

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ**

**Bakı Dövlət Universitetinin
90 illiyinə həsr olunur**

**MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMLƏRİ
(məqalələr toplusu)
II buraxılış**

**Sosial Elmlər və Psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının 25
sentyabr 2009-cu il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət
görülmüşdür**

**Buraxılışın məsul redaktoru:
fəlsəfə elmləri namizədi,
dosent Q.Y.Abbasova**

BAKİ-2009

FƏLSƏFƏ

İNSANIN MAHIYYƏTİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

*Prof. H.R.İmanov,
humanitar fakültələr üzrə
fəlsəfə kafedrası, BDU*

«Bilmək istərdim ki, mən
kiməm və bu dünyada nə
axtarıram?»

İbn Sina

İnsan həmişə fəlsəfənin mühüm və universal problemi olmuş və indi də qalmaqdadır. İnsanın kim olduğu, onun düşüncəsi, fikri, əqli hansı tərəfə yönəlsə, mərkəzdə insanın həyatı durur. İnsan gah ilahiləşdirilmiş, gah da deyilmişdir ki, «küldən yaranıb, külə də çevriləcək». Bəzən söylənilib ki, insanın həyatı heç nəyə dəyməz və yaxud əksinə, insan ən yüksək sərvət kimi qiymətləndirilib.

Nə üçün, hansı səbəbdən insan onun özü üçün sirr olaraq qalır. İnsan təbiətin və cəmiyyətin qanunlarını dərk edir, özü-özünü dərk etmə onun üçün problem olaraq qalır. Onun həyatı ara-bir faciələrlə müşayiət olunur. İnsanın özü-özünü dərk etməsinin mürəkkəbliyi və çətinliyi onunla əlaqədardır ki, nəyi isə dərk etmək üçün, konkret hadisəni və predmeti öyrənmək üçün ona kənardan baxmaq, subyektiv hisslərdən və emosiyalardan kənarlaşmaq lazım gəlir. Fəlsəfi antropologiya insanı təbiətsünaslıqda olduğu kimi obyektiv öyrənə bilərmə? Əgər öyrənə bilsə hansı səviyyədə? İnsanın özü-özünü dərk etməsinin çətinliyi və paradoksallığı da məhz bundadır.

Böyük mütəfəkkir, filosof Sokrat insanın özü üçün ən çətin idrak obyektini olduğunu bilərək söyləmişdir ki, «özün özünü dərk et!». Onun bu müraciəti bu gün də aktuallığını saxlayır. Bu müraciət bəşəriyyətin özü-özünü məhv etməsi

təhlükəsi qarşısında qaldığı müasir dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə önəmlidir.

İnsanı müxtəlif tərəflərdən çox elmlər – antropologiya, tibbi psixologiya, pedaqogika, hüquq və s. öyrənir. Fəlsəfə bunlardan fərqli olaraq insanın mahiyyəti problemini araşdırır, bütövlükdə insan fenomenini öyrənir.

Uzun müddət, elə indi də fəlsəfi ədəbiyyatda insanın mahiyyəti K.Marksın dediyi kimi şərh olunur. K.Marks yazırdı: «... İnsan öz gerçəkliyində bütün ictimai münasibətlərin məcmusudur». Marksın bu tezisi bir neçə tərəfdən etiraza və tənqiddə uğramışdır. Qərb fəlsəfəsində bu münasibətin bir neçə (üç) istiqaməti olmuşdur. Birinci istiqamətdə K.Marksın insanın mahiyyəti ilə sosial sistemin mövcud münasibətləri ilə eyniləşdirdiyi; ikinci istiqamətdə insanı ancaq istehsal münasibətlərinə münəvər etdiyini; üçüncü, Marksın bu tezisi insanın fəal fəaliyyətli mahiyyətini əks etdirmir.

K.Marksın bu tezisi bəzi marksistlərin də etirazına səbəb olmuşdur. Polyak marksisti Adam Şaff K.Marksın bu tezisinə iradını bildirərək, «Marksizm və insan fərdiyyəti» adlı əsərində insanın mahiyyətinə tərif verərkən, insan fərdinin mahiyyətindən çıxış etməyi, onu əsas götürməyi lazım bilmişdir. Belə olduqda insanın mahiyyəti haqqında daha mükəmməl təlim yaratmaq mümkün olardı. «İnsan bir kainatdır» fikri də məhz A.Şaff tərəfindən söylənilmişdir.

Beləliklə, fəlsəfi antropologiyada insanın subyektiv aləmi xüsusi Kainat kimi, dünya təməlinin mərkəzi kimi qəbul olunur. Fəlsəfi antropologiya baxımından insanın mənəviyyəti, ruhi aləmi onda olan təbii varlıqlardan qəbul edilir və sonuncuya münəvər edilmir. Fəlsəfi antropologiyada insan daha çox fəvqəltəbii subyektdir. Digər tərəfdən, insan dünya təməlinin mərkəzində dayanan kiçik Kainatdır ki, böyük Kainatın bütün keyfiyyətlərini özündə əks etdirir. İnsanda kosmik qüvvələrin sirri cəmlənib. İnsandakı olan qorxu, kin və başqa subyektiv hisslər sirli kosmik qüvvələrin

təzahürüdür. Özünə nəzər salmaqla kosmik qüvvələrin təzahürünü müşahidə edə, kosmosun sirlərini öyrənə bilərsən. Qədimdə deyilən «özün-özün dərk et» indi yeni mahiyyət kəsb edir. Özün-özünü dərk etməklə Kainatın dərin mahiyyətlərini dərk edirsən. İnsan özündə eyni vaxtda canlı və cansız mövcudatı birləşdirir. Onda dünyanın bütün müxtəlifliyi ehtiva olunur. Bu o deməkdir ki, insanın taleyi təbiətin taleyindən asılıdır. İnsan təbiətin bütün sistemi və varlığı üçün məsuliyyət daşıyır.

Fəlsəfi antropologiya təkcə məqsəd deyil, həm də metoddur. İnsan daim yeni, təzələnmiş halda özünə qayıdır. Buna görə də fəlsəfi antropologiyanın mərkəzi problemi insan şəxsiyyətidir. Burada insan, ümumiyyətlə, mücərrəd insan deyil, ekzistensiyadır. K.Yaspers yazır: «Ekzistensiya»nu xarakterizə edən elə bu anlayışın özüdür».

Ümumiyyətlə, insana bir varlıq kimi çox müxtəlif tərəflərdən yanaşmaq olar: insan birliyinin üzvü, bu birlik sistemində başqaları ilə münasibətdə olan varlıq; fəaliyyətdə olan, müəyyən mədəniyyətin daşıyıcısı, maddi-cismani varlıq və s. Bu çoxtərəfliliyi nəzərə alıb, insanın əsas keyfiyyəti olaraq nə isə bir xüsusi ayırmaq lazım gəlir, yəni elə bir keyfiyyəti ayırmaq lazımdır ki, onda ümumi cinsi və fərdi, təkrar olunmayan cəhətlər bir-biri ilə çulğalaşsın. Bu keyfiyyət kimi insanın mənəvi-ruhi aləmini göstərmək olar.

Deməli, insanın mahiyyətini «hər bir insan fərdinə məxsus olan» ümumi insan əlamətlərinin və keyfiyyətlərin ifadəsi ilə təhlil etmək daha uğurlu olardı. Hər bir fərddə olan ümuminsani keyfiyyətlər və əlamətlər bioloji varlıq kimi təbiətdən, sosial varlıq kimi ictimai proseslərdən irəli gəlir.

Deməli ki, bu keyfiyyətlər sadəcə olaraq ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən deyil, bəşəriyyətin keçdiyi tarix boyu yaranır. Tarixi prosesdə formalaşan insani keyfiyyətlər «abstraktlaşır». Fərd bu «abstraksiya» ya can atır və onu özündə əks etdirməyə, ifadə etməyə çalışır. Bu

«abstraktların» keşiyində insanın özünün yaratdığı ictimai rəy durur. İnsanlar bu rəy vasitəsilə onu qoruyur.

İnsanın mahiyyətini təyin etmək, müəyyənləşdirmək, onun mövcudluğunda, onun varlığında olan ziddiyyətləri araşdırmaqla əlaqədardır. K.Marks insanın mahiyyətini ictimai münasibətlərin məcmusunda görmüşdür. Bu münasibətlər müxtəlif tarixi epoxada insanların dünyaya, cəmiyyətə, bir-birilərinə münasibətlərində formalaşır. Doğrudan da, insan istər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətdə münasibətlər sistemində mövcud olur və yaşayır.

Belə olduqda K.Marksın məlum tezisində ziddiyyət nədən ibarətdir. Birincisi, bu tərifdə insanın mahiyyəti sanki insandan kənara çıxarılır. Qeyd edək ki, ictimai münasibətlər prinsipinə insanlar tərəfindən yaradılır. Buna görə də insanı ictimai münasibətlər baxımından qiymətləndirmək mümkündür və lazımdır. Lakin ictimai münasibətləri insanın mahiyyəti kimi şərh etmək insanı öz mahiyyətindən kənar qoyur. Əgər insanı və ictimai münasibətləri insanın mahiyyəti baxımından araşdırsaq, onda ictimai münasibətlər insanın mahiyyəti deyil, insan ictimai münasibətlərin mahiyyətidir. İnsana gəldikdə isə, onun mahiyyəti ondan kənar mövcud ola bilməz və insanın mövcudluğundan fərqli nəyə isə sahib ola bilməz.

İkincisi, insanın mahiyyətini ictimai münasibətlərə müncər etmək insanın mənəvi-ruhi varlığını mahiyyətindən kənar qoyur. K.Marksın fikrinə, insanın mahiyyəti üçün çox vacib olan şüurluluq, zəkalılıq, əxlaqi keyfiyyətlər, dini baxışlar və s. sanki prinsipinə insanın mahiyyətinə daxil olmayanlardır. Bu isə bəşəriyyətin bütün tarixinə zidd gəlir.

Üçüncüsü, lap ictimai münasibətlər mahiyyət kimi qəbul edilsə də, bu, insanın mahiyyəti deyil, cəmiyyətin mahiyyətidir. İctimai münasibətlər bazis, üstqurum, siyasi institutlar və s. kimi ictimai hadisələrin mahiyyət momentləri kimi çıxış edir. İctimai münasibətlərin mahiyyət potensialı çox genişdir. Ancaq münasibətləri bilavasitə insanın

mahiyyəti adlandırmaq olmaz. Bu baxımdan bütün cəmiyyəti insanın mahiyyəti adlandırmaq olar.

İnsanın mahiyyətini, ictimai münasibətlərin məcmusu olaraq qəbul etdikdə, insanın özü kənarında qaldıqda özgüləşmə konkret-tarixi başlanğıca malik olur, tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində yox olub gedir. Belə ki, ictimai münasibətlər tarixən inkişaf edərək dəyişəndir. K.Marksın 1844-cü ildə iqtisadi-fəlsəfi əlyazmalarında özgüləşmə haqqında söylədiyi müddəa bundan ibarətdir ki, özgüləşmə əmək bölgüsünün nəticəsi olaraq əməyin özgüləşməsi, eyni zamanda onda nəticənin özgüləşməsinin, həyata keçməsinin vasitəsidir. Deməli, əmək bölgüsünün özü ilk əvvəllər cəmiyyətin, onu təşkil edən fərdlərin inteqrasiyasına xidmət etdiyi üçün özgüləşmə də cəmiyyət üçün heç də neqativ hal olmamışdır.

K.Marksa görə, özgüləşmə maddi istehsal prosesində yaranır. Bununla belə o, özgüləşməni xüsusi mülkiyyətin bilavasitə məhsulu hesab etmişdir. Özgüləşməni xüsusi mülkiyyətin bilavasitə məhsulu kimi qəbul etmək belə bir müddəaya əsaslanırdı ki, istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyət yarandıqda özgüləşmə konkret-tarixi hal kimi aradan qalxacaqdır. Yəni, sosializm cəmiyyətində özgüləşmə olmayacaqdır.

Sosializm təcrübəsi bir daha göstərdi ki, bu cəmiyyət özgüləşməni nəinki aradan qaldıra bildi, əksinə, onu bir qədər də dərinləşdirdi. Özgüləşmə tək maddi istehsalı deyil, ictimai həyatın digər sahələrini də əhatə etdi.

Hazırki dövrdə postsovet məkanında cəmiyyətin əsas sferalarının transformasiyası prosesində müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının məruz qaldığı çətinliklərdən biri də özgüləşmənin kəskinliyinin aradan qaldırılması və ya zəiflədilməsidir. Özgüləşmənin gərginliyinin zəiflədilməsi, miqyasının azaldılması uğurlu islahatların həyata keçirilməsi sayəsində mümkün ola bilər. Respublikamızda həyatın bütün sahələrində aparılan

islahatları bir də bu baxımdan qiymətləndirmək gərəkdir. Bu islahatlarda əsas məqsəd vətəndaşların sosial müdafiəsini təmin etməkdir.

Müasir dünyamızda insan problemi nəzəriyyənin və praktikanın mühüm tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Sosial proseslərin güclənən dinamizmi, elmi-texniki inqilabın geniş vüsət alması, qlobal inteqrasiya və qlobal təzadlar insana və onun maddi və mənəvi dünyasına öz təsirini bir qədər də artırmışdır. Fəlsəfi antropologiya insanın, bəşəriyyətin maddi dünyanı get-gedə artıq dərəcədə mənimsəməsi, onu fəth etməsinin sosial nəticələri ilə üzləşir. Bu prosesdə dünyanı araşdırmaq və dünya haqqında təlimlərlə yanaşı insanın mövcudluğu, mahiyyəti, təbiəti haqqında fəlsəfi baxışlar çoxşaxəli inkişaf edir. Bu cəhətdən XX əsr Qərb fəlsəfəsində antropologizasiya meylinin güclənməsini xüsusi qeyd etmək və onu dəyərləndirmək lazımdır.

İnsan, onun «natamlığı», gələcəyə doğru «meylləşməsi» haqqında maraqlı fikirləri görkəmli İspan filosofu X.Orteqa-i-Qasset söyləmişdir. O, belə sual qoyur: «Həyat nədir?». Bu suala cavabı belədir: «Həyat daimi hərəkətdir, özü də başa çatmayan hərəkətdir... Həyatın mahiyyəti zamandan ibarətdir. Həyat dramadır, həyat daimi qüسسə-kədərdir, həyat əldə edə bilmədiyimizin həsrətidir. İnsan həmişə gizli, gözlə görünməyən nəyisə daim axtarır. Özü-özünü axtarmaq, əslində özü-özünü dərk etməkdir».

İnsanın mahiyyətinin dərkini onun mövcudluğunun formalarının dərkindən başlayır.

Mövcudluq anlayışı ilk növbədə varlığı ifadə edir. Bu anlayışda varlıq halı ilə yanaşı həm də dəyişkənlik ehtiva olunur. Buradan başqa sualla qarşılaşırıq. Şüura malik olan insan təbiətin, yoxsa fəvqəltəbii qüvvənin mövcudatıdır?

Bu suala cavablar müxtəlif olub, indi də müxtəlifdir. Biz bu fikirlə şərik oluruq ki, insan maddi, predmetli dünyanın cismani mövcudatıdır. O, həqiqətən də yer üzərində

möhkəm dayanan bütün təbiət qüvvələrini mənimsəyən və özündən «şüalandıran» varlıqdır.

İnsan problemini tədqiq edən əksər filosoflar və təbiətşünaslar yaradıcı fəaliyyəti insan mahiyyətinin mühüm tərəfi adlandırırlar. Məhz yaradıcı fəaliyyət insanı heyvandan fərqləndirir. Bəs insanı bu fəaliyyətə sövq edən əsas və şərait nədən ibarət olmuşdur? Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, insanın yaradıcı fəaliyyəti onun kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, insan öz təkamülündə yaşamaq üçün bioloji çatışmazlığı əmək fəaliyyəti ilə aradan qaldırmışdır.

XX əsr fəlsəfi antropologiyanın nümayəndələrindən olan Arnold Helen belə hesab etmişdir ki, meymun doğulduqdan sonra çox tez özünün embrional xassəsini aradan qaldırır. İnsan isə embriondan az fərqli ölçüdə böyüyür. Onun rəyinə görə bütün digər ali məməlilərin əksinə olaraq insan morfoloji cəhətdən başlıca olaraq çatışmazlıqlığı müəyyən olunur. Bu qüsurluluq özünü insanın şəraitə uyğunlaşa bilməzliyində, ixtisaslaşmazlıqda ifadə olunur.

İnsan bu bioloji «qüsurlarını» nadir üsul vasitəsilə – fəaliyyətlə aradan qaldırır. Beləliklə, insan əlin və əqlin vasitəsilə «fəaliyyət göstərən varlıqdır». İnsanda təbii yaşamaq üçün instinkt çatmır. O, heyvandan fərqli olaraq öz həyatını davam etdirmək vasitələrini axtarmağa məcburdur. Beləliklə, təbiət onun dünyaya açıqlığını əvvəlcədən müəyyən etmişdir. O, mədəniyyəti yaratmağa qadirdir. A.Helenə görə insan «düşünən mahiyyət» deyildir. Lakin «dərk edən – hərəkətdə olan»dır, özünü və onu əhatə edən dünyanı formalaşdırır, yeni «mədəniyyət yaradır».

Müasir Qərb fəlsəfəsində insan problemi ilə məşğul olan ən nüfuzlu fəlsəfi təlim ekzistensializmdir. Bu təlim özünü «varlıq, mövcudluq fəlsəfəsi» və bəzən də «insan fəlsəfəsi» hesab edir. Ekzistensialistlər varlıq dedikdə, insan varlığını nəzərdə tuturlar. Ekzistensializm fəlsəfəsinə görə

insan heç bir obyektiv mahiyyətə malik deyildir. O, özündə mahiyyətdir (ens inse). Bu mahiyyəti isə fərdin özünün daxili ekzistensiyasından, onun daxili azadlığından çıxış etməklə başa düşmək olar. Bu mahiyyəti nə cəmiyyət, nə də Allah kənardan müəyyənləşdirmir.

Ekzistensializmin görkəmli nümayəndəsi Martin Haydeqqerə görə, fəlsəfə varlığın mahiyyətini araşdırmağı özünün məqsədi hesab etməlidir. Haydeqqer varlıq haqqında təlimini «fundamental ontologiya» adlandırmışdır. Onun fikrincə, bu təlim ancaq varlıq haqqında təlim olaraq qalmır, insan mövcudluğunun şərhinin fundamental əsasını təşkil edir. Bu təlim «fəlsəfi antropologiya» olaraq insanın mahiyyətini açıqlayır. Haydeqqerə görə, «Varlığın mahiyyəti nədən ibarətdir?» sualına cavabı kənarında deyil, «subyektin subyektivliyində» axtarmaq lazımdır. O, «həqiqi olan mövcudluğu» «həqiqi olmayan mövcudluğa» (man) qarşı qoyur.

Man insanın şəxssiz varlığıdır. Varlığı başa düşmək üçün ondan xəbər tutmaq, onun mahiyyətinin nədən ibarət olmasını sorğu etmək lazımdır. Burada söhbət insanın öz varlığını bilavasitə, gündəlik başa düşməsindən gedir. Bu halda insana mane olan həmin mandır. Belə ki, man fərdi olana, təkrar olunmayana əks qütbüdür. «Man»da cəmiyyətin funksiyaları təcəssüm olunur. İctimailəmiş varlıq fərdin əsl mövcudluğunu biruzə verməsinə əngəl törədir.

Haydeqqerə görə, kütlədə fərd yoxdur, kütlə düşüncəsizdir, iradəsizdir, orada hər bir iş şablonla həyata keçirilir (hamı tərəfindən qəbul edilən qaydalar üzrə, «başqaları» necə düşünürsə və nə edirsə prinsipi ilə həyata keçir). Bir-birinin yanında olmaq «başqasının» varlığının mövcud olmaq üsulunu tamamilə əridir.

Ekzistensializm insanları ictimailikdən, kütləvilikdən azad olmağa çağırır. Çünki ictimailik və kütləvilik insana münasibətdə «kənardırlar» və onun əsl insani keyfiyyətlərini

sevgi, dostluq, vicdanlılıq, səmimilik kimi keyfiyyətlərini boğur, söndürür.

Ekzistensializmin digər bir nümayəndəsi K.Yaspersin fikrincə, insan haqqında təşəkkül tapmış konkret elmlər insanın varlığının ayrı-ayrı tərəfləri haqqında biliklər verə bilər, lakin insanın tam «lövhesini» yarada bilməz, onun daxili xəzinəsinin mənasına, ekzistensiyasına nüfuz edə bilməz. İnsanı bir cismani bədən keyfiyyətində fiziologiya, ruhi varlıq kimi psixologiya, ictimai varlıq kimi sosiologiya öyrənə bilər. Yəni, insanı təbiətin və tarixin məhsulu kimi tədqiq etmək olar. Lakin bunların heç biri insanın əsl mahiyyətini aşkarlaya bilməz. «İnsan özü haqqında bildiyindən, biləcəyindən həmişə böyükdür».

Yaspers yazır: «Əgər mən insana dərk edilən təbiətin predmeti kimi baxırsam, qominizmin (qomidlər primatlar ailəsində bir dəstədir) xeyrinə humanizmdən imtina edirəm. Bu halda mən ona təbii cinsi mövcudat kimi baxıram. Bütün tək-tək fərdlər bu cinsin sonsuz eyni «nüsxələrini» təşkil edirlər. Əgər mən insanı onun azadlığı baxımından araşdırırsam həmin insanı bütün ləyaqətlərində görürəm. Hər bir fərd və eləcə də mənim özüm əvəz edilməzəm».

Tarixin gedişində insanın mahiyyəti dəyişirmi, insanda insanilik tərəqqi etmişdir? K.Yaspers bu suala belə cavab verir: «Bu gün biz tanıdığımız insanın mahiyyəti yaranışından bəri dəyişməmişdir». Onun rəyinə görə, insanın mahiyyəti eramızdan əvvəl V əsrdə, antik dövrdə, quldarlıqda yaranmışdır. Bu dövrdə mifologiyam fəlsəfi şüurun inkişafı əvəz etmişdir. Məhz həmin dövrdə insanın mahiyyəti formalaşmışdır. Lakin insanın mövcudluğunun dərin əsasları dəyişməz qalmışdır. Tərəqqi bilikdə, texnikada, insanın imkanlarında baş vermişdir. İnsan varlığının substansiyası isə dəyişməz qalmışdır.

Ekzistensializmin fransız nümayəndəsi Sartra görə, insanın mahiyyəti «heç nədir». Bəs bu «heç nə» nə deməkdir? Sartrın fikrincə, insanın varlığı özünün konkret təzahürləri ilə

üst-üstə düşür. «Heç nə» nəyinsə olması demək deyildir, ancaq istənilən nəyinsə olması şəraitidir. İnsan sonsuz açıq potensialdır. «Heç nə» insan azadlığına – ontolojikt ekvivalentdir.

İnsan həmişə mövcud olandan lazım olana, mümkün olana cəhd edir. «İnsan öncə subyektiv həyəcan keçirən layihədir». Bu layihədən əvvəl heç nə mövcud deyildir, insan varlığının layihəsi necədirsə, o özü də elə olur. İnsan heç nədən özünün ekzistensiyasını yaradır. «Heç nə» tənhalıq, ruhi boşluq, qorxu, narahatçılıq, həyəcan, iztirab və s. insanın təəssüratlarıdır. Bu hisslər insana ruhi ağrı gətirir. Bununla bərabər bu hisslər insanı həyatın mənası haqqında düşünməyə vadar edir. Hər şey insanın özündən asılıdır, heç nə onu ruhi boşluğa, məhvə və ya varlığının təzələnməsinə gətirə bilməz.

Sartra görə, son nəticədə fərd təcrid olunmuş deyildir: «Bəli, cəmiyyət «başqalar cəhənnəmidir», bu mənim azadlığımın məhdudiyətidir; bəli, mənim şəxsi azadlığım dəyərlərin yeganə əsasıdır».

İnsanın mahiyyəti problemi həyatın mənası məsələsi ilə bilavasitə əlaqədardır. İnsan nə üçün yaşayır, yaradır, həyatının mənası nədən ibarətdir? Hər hansı bir insan öz həyatının mənasını necə başa düşməsindən asılı olaraq, onun davranışı, yaxınlarına, ailəsinə, kollektivə, cəmiyyətə münasibəti yaranır.

Ümumiləşmiş formada demək olar ki, insanın həyatının mənası özünün insani fəaliyyətli-yaradıcı mahiyyətini həyata keçirmək, özünün yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirmək və onu reallaşdırmaqdan ibarətdir.

İnsanların həyatının mənası onların fərdi səylərini cəmiyyətin tədrici inkişafı ilə əlaqələndirməkdir. Fərd kollektivin bir üzvü olaraq həyatının mənasını ancaq özünün şəxsi maraqlarında görə bilməz, belə ki, şəxsi məqsədlər bütün cəmiyyətin həyatının mənalı vəzifələri ilə əlaqədardır.

Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində insanlar həyatın mənası məsələsini mücərrəd deyil, mövcud olduqları

konkret-tarixi şəraitdən və öz dünyagörüşlərinin əsas prinsiplərindən çıxış edərək həll etmişlər. Həyatın mənası məsələsinin qoyuluşu, insan özünü bir şəxsiyyət kimi dərk etdikdə, insan özünün «Mən»ini qavradıqda, nəhayət, fəaliyyətində özünün həyatının obyektiv əhəmiyyətini anladıqda mümkündür.

Ümumi formada insanın həyatının mənasını belə formula etmək olar: «Onun özünün insani fəaliyyəti – yaradıcı mahiyyətini həyata keçirmək, özünün yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirmək və reallaşdırmaqdan ibarətdir». Bunu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu dediyimiz formulanı bütün tarixi dövrlərdə bütün insanlara aid etmək olmaz. Həyatın mənasının başa düşülməsi fərdin dünyagörüşündən xeyli asılıdır.

Həyatın mənası haqqında məsələ ilk növbədə bu suallara cavab axtarır: yaşamağa dəyərmi? Əgər hər halda yaşamağa dəyərsə, onda nəyə görə, nəyin naminə yaşamaq lazımdır? Ta qədimdən insanlar bu suallar ətrafında düşünmüş, öz həyatlarının məntiqini axtarmışlar.

Həyatın mənasını, həyatın dəyərlərini başa düşmək, anlamaq tarixi xarakter daşıyır. Yəni, tarixin hər bir dövründə insanın həyatının mənası onun təyinatını dəyişmişdir. Bu da təsadüfi deyildir ki, bəşəriyyətin qabaqcıl düşüncəli mütəfəkkirləri həyatın mənasını müxtəlif tərzdə şərh etmişlər. Bəziləri bu mənanı mübarizədə, fəaliyyətdə, bəziləri cəmiyyəti və özünü kamilləşdirməkdə, cəmiyyətə xidmət etməkdə, bəşəriyyəti biliklərlə zənginləşdirməkdə görmüşlər.

Həyatın mənasına baxışlar çox müxtəlifdir. Bunlardan bəziləri üzərində dayanacaq:

- həyatın mənası onun mənəvi-ruhi əsaslarında, həyatın özündədir;
- həyatın mənası həyatın özünün həddlərindən kənarıdır;
- həyatın mənasını insan özü öz həyatına gətirir;

- ümumiyyətlə, həyatın mənası yoxdur.

Birinci baxış dini ehtimalların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Həyatın mənası insana Allah tərəfindən verilib. Allah insanı özünəbənzər yaradarkən ona iradə azadlığı vermişdir. Həyatın mənası İlahiyə qovuşmaqdır. Buna görə də insan dünyanı dəyişdirmir, onu yaratmır, İlahinin iradəsi ilə özünü kamilləşdirir və dünyanı da mükəmməlləşdirir. İnsanın həyatının mənası özünün ölməz ruhunun saxlanması və saflaşdırılmasından ibarətdir.

Fəlsəfə insan həyatının əxlaqi mənasını onun ruhi əsaslarının təkmilləşməsi prosesində axtarır. Həyatın mənası xeyirxahlığa çatmaqdır.

Həyatın mənası həyatın özündədir, insan həyatının mənasını özü orada axtarır. Hər bir hadisə və ya fenomen müəyyən mənaya malikdir, lakin onu tapmaq gərəkdir, bu mənə yaradılan deyildir, belə ki, ancaq subyektiv mənə yaradılan ola bilər. Həyatın mənasını axtarmaqda və tapmaqda insana onun vicdanı kömək edir. Həyatın mənası həyatın özü kimi fərddir.

Həyatın mənasına ikinci baxış onun (həyatın mənasının) insanın konkret həyatından kənara çıxarılmasını nəzərdə tutur. Bu baxışda insanın mövcud olmasının, yaşamasının mənası bəşəriyyətin tərəqqisinə, xeyirin və ədalətin təntənəsinə xidmətdən ibarətdir. Bu halda indi yaşayan hər bir insan deyilən nailiyyətlərə sahib olmaq vasitəsinə çevrilir.

Üçüncü baxışa görə, həyat özlüyündə heç bir mənə daşımır, bu mənanı həyatına insan özü gətirir. İnsan bir şüurlu varlıq və iradə sahibi olaraq bu mənanı özü yaradır. Lakin insan varlığının obyektiv şəraitini nəzərə almayan iradə volyuntarizmə və subyektivizmə düşər olur. Beləliklə, bu iradənin yaratdığı həyatın mənası sanki bir boşluğa çevrilir.

Müasir gəncin dilindən eşitmək olar ki, həyatın mənası həzz almaqdan, sevinməkdən, xoşbəxtlikdən ibarətdir. Lakin həzz almaq məqsəd deyil, bizim cəhdimizin nəticəsidir. İ.Kant

göstərir ki, həzz almaq əxlaqi fəaliyyətin məqsədi deyildir. Bu ancaq fəaliyyətin nəticəsidir. Əgər insanlar ancaq həzz almaq prinsipi ilə hərəkət etsələr, əxlaqi fəaliyyət tam mənasız ola bilər. Deyək ki, iki şəxsdən biri pulunu bəd niyyətə, digəri isə xeyriyyəçiliyə xərcləmişdir. Onların hər ikisinin əməli həzz almaq baxımından eyni olardı.

Həyatın mənasız olması fikri ta qədimdən indiyədək ayrı-ayrı təlimlərdə səslənmiş və səslənməkdədir. Lakin həyatın mənasını axtarmaq bəşər fikrində üstünlük təşkil etmişdir. Alman filosofu F.Nitsşe göstərir ki, həyatın mənası onun estetik cəhətindədir, həyatda olan gözəllik və güclü nə varsa, fəvqəlbəşər ülviliyə nail olmaqdadır.

L.Tolstoy hesab edirdi ki, həyatın mənası insanın kənarında olan nemətlərə tərəf yönələn cəhdindədir, sevgidədir, insanların həmrəyliyində və birliyindədir.

Fərd və cəmiyyət üçün dəyərli olan həyatın mənası iddialı insanı ölüm qorxusundan azad edir, ölümü çox rahat qarşılamaqda ona kömək edir.

Sosial-fəlsəfi təlimlər tarixində insan həyatının mənası haqqında iki başlıca konsepsiya mövcud olmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, onlar həyatın təhlili üçün çox gərəklidir. Bu konsepsiyalardan biri «malik olmaq», digəri isə «həyatda olmaq» konsepsiyasıdır.

«Malik olmaq» konsepsiyası xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə bağlı olmuşdur. Və sahib olmaq bu mülkiyyət tipinin, xüsusi mülkiyyətin özünün təbiətindən irəli gəlir. Nəyəsə sahib olmaq bir tərəfdən, insanın özü-özünü, digər tərəfdən, onun nəyə və hansı miqdarda sahib olmasından asılı olaraq onun cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilməsi deməkdir. Belə adam «malik olmaq» statusunu hər vəchlə qorumağa, onu artırmağa çalışır. Bu tərzdə həyat mövqeyi dünyəvi humanizm, eləcə də dini təlimlər tərəfindən bəyənilir. Bu davranış üsulu Buddizmdə «doymazlıq», İudaizm və xristianlıqda «tamahkarlıq», İslam dinində isə «acgözlük» kimi pislənir. Tamahkar, acgöz adamın malik olduğu var-

dövlət dönüb onun özünə sahib olur. Bu var-dövlət çox hallarda, həmin adamın özündən az ömürlü olur. Bu halda var-dövləti itirilərkən, onun sahibi səhhətini itirir, psixi pozğunluğa məruz qalır. Z.Freyd və E.Fromm «malik olmağa», «sahib olmağa» can atan, həris olan adamı xəstə, əsəbi pozulmuş şəxsiyyət adlandırmışlar.

Z.Freyd öz psixoanaliz təlimində pul ilə zibil, qızıl və çirkab arasında simvolik əlaqəni izləyərək «anal xarakteri» anlayışını yaratmışdır. Bu xarakterli insanlarda həyatı enerji başlıca olaraq «malik olmağa» yönəlmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, üzvlərinin çoxu «anal xarakterli» olan cəmiyyət xəstə cəmiyyətdir.

«Həyat», «həyatda olmaq» konsepsiyası həyat fəaliyyətində insanın mənəvi-ruhi tələbatına, onun həqiqi mahiyyətinə cavab verən proqramın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. «Sahib olmaq», «malik olmaq» həm sosial, həm də bioloji əsaslarla şərtlənir. «Malik olmaq» prinsipi, özünüsaxlama instinkti həmişə mövcuddur. Buradan «malik olmağın» cəmiyyətdə fatal zərurət olması nəticəsini çıxarmaq düzgün olmazdı. Belə ki, insanın özünün tənhalığını aradan qaldırmaq və başqa insanlarla ünsiyyətdə olmaq tələbatı, özünü ifadə etmək, o cümlədən mənəvi-ruhi qabiliyyətini realizə etmək tələbatı, sosial fəallıq, özünü və öz mülkiyyətini cəmiyyətin mənafeyinə fəda etmək tələbatı, eqoizm və tənbelliyə qarşı ümumbəşəri tələbatlar durur. Bu keyfiyyətlərin təbiətdə aşkar görünən analoqları yoxdur, bunlar insan fəaliyyətinin nəticəsi və bəhrəsidir.

Beləliklə, «həyatda olmaq», eləcə də «malik olmaq» cəhdi və meyli hər bir insanda əzəli mövcuddur. Bunlardan hansının üstün olacağı tək fərdi biopsixi xüsusiyyətlərlə deyil, həm də bilavasitə sosial mühitin (ailə, dost, tanış və s.), xüsusilə də mövcud cəmiyyətdə hakim olan əxlaqi normalar və dəyərlərlə, ümumi mədəniyyətlə müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, «həyatda olmaq» konsepsiyası heç də insanın özünün şəxsi tələbatlarını unutması demək deyildir.

«Həyatda olmaq» və «malik olmaq» konsepsiyaları arasında antoqonist ziddiyyətlər yoxdur. Həyatda olmaq üçün, insani keyfiyyətləri realizə etmək üçün hökmən müəyyən miqdarda və keyfiyyətdə həm maddi, həm də mənəvi nemətlərə malik olmaq lazımdır. Bu nemətlər insan ləyaqətinin qorunması üçün zəruridir. «Həyatda olmaq» heç də «malik olmaq»dan imtina etmək deyildir. Söhbət bunları optimal əlaqələndirməkdən gedə bilər. Bu əlaqələndirmə yüksək insani keyfiyyətləri təcəssüm etdirməlidir. Bu halda insan əşyalara, var-dövlətə sitayiş etmir, onlara öz xidmətçisi kimi baxır. Ağıllı bir insandan soruşdular: «Siz qalstuk bağlamağa necə baxırsınız?». O, cavab verdi: «Hər şey asılıdır: qalstuk insana bağlanır, yoxsa insan qalstuka». Bu hikmətli sözlərdə «həyatda olmaq» və «malik olmaq» arasındakı dilemma öz həllini çox gözəl tapmışdır.

Qərb fəlsəfəsində həyatın mənasının əsaslandırılmasında mühüm yeri insanın ölümü problemi tutur.

Ekzistensializmdə açıq-aydın bu fikir səslənir ki, «İnsan ölmək üçün mövcuddur».

Haydeqgerin rəyinə görə, özünün həqiqi mahiyyətinə (ekzistensiyasına) uyğun yaşamaq istəyən hər bir kəs ölümünə əsaslanmalıdır. Başqa sözlə, insan yaşamaq qayğısına deyil, «ölümü» haqda düşünməlidir. Ölüm ekzistensiyanın qələbəsinin rəmzidir, ölüm insanın azadlığının heroqlifidir. Haydeqgerə görə, əsl azadlıq «ölüm azadlığıdır». Onun fikrincə, ölüm olmasaydı, başlanılan heç bir iş başa çamazdı.

Əlbəttə, ölümü həyatdan ayrı təsəvvür etmək də düzgün olmazdı. Həyat və ölüm bir-birini qarşılıqlı inkar edir. Lakin bu inkar mütləq deyildir. Belə ki, ölüm orqanizmin fəaliyyətinin mütləq, zəruri amı və qanunauyğunluğunun nəticəsidir. Əslində, həyatın inkarı həyatın özündədir. Buna görə də həyat həmişə özünün zəruri sonluğu nisbətində düşünülür. İnsanın müdrikliyi ölüm haqqında düşüncələrə qərq olmasında deyil, həyat haqqında düşünməkdir. Antik

dövrün böyük filosofu Epikur söyləmişdir ki, ölüm insan üçün heç nədir, belə ki, «Biz mövcud olanda ölüm yoxdur, ölüm olanda biz yoxuq». Ölüm ilə həyat eyni vaxtda bizimlə olmur. Doğrudan da, müdrik insanı ən düşündürən ölüm aktıdır.

Burada Haydeqgerin bir fikrini xatırlamaq çox yerinə düşərdi. O, deyir: «Biz çox situasiyalarda öz yerimizə başqalarını qoya bilərik. Lakin ölüm situasiyası tam başqadır. Mənim insani mövcudluğumun ölümü ilə imkanlarım sona çatır. Bu halda heç kəs mənim əvəzimə ölmək istəmir. Əlbəttə, mən öləcəyimi unuda biləm, gündəlik mövcudluğumda bunu yaddan çıxarıram. Lakin özümün həqiqi ölümümü şüurumda aydın saxlamalıyam».

Həyatın yekunlaşan, başa çatan nəticəsi olan ölüm təbiidir, bəla deyildir. Ehtiyacın, çatışmazlığın, cinayətin, kobudluğun, nadanlığın nəticəsi olan ölüm, əlbəttə, müsibətdir. Hər bir insan bu ölümü dünyadan kənar etməlidir. Və ya heç olmasa onun təsirini azaltmağa çalışmalıdır.

Q.V.Plexanov yazırdı: «Müasir təbiətsünəşliq baxımından ölümdə heç də sirrlik yoxdur. Ölüm heç də bir sfinkis deyildir. Ölüm təbiətə qovuşmaqdır».

Əlbəttə, təbiətə qovuşmaqda heç bir sirr yoxdur. Lakin öz yaxınlığını itirənlər üçün ölümdə xeyli əzablar olur.

Ölümün nə olmasının fəlsəfi təhlili onun vəhiməsinə qarşı ən yaxşı vasitədir. Ölüm ərəfəsində insan yenidən həyatı qiymətləndirir. Bu halda ölümün təhlili həyatın məzmununu aydınlaşdırır. Ölümün təbiəti, onunla necə bacarmaq haqqında suallar insanın zəkasına çağırışlar kimi səslənir. Heç bir fəlsəfi sistem ölümlə əlaqədar olan suallara cavablar axtarmasa, kamil fəlsəfə ola bilməz. Ona görə də «filosofluq» etmək «necə ölməyi öyrənmək deməkdir». Və əksinə «ölməyi öyrənmək, deməli, filosofluq etməkdir». Ölümlə üz-üzə gəldikdə mistik xülyalar və ümidlər, yaxud hay-küylü emosiyalar, iztirablar, psixi gərginliklər deyil, ölümə

mərdliklə sinə gələrək, ölümü həyatın davamı kimi qəbul etmək şəxsiyyətin ölməyi bacarmaq mədəniyyətidir.

Ölüm insanı son dərəcə fiziki ağırlardan və ya ruhi düşkünlükdən xilas edirsə, biz onu təriflərdə bilərik. İnsan həyatında elə anlar ola bilər ki, ölüm onun üçün yaşamaqdan artıq əsas məqsədə çevrilə bilər.

Ölüm aktını sosial cəhətdən qiymətləndirsək, onun müsbət tərəflərinin olduğunu da etiraf edə bilərik. Ölüm bütün insanları hər yerdə ümumi qayğı və tale ilə bir-birinə yaxınlaşdırır. Ölüm bizi daxili emosiyalarla birləşdirir və bizim son taleyimizin eyni olacağını dramatik qeyd edir. Ölümün hamı üçün haqq olması bütün münasibətlərə baxmayaraq insanların qardaşlığa ehtiyacını yada salır.

Ölümün əxlaqi-fəlsəfi mahiyyəti də vardır. İnsanın öz həyatının faniliyini başa düşməsi onu həyatına məna tapmağa və ya məna verməyə məcbur edir. Ölümə məhkumluq insanda xeyirxah işlərə, gələcək nəsillərin xatirəsində yaşamağa həvəs yaradır. Z.Freyd göstərirdi ki, həyatın hər bir cəhdinin məqsədi ölümdür. Paradoks bundadır ki, ölüm ən dəhşətli bələdir və insanı daha çox qorxudan da odur. Lakin bu bəla vasitəsilə daimi həyata çıxış və ya çıxışlardan biri açılır.

İnsanın mahiyyətinin məzmununda mühüm, mərkəzi yerlərdən birini onun (insanın) azadlığı tutur. Azadlığa tələbat insanın özündə, onun təbiətindədir. Belə ki, onsuz insan özünün sosial-fəaliyyət mahiyyətini həyata keçirə bilməz. Buna görə də azadlıq bütövlükdə insan anlayışına daxil olur. Bəşəriyyətin keçdiyi tarix bu mənada insan azadlığının inkişafı tarixidir. Azadlıq bütün tarix boyu yeni-yeni əhəmiyyət kəsb etmişdir. Elə bunu demək kifayətdir ki, mədəniyyətin tarixi inkişafında irəliyə atılmış hər bir addım azadlığa doğru atılmış addımdır.

Azadlıq hissi şəxsiyyətin mənəvi-ruhi aləmində çox dərin köklərə malikdir, elə bir adam yoxdur ki, azadlıq hissindən məhrum olmuş olsun. Azadlığa yiyələnmək, onun səviyyəsi konkret-tarixi və sosial-siyasi şəraitdən asılıdır.

Aydındır ki, tarixin müxtəlif dövrlərində insanlar azadlığa müxtəlif səviyyədə malik ola bilərlər. Azadlığın ölçüsü insan anlayışına daxildir. Azadlıq «insan» anlayışının yeganə deyil, ən mühüm komponentlərindən biridir. İnsan əldə edilmiş həmişəlik və bir dəfə verilmiş azadlığa malik olmur. O, ancaq müəyyən «ölçüdə» azadlığa sahib olur. Bu ölçü isə öz növbəsində dəyişkən və asılı kəmiyyətdir. Azadlığın ölçüsü sosial-siyasi quruluşun xarakterindən, insanların obyektiv qanunauyğunluqların mənimsənilməsindən, insanın özü-özünün dərkini səviyyəsindən asılıdır. İnsanın həyat fəaliyyəti, onun ictimai və fərdi varlığının müxtəlif sferalarında: iqtisadi, siyasi, ruhi, mənəvi və digər sferalarında baş verir. Buna uyğun olaraq da insana məxsus olan azadlıq bu sferalarda müxtəlif tərzdə təzahür edir.

Hər bir ictimai fəaliyyət fərdlərin hərəkətindən təşkil olunur. İctimai inkişaf qanunları fərdlərin qəbul etdiyi qərarlar vasitəsilə özünə yol açır. Bu halda insanlar heç də xarici zəruriyyətin arxasınca kor-koranə getmirlər, onlar bu zəruriyyəti ya dəstəkləyir, ya da ona qarşı müqavimət göstərirlər. Bununla da insanlar iradə azadlığını nümayiş etdirirlər.

E.Fromun insan haqqında konsepsiyasında azadlıq problemi mərkəzi yer tutur. Froma görə, insan cəmiyyətdə yaşayır. Cəmiyyət fərdə münasibətdə iki əsas funksiyasını həyata keçirir: fərdin dərin qabiliyyətinin açılmasını təmin etmək; ya da onun deformasiyaya uğramasına, şəxsi niyyətini «qapamaq», onun təhrif olunmuş formaya salınmasına səbəb olmaq. Deformasiyaya uğramış tələbatda insan özü-özü ilə təması itirir, buna görə də başqa adamlarla münasibətdə də humanizmdən uzaqlaşır. İnsan saxta, xəyali dəyərlərin təsiri altına düşür, özü haqqında xülya təsəvvürlər yaradır. Bir sözlə, insan azadlığını itirir. Əsl azadlığı əldə etmək üçün özün-özünə mübarizə aparmalısan.

Cəmiyyətdə azadlığa nail olmaq insanın bir şəxsiyyət kimi özünü realizə etməsidir. Buna qarşı isə, insanın özünün

yaratdığı «maşın» durur. Bu maşın E.Froma görə bazardır. İnsan bazar münasibətləri strukturunda labüdən alətə, əmtəyə çevrilir. Bazar başqa əmtəələr kimi insan keyfiyyətlərinin dəyərini təyin edir. Əgər insan təqdim etdiyi keyfiyyətə tələbat yoxdursa, deməli, onun, ümumiyyətlə, keyfiyyəti yoxdur, başqa əmtəələr kimi nə alınır, nə də satılır. Beləliklə, özünə inam, «şəxsi ləyaqət hissi» sarsıyır. Onun malik olduğu dəyərə heç inam qalmır. Əgər bazarda ona tələbat vardsa, o, «kimsə olur», əgər məşhur deyildirsə, o, öz gözü qarşısında belə heç kimdir.

K.Yaspers fəlsəfə tarixinə nəzər salaraq azadlıq problemində determinizm və indeterminizm arasında ixtilafın olduğunu qeyd etmişdir. Onun rəyinə görə, deterministlər insanın iradə azadlığını inkar etmişlər, indeterministlər isə insanın iradə azadlığına malik olduğunu təkid etmişlər. K.Yaspersin fikrincə, hər iki cərəyanın əsas səhvi öz mövqelərini obyektiv dəlillərlə əsaslandırmağa çalışmalarıdır. Bu halda onlar daxili ekzistensial azadlığı unutmuşlar. Obyektlərin varlığı bütün varlıqları əhatə etmir, fərdin «həqiqi» varlığı, onun ekzistensiyası heç bir tərzdə idrakın predmeti ola bilməz.

Fəlsəfə tarixində azadlığa dərk edilmiş zəruriyyət kimi tərif verilmişdir. Bu tərifin düzgünlüyü şübhəsizdir. Lakin məsələni bütün mürəkkəbliyi ilə əhatə etmir. Xüsusilə də, azadlığın subyektiv-əxlaqi səpkiləri, fərdin daxili hərəkəti kənarda qalır.

Xarici zəruriyyətin dərk edilməsi azadlığın labüdə şərtidir, lakin heç də həmişə kifayətedici deyildir. Xarici şəraitin, müəyyən zəruri hadisənin dərk edilməsi ilə insan azad seçim etmək imkanı əldə edə bilirmi? Obyektiv qanunları dərk etmək əsasında etdiyi seçim həqiqətən də azad seçimdir? Əlbəttə, yox.

Elə situasiyalar ola bilər ki, seçim xaricən azad görünsün, lakin (belə ki, bu seçim obyektiv zəruriyyəti dərk etmək və nəzərə almaq əsasında baş verib). Lakin yaxından

araşdırıldıqda qeyri-azadlığı aşkar olunur. Ona görə ki, bu seçimdə insanın əqidəsi, onun vicdanı, şəxsi marağı unudulmuşdur. Azad seçim insana kənardan, ona yad olan deyil, insanın daxili arzularına uyğun gələn seçimdir.

Daxili azadlığın əsas komponentlərini belə müəyyənləşdirmək mümkündür: 1. Bu və ya digər tərzdə hərəkət etməyin mümkünlüyünün dərk edilməsi; 2. Dərk edilmiş xarici zəruriyyətin fərdin daxili əqidəsi ilə uzlaşması; 3. Seçim və qərar qəbul etmək və buradan irəli gələn məsuliyyət üçün iradəsini nümayiş etdirmək; 4. Həyatda özünü realizə etməyə səy göstərmək.

Daxili azadlığın bu komponentləri bir-birindən ayrı deyil, insan fəaliyyətində qarşılıqlı əlaqədədir. Daxili azadlığın ideal zəmini bilikdir, insanın idraki fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət hissi-praktiki fəaliyyətə əsaslanır. Eyni zamanda hissi-praktiki fəaliyyətin özü də biliklərə, nəzəriyyələrə əsaslanır. Belə demək mümkündür ki, fəaliyyət azadlığı olmayan, ancaq bizim ideyalarımız azadlığı real olmayan azadlıqdır. Eləcə də, fikrin, ideyaların deyil, ancaq fəaliyyətin azadlığı da real azadlıq deyildir.

İnsanın mahiyyətinin tədqiqinə sistem-struktur metodu tətbiq etsək, bu nəticəni alırıq ki, cəmiyyət konkret-tarixi sosial əlaqələr sistemini, insanların qarşılıqlı münasibətlər sistemini təşkil edir. Öz növbəsində insan fərdi də mürəkkəb strukturlu sistemə malikdir. İnsan təbiətinin və sosialın, fizikin və ruhunun vəhdətini özündə ifadə edir. Deməli, o, mürəkkəb biososial strukturdan ibarətdir. Bu struktur insanın həyat fəaliyyətinin çoxsahəli tərəflərini əhatə edir. İnsanın biososial strukturu ilə onun mahiyyəti də vardır. İnsanı insan kimi müəyyən edən keyfiyyət onun biososial strukturu deyil, mahiyyətidir. Bu mahiyyət sosial fəaliyyətdən ibarətdir. Beləliklə, «insan» anlayışı, onun strukturu «insanın mahiyyəti» ilə eyniyyət təşkil etmir. Birinci ikincidən geniş anlayışdır. İnsan bir tərəfdən onun təbiət təşkilidir, digər tərəfdən insanı bütün ömrü boyu əhatə edən şəraitin

məhsuludur. İnsan heyvandan fərqli olaraq sadəcə əhatə olunduğu mühitin məhsulu deyildir, o həm də bu mühiti yaradandır.

İnsan sosial və mədəni-tarixi fəaliyyətin, mövcud ictimai münasibətlərin, eləcə də, tarixi və mədəni proseslərin subyektidir. Akademik İ.P.Dubinın dediyi kimi, məhz sosial proqramın növünün dəyişməsi insanı ictimai həyatın, mədəniyyət sferasının və elmin zirvələrinə aparır. İnsanın bioloji təkamülü onun sosial təkamülünü hazırlayır. Sosial təkamül bioloji təkamül üzərində «dayanaraq» insanın «zəkalı varlıq» kimi inkişafını təmin edir.

Antropososiogenozun və sosiogenozun birləşməsi yer üzərində nadir bioloji növün əmələ gəlməsini təmin etdi. İnsanın nadirliyi sosial amillərlə şərtlənir. İnsan heyvandan fərqli olaraq genetik proqramla yanaşı sosial varislik proqramına malikdir. Sosial proqram baxmayaraq ki, genlərdə yazılmamışdırsa da, xarici amil deyildir. Bu amil insanın inkişafının daxili amilini təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. F.Q.İsmayılov «XX əsr Qərb fəlsəfəsi tarixi» (I cild), Bakı, «Təhsil nəşriyyatı», 1999.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М. 1991. стр. 495.
3. Философия. Современные проблемы мира и человека. М. 1995. стр. 5.
4. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. М. 1991. стр. 77-79.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла. М. 1990. стр. 75.
6. Джон Пассмор. Сто лет философии. М.1998. стр. 362.

7. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме – Проблема человека в западной философии. М. 1988. стр. 314-338.
8. Это человек: Антология – М. 1995.
9. Барулин В. «Социальная философия». М. 2006.
10. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинение. Том 3. стр. 3.

Проф. Г.Р.Иманов

«Размышления о сущности человека»

Аннотация

Статья посвящена одной из актуальной проблемы философской антропологии – проблемы понятий сущности человека.

В ней автор анализирует экзистенциалистское понимание сущности человека в современной западной философии. Сущность человека раскрывается в неразрывной связи с пониманием смерти и бессмертия, сущности и смысла жизни.

Здесь также рассматривается философский аспект взаимоотношения человека и природы. В понимании сущности человека является актуальным понимание свободы. Здесь подчеркивается, что в процессе исторического развития культуры каждый шаг вперед, считается шагом к свободе.

Prof. H.R. Imanov

«The Reflection on the Essence of a Man»

Summary

The article is dedicated to one of the actual problems of philosophical anthropology – the problem of the idea of essence of a man.

There the author is analysing the existentialistic understanding of the essence of a man in contemporary western philosophy. The essence of a man is coming to light in

indissoluble connection with understanding of the death and the immortality, the essence and the sense of life.

Here as well is being analysed the philosophical aspect of the interrelation of a man and the nature of course. The understanding of the essence of a man is actual in understanding of freedom. Here is being mentioned that in the process of historical development of culture every step to forward is estimated as a step to freedom.

İSLAM SÜLH VƏ MEHRİBANLIQ DİNİDİR

Sevda Pənah qızı Mahmudova,
İslamşünaslıq elmi-tədqiqat Mərkəzi

Hind xalqının böyük oğlu, dahi mütəfəkkiri olan Mahatma Qandi dini mənsubiyyətinə görə müsəlman olan Əllamə Abdulla Səhrəverdinin toplayıb tərtib etdiyi «Həzrəti Məhəmmədin Kəlamları» adlı məcmüəsi haqqında yazmışdır: «Bu məcmüə çox böyük zəhmətin nəticəsində meydana gəlmişdir. Böyük həvəslə mütaliə edib, ondan çox mətləbləri öyrəndim. Bu qiymətli kəlamlar təkcə müsəlmanların bilik xəzinəsi deyil, bəlkə bütün bəşəriyyətə aid olan xəzinədir.

Mən özüm dünyanın bütün dinlərinin həqiqətinə və böyük məzhətlərinə inanan mömünəm. Dinimizin hörməti və ehtiramı xatirinə əgər zəhmət çəkib öz dinimiz kimi bütün başqa dinləri öyrənilib hörmət etməsək, dünyamızda möhkəm sülh və əmin – amanlıq daimi və əbədi bərqərar olmaz.

Peyğəmbərlərin fikirlərini dəqiq mütaliə edilməsi bir – birimizi anlamaq üçün müsbət addımdır».

Mahatma Qandi
Kəlküttə, 24 mart, 1938-ci il¹

¹ Məhəmməd Peyğəmbər Kəlamları, Bakı, 1990, səh.3

Göründüyü kimi, bu çox qiymətli fikir demək olar ki, Allahu, Tanrıyı, onun elçisini – Məhəmməd Peyğəmbəri (570-632) həmin dahi insanın və onun yaratdığı sülh, mehribanlıq, dözümlülük dini olan islamı bu hədsiz dərəcədə dəyərli, dinimizin əsasını təşkil edən kitabı – müqəddəs Qurani sevən oxuculara təqdim olunan aşağıdakı məqalə yazımızın ana xəttini, onun leytmotivini ehtiva edə bilər.

Ümumbəşər fəlsəfəsinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan islamşünaslıq elmi sübut etmişdir ki, islam dini sülh dini olmaqla yanaşı, o digər monoteist (təkallahlıq) dinlərindən fərqli olaraq bəşəri dəyərlərlə daha çox dəyərlərlə zəngin olan bir fenomendir. Məhz buna görə də islamşünaslıq elmi bu dinə elmilik, obyektivlik və dünyəvilik baxımından aşağıdakı tərifini vermişdir.

İslam dini ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin mühüm tərkib hissələrindən biri olub, Şərqdə sivilisasiyanın inkişafının, insan təkəkkürü və onun təkamülünün müəyyən mərhələsində meydana gələn planetar miqyaslı sosial, tarixi hadisə və fenomendir.

Təsadüfi deyildir ki, ümummillə liderimiz Heydər Əliyev islam dininə və onun əsasını təşkil edən müqəddəs Qurana aşağıdakı tərifləri, qiymətləri vermişdir. «İslam dini əsrlər boyu bizim mənəviyyatımızın əsasını təşkil etmiş, müsəlmanların dünyada layiqli yer tutmasını təmin etmişdir»².

«Qurani – şərəfin bizə verdiyi tövsiyələr, dərs, göstərdiyi yollar insanları paklığa, düzlüyə, doğruluğa, sədaqətə, qəhrəmanlığa, cəsarətə, cəsurluğa dəvət edən tələblərdir, tövsiyələrdir»³.

«Qurani – Kərimin bütün kəlamları bu gün Azərbaycanca Allahın yolu ilə getməyimiz üçün məşəldir.

² Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, səh.93

³ Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, səh.81

Biz Azərbaycanlılar – bu, sonradan gələcək bütün nəsillərə də tövsiyə olunur – heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi məntiqlərimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq»⁴.

...Sülh və mehribanlıq dini olan islam dini digər dünya dinlərinə nisbətən tarixilik baxımından çox – çox cavan olmasına baxmayaraq bu dində ümumbəşəri, mənəvi dəyərlər daha çox və zəngindir. Bu, hər şeydən əvvəl aşağıdakılarla izah oluna bilər.

Birincisi, bu din yəni islam dini Qərbdə deyil, məhz insanların planetdə ilk dəfə pərvəriş tapdığı məhz Şərqdə böyük tarixi şəxsiyyət olan Məhəmməd Peyğəmbər (570-632) tərəfindən yaradılmışdır.

İkincisi, islam dini özündən əvvəl meydana gəlmiş digər monoteist dinlərdə olan nə kimi müsbət ümumbəşəri mənəvi dəyərlər varsa, onların hamısından çox səmərəli, orijinal istifadə edərək, həmin mənəvi dəyərləri yaradıcılıqla istifadə edərək formalaşdırıb inkişaf etdirmişdir.

...Burada təbii və haqlı olaraq qarşıya sual çıxır. İslam dini dünyaya, insanlığa, o cümlədən Azərbaycana, onun xalqına nə kimi yüksək ərimənlər, töhfələr vermişdir. Onları sadalasaq aşağıdakıları göstərə bilərik.

Birincisi, ümumbəşər şüuru sayılan, hesab edilən islam şüuru əsasən VIII əsrdən başlayaraq xalqımızın qədim və zəngin mifoloji, bədii – estetik, əxlaqi – mənəvi, fəlsəfi, hüquqi, iqtisadi, habelə hərbi şüuru ilə bir kontekstdə təkamül yolu ilə formalaşmış inkişaf etməyə başlamışdır.

İkincisi, islam şüuru yuxarıda göstərilən zamandan etibarən dünya xalqlarının, o cümlədən müsəlmanların, eləcə də Azərbaycanlıların tarixi yaddaşına bərpa olunmasında misilsiz rola və əhəmiyyətə malikdir.

Üçüncüsü, islam şüuru qeyd olunan zamandan etibarən bu dinə etiqad edən dünya xalqlarının, o cümlədən

⁴ Yenə orada, səh.93-94

Azərbaycanlıların milli mənlək şüurunun təkrar istehsalında aparıcı amillərdən birini təşkil edir.

Dördüncüsü, islam şüuru dünya miqyasında milli mənsubiyyətlərin müxtəlif olan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli mənlətlərləndən zənginləşməsi də əhəmiyyətli dərəcədə xüsusi çəkiyə malikdir.

Beşincisi, müstəqil Azərbaycan 1991-ci ildə beynəlxalq miqyaslı İslam Konfransı Təşkilatına üzv olduqdan sonra ölkəmizin dünyada geniş nüfuz qazanmasında islam amilinin rolu danılmaz və misilsiz rol oynayır.

Altıncısı, müstəqil Azərbaycanda dünyəvi, hüquqi, demokratik dövlət, hümanist, sivilizasiyalı və vətəndaş həmrəyliyi cəmiyyət quruculuğu kimi ali missiyanın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində islam amilinin onun ümumbəşəri mənəvi dəyərlərindən səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur.

...Müstəqil Azərbaycan müsəlman ölkəsi, dünyəvi dövlətdir. Bu fakt demək olar ki, ölkəmizin 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul olunmuş ilk suveren konstitusiyasının 18,48 və 71-ci maddələrində də qanunvericiliklə təsbit olunmuşdur. Məsələn, 18-ci maddənin birinci və üçüncü bəndlərində deyilir: «Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrıdır. Butün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

...Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır»⁵.

Bu müddəada qanunçuluqla təsbit olunmuş müddəalara əlmilik, obyektivlik və dünyəvilik baxımından şərh etmiş olsaq aşağıdakı məntiqi qənaətlərimizi söyləyə bilərik.

Birincisi, 18-ci maddənin birinci bəndində qanunçuluqla təsbit olunmuş müddəalarından görüldüyü kimi ölkəmizdə rəsmi fəaliyyət göstərən üç monoteist din – islam, xristianlıq və iudaizm onların fəaliyyətini tənzimləyən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus Pravoslav İcması və Yahudi

⁵ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1999, səh.8

Sinaqoqu öz işlərində ölkəmizdə dövlətimizin xarici və daxili siyasi məsələlərinə qarışmır. Onlar öz fəaliyyətlərində ölkəmizdə mövcud qanunları çərçivəsində işləyirlər. Öz növbəsində müstəqil Azərbaycan dövləti də yuxarıda adları qeyd olunan dini qurumların daxili işlərinə müdaxilə etmir. Əksinə, Azərbaycan dövləti bilavasitə Azərbaycana aid rəsmi bayramlarla yanaşı, hər üç dinə aid olan əksər bayramları da rəsmi dövlət səviyyəsində qeyd edir.

...Azərbaycanda islam, xristian və yahudi dinlərinin ardıcılıqlarına digər Azərbaycan vətəndaşları kimi yüksək qayğı göstərir, onların dini tələbatlarını dini təhsillərini ödəmək artırmaq üçün lazım olan bütün şəraitləri yaradır. Məsələn, Azərbaycan hökuməti respublikamızın ayrı – ayrı vətəndaşlarını mükafatlandıran, onların imtiyazlarını ödəyərkən dini, milli və digər sosial mənsubiyyətlərini fərqləndirmir. Onların ali hakimiyyət orqanlarına seçib – seçilmək hüquqlarının da qayğısına qalır.

...Biz yuxarıda qeyd etdik ki, islam sülh dinidir. Bu münasibətlə ölkəmizin başçısı, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin aşağıdakı çox qiymətli fikrini yada salmaq istərdik.

Dövlətimizin başçısı 2006-cı ilin sentyabrında Bakıda keçirilən İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 33-cü ssesiyasında demişdir: «Dünyada gedən proseslər bəzi hallarda bizi narahat edir. İlk növbədə, bəzi ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində və müəyyən siyasi dairələr tərəfindən islamı terrorizmlə eyniləşdirmək cəhdləri bizi çox üzür, narahat edir və hiddətləndirir. Biz buna heç cür imkan verə bilmərik. İslamı terrorizmlə eyniləşdirmək olmaz. İslam sülh dinidir, mehribanlıq dinidir, dözümlülük dinidir. Azərbaycan terrorun qurbanıdır. Erməni terrorist təşkilatları bizə qarşı 30-dan terror aktı törətmişlər. Bu terror aktları nəticəsində iki mindən artıq Azərbaycanlı həlak olmuşdur. Ancaq biz bu terrorçu təşkilatları hər hansı bir dinə bağlamırıq. Bu düz deyildir. Terrorizmin nə dini var, nə də milliyyəti. Ona görə

biz bu məsələlərə etirazımızı daha da inamla bildirməliyik, öz sözumüzü deməliyik. Eyni zamanda gərək, bütün təbliğat imkanlarımızdan istifadə edərək, çox böyük narahatçılıq doğuran bu mənfi meylə münasibətimizi bildirək, öz hərəkətlərimizlə bunun qarşısını ala»⁶.

Göründüyü kimi, burada respublikamızda islamşünaslıq, ümumiyyətlə dinşünaslıq elmini inkişaf etdirmək, beynəlxalq terrorçuluq mühüm istiqamətlərindən və onun ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan erməni terrorçuluğuna qarşı mübarizədə islamşünas, dinşünas alimlərin və mütəxəssislərin qarşısına çox önəmli və məsul vəzifələr qoyulmalıdır. Odur ki, biz bu sahədəki öz fəaliyyətimizdə həmin problemin tədqiqinə, tədrisinə və təbliğinə aid məsələlərə xüsusi diqqət yetirməliyik.

...Azərbaycan dini baxımından da çox tolerant ölkədir, məkandır. Ölkəmiz uzun illərdir ki, həmin sahədə Cənubi Qafqazdakı ölkələrə nümunə göstərir. Bu münasibətlə YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın aşağıdakı çox dərin elmi – nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edən fikrini xatırlatmaqla yazımıza yekun vurmaq istərdik.

«Azərbaycan Böyük İpək yolu üzərində yerləşən ölkə kimi tarix boyu yüksək tolerantlıq mühiti yaşamışdır. Bu, hələ mədəniyyətimizdə, həm də cəmiyyətimizdə dərin iz qoymuşdur. İndi də bizim cəmiyyətdə belə bir tolerantlıq ab – havası hökm sürür. Bakı unikal şəhərdir. Artıq uzun müddətdir ki, burada müsəlman məscidi və atəşpərəst məbədi, katolik kilsəsi və sinaqoq, pravoslav məbədi və kirkxa yanaşı mövcuddur. Onların coğrafi yaxınlığı faktı belə yüksək tolerantlıq şəraitində birgə fəaliyyətin mümkünliyünü nümayiş etdirir və hər bir dialoq əsas dəyərlərini ümumbəşəri dəyərlərlə üst – üstə düşdüyünü təsdiq edir. Bu, təkə tarixin ayrı – ayrı məqamları deyil. Bu il biz yeni katolik məbədi

⁶ «Dövlət və Din» İctimai fikir toplusu. Bakı, 2006, səh.24-25

açmışq. Tarixi əhəmiyyət kəsb daşıyan məscid və kilsələrin bərpası ilə yanaşı, yenilərini də tikirik. Ümüdvaram ki, Bakı forumu gələcəkdə ənənəvi şəkil almaqla, sivilizasiyaların faydalı dialoqundan formalaşmasına dair hər birimizin öz ideya və məqsədlərimizi həyata keçirmək üçün imkan yarada bilər»⁷.

Qeyd etmək istərdi ki, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva özünün bu kimi çox qiymətli fikrini 2008-ci ildə Bakıda keçirilən «Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun gücləndirilməsi» mövzusunda Beynəlxalq Bakı Forumunda söyləmişdir.

Əlbəttə, bu qəbildən olan mülahizələrin sayını artırmaq da olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997
2. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu, Bakı, 2006
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1999
4. Mehriban Əliyeva. «Siyasətdə milli və bəşəri dəyərlər: çıxışlar, müsahibələr, müraciətlər, təbriklər». Bakı, 2009
5. «Azərbaycan» qəzeti, 10 dekabr 1998
6. «Azərbaycan» qəzeti, 29 avqust 2008
7. Ə.C.Qurbanov. Beynəlxalq münasibətlərdə din –islam amili. Bakı, 2000.

M.F.AXUNDOVUN YARADICILIĞINDA FƏLSƏFİ IDEYALAR

dos. Əhmədova Elmira Əli qızı,

⁷ «Azərbaycan» qəzeti, 29 avqust, 2008-ci il

təbiət fakültələri üzrə fəlsəfə kafedrası

Xalqımızın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində XIX əsr yeni və mühüm bir mərhələ təşkil edir.

Azərbaycanın o zamankı tarixi şəraitini, onun inkişafının obyektiv gedişini əks etdirən yeni mütərəqqi ideyalar yaranır ; Azərbaycan gerçəkliyinin irəli sürdüyü tələb və vəzifələrə bilavasitə uyğun olaraq ictimai fikirdə fəlsəfə və estetika, demokratik maarifçilik , hətta inqilabi demokratizmə qədər yüksələn siyasi və sosioloji baxışlar mühüm yer tutmağa başlayırdı. Bu yeni, qabaqcıl ictimai-fəlsəfi fikrin görkəmli nümayəndəsi Azərbaycan xalqının görkəmli yazıçısı və maarifçi mütəfəkkir filosofu Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur.Mirzə Fətəli Axundovun dünyagörüşü, hər şeydən əvvəl XIX əsrin 30-70-ci illərində Azərbaycan iqtisadi, siyasi və ictimai münasibətlərinin məhsulu, doğma xalqının arzu və istəklərinin ifadəsi idi. Bir filosof kimi Axundovunda rolu bundadır ki, o Azərbaycanın obyektiv inkişaf gedişini, bu inkişafın tələblərini mütərəqqi istiqamət və meylini başa düşmüş, özünün əməli fəaliyyətini və bədii fəlsəfi yaradıcılığını həmin vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. M.F.Axundov Azərbaycan xalqının qədim və zəngin mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrinə, dərin ictimai məzmununa malik olan Azərbaycan xalq yaradıcılığına əsaslanmaqla bərabər, həm də şərq xalqlarının mütərəqqi mədəni irsindən istifadə etmişdir. M.F.Axundovun əsərlərində Nizami, Nəsimi, Şabustari, Vaqiflə yanaşı olmaqla İbn Sina, Məcai, Nafiz, Firdovsi, Sədi, Cəlaləddin Rumi və yaxın şərq xalqlarının bir sıra başqa görkəmli yazıçı, alim və mütəfəkkirinin adları hörmətlə xatırlanmış, onların mütərəqqi irsinə yüksək qiymət verilmişdir. Böyük mütəfəkkir eyni zamanda qədim yunan fəlsəfəsi və Spinoza, Volter, Hobbax, Yum, Vokl, Qaliley, Kopernik, Nyuton kimi Avropa mütəfəkkirlərinin fəlsəfi irsi ilə,

xüsusən o dövrdə təbiətşünaslığın əldə etdiyi nailiyyətlərlə ətraflı tanış idi.

M.F.Axundovun fəlsəfi ideyaları təkcə Azərbaycan mühiti ilə bağlı deyildi. Onun fəlsəfi ideyaları bütünlükdə Şərqi xalqlarının tərəqqisinə xidmət edirdi. Belə ki o, qəti surətdə inanırdı ki, Şərqi xalqlarını uzun əsrlik cəhalət yuxusundan oyatmaq və istibdad zülmündən azad etmək işində fəlsəfə mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.F.Axundov fəlsəfədə materializim mövqeyindən çıxış etmişdir. Şüuru, ruhu ilkin təbiəti, varlığı ikinci hesab edən idealistlərin əksinə olaraq, o, göstərirdi ki, obyektiv surətdə mövcud olan aləm öz qanunları ilə idarə olunur, onun nə sonu, nə də əvvəli var, o əbədi və sonsuzdur.

O, göstərirdi ki, materiya daima hərəkət edir, dəyişir bir haldan digər hala keçir, lakin o heçə çevrilmir, materiya hərəkət zaman və məkanla mərbutdur. Materiyanın əvvəli və sonu olmadığı kimi, məkan və zamanında əvvəli və sonu yoxdur, məkan və zaman obyektiv surətdə mövcuddur. Materiya, Axundova görə, saysız-hesabsız çoxluqdan, müxtəlif növlərdə və şəkillərdə təzahür edən real şeylərin məcmusudur, əsasıdır. Materiya yeganə və həqiqi substansiyadır. O, mütləqdir; bütün mövcud şeylər, canlılar və cansızlar aləmi materiyanın – vahid qadir və kamil varlığın müxtəlif təzahürləridir. M.F.Axundov yazırdı: “Fücutü – vahidi – kamilin kəsəratda zühür edən hər cüzbü – xah kürafi – səmaviyyə, xah kürcyi - ərziyyə və hər qisim mövcud, vicudi – vahidə nisbət fərdən – fərdən cüzbüdur, fərdən – fərdən zərrədir və tamam zərrat bir külldür və hamam küllü vücudi vahiddir. Pəs bu vicudi – vahid, xaliq də özüdür, məxluqda özüdür”.

Göründüyü kimi, M.F.Axundov dünyanın vəhdəfi problemini müdafiə etmiş və həmin məsələni elmi cəhətdən əsaslandırmaqla bir sıra fikirlər söyləmişdir.

M.F.Axundov göstərirdiki kainat sonsuzdur, lakin bu sonsuz olan kainatda cüzbü və küllün vəhdətindən, saysız-

hesabsız zərrələrdən (atomlardan) ibarətdir. Bu zərrələr materiyanın konkret xüsusiyyətlərə malik olan hissələrdir.

M.F.Axundov belə bir materialist müddəanı əsaslandırır və təsdiq edir ki, təbiətdə olduqca çox rəngarənglik müxtəliflik vardır, lakin bu müxtəliflik eyni zamanda vəhdətdədir, yəni təbiətdə, gerçəklikdə olan müxtəlif şeylər (cisimlər) vahid bir mənbədən – materiyadan törəmədir.

Filosof dünyanın vəhdəti məsələsinin materialistcəsinə həll etməklə, eyni zamanda, zəruriyyət, qanunauyğunluq və səbəbiyyət problemlərini də materialist mövqeyindən şərh etmişdir.

Təbiətdə səbəb əlaqəsi məsələsi M.F.Axundovun əsərlərində mühüm yer tutur. O, bu məsələdə birinci dəfə XVII əsr Hollandiya filosofu Benedikt Spinozanın irəli sürmüş olduğu iddianı (Təbiət öz-özünə səbəbdir, yəni təbiiətin mövcudluğunun əsasını onun özündə axtarmaq lazımdır.) orijinal bir yolla əsaslandırmışdır. M.F.Axundov göstərirdi ki, varlıq vahid qadir və kamildir, “əşya”, öz mahiyyət və əslində səbəbə möhtac deyil “yəni materiyayı heç bir xarici qüvvədən asılı olmayaraq mövcudluğunu qəbul etməliyik”, o, öz-özünə səbəbdir, öz mövcudluğunda heç bir səbəbdən asılı deyildir. Materiya ancaq bir növdən başqa bir növə, bir haldan ayrı bir hala keçməsində səbəbə hər zaman möhtacdır. Özü də bu səbəb əvvəla, xaricdə deyil, materiyanın özündədir, digər tərəfdən materiyanın bir şəkildən başqa şəkilə çevrilməsi, müxtəlif növlərin əmələ gəlməsi səbəbini onun mövcud olması səbəbi ilə qarışdırmaq düzgün olmaz. Filosof belə hesab edirdi ki, mahiyyət substansiya varlıqdan xaricdə deyil, varlığın özündədir.

Əbədi və sonsuz materiyayı yeganə substansiya hesab etməklə M.F.Axundov dualizmə, idealist ideyalara qarşı çıxırdı.

M.F.Axundov dünyanın dərk edilməsini inkar edən aqnostiklərin əksinə olaraq insanın idrak qabiliyyətinə yüksək qiymət vermişdir. Filosof göstərirdi ki, dünya və onun

qanunauyğunluqlarını dərk etmək onları lazımınca qiymətləndirmək insan idrakı vasitəsilə mümkündür. “Maddeyi-kəsarət” idrakımızın yeganə obyektı və əsasıdır.

İdrak birinci növbədə hiss üzvləri vasitəsilə başlanır. Filosof göstərirdi ki, yer kürəsində qanun belədir ki, bütün cisimlər ya gözlə görünməli ya da hiss olunmalıdır. Yəni obyektiv surətdə mövcud olan şeylər hiss üzvlərinə təsir edərək duyğu əmələ gətirir.

M.F.Axundov dünyanın dərk edilməsində Aqlın, zəkanın rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Filosov bu haqda belə qeyd edirdi: “ Bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadəti o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsədə Avropada insan ağı əbədi həbsdən tamam qurtulacaq”. Beləliklə M.F.Axundov idrak prosesində aqlın rolunu düzgün qiymətləndirmişdi.

Doğrudur, böyük mütəfəkkir idrakın dialektik proses olduğunu və idrak prosesində təcrübənin rolunu lazımınca qiymətləndirməmişdir, lakin o, bu sagədə cəsarətli addım atmaqla nüəyyən dərəcədə Seyirçilikdən uzaqlaşmağa, hadisələrin mahiyyətini dərk etməyə hər zaman çalışmışdır. M.F.Axundovun fikrincə, təbiətin dərk edilməsi öz-özündə məqsəd olmayıb. insan üçün qüdrətli silah vəzifəsini görür, ictimai tərəqqiyə kömək edir.

Mütəfəkkir göstərirdi ki, həqiqətin meydana çıxarılmasında elmin rolu böyükdür, xarici aləm haqqında doğru , düzgün məlumat möcüzə deyil, yalnız elm, elmi biliklər verə bilər. Elmin məlumatları sübut edilmiş həqiqətdir.

M.F.Axundovun klassik ədəbiyyatımızda özünə məxsus rolu var. Onun yazmış olduğu “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri keçən əsrin 60-cı illərindən başlamış və bu gündək həm ədəbiyyatşünasların, həm də filosofların diqqətini özünə cəlb etmiş, bu olmaz fəlsəfi traktat haqqında dəyərli elmi tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu ona görədir ki, M.F.Axundov özünün siyasi fəlsəfi ideyalarını və yeri gəldikçə estetik görüşlərini

“Kəmalüddövlə məktubları”da daha geniş və ətraflı şərh etmişdir. Onun heç bir əsəri qeyd etdiyimiz məsələlərin əhatəsi baxımından “Kəmalüddövlə məktubları”na çata bilməz. Kəmalüddövlə ədəbiyyatımızdakı başqa mütəfəkkir obrazları kimi, təbiət və cəmiyyət haqqında düşünür, kainat, maddi aləm, varlıq, canlılar aləmi, ruh, həyat, ölüm haqqında fikir söyləyir, lakin bəzi xüsusiyyətlərinə görə özündən qabaqki obrazların hamısından fərqlənir. O, materializim mövqeyindən çıxış edərək obyektiv varlığı əbədi qanuna uyğun varlıq kimi götürür, ruhu maddidən ayırmır.

Kəmalüddövlənin bu üstün cəhəti ondadır ki, o, keçmiş mütəfəkkir obrazların əksəriyyəti kimi, yalnız sırf fəlsəfi məsələləri və mücərrəd qanunları öyrənməklə məşğul olmur, eyni zamanda yaşadığı cəmiyyətdə hökm sürən konkret siyasi, ictimai, dini, əxlaqi, qanunları saf-çürük edir, onlar haqqında öz fikirlərin açıq bildirir. Əsərdən məlum olur ki, Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə şahzadədirlər. Bunların ikisi də müəyyən səbəblər üzündən Misirə keçmək məcbur olmuşdular. Kəmalüddövlənin vətəni hindistanda ingilis müstəmləkəçiləri ağılıq edir, Kəmalüddövlənin atası Ovcəng Zibini hakimiyyət başından götürülüb məmləkətə sahib olmuşlar. Cəlalüddövlə rəfəni Handa despotun özbaşnalığına və zülmə dözə bilməyib Misirə köçmək məcburiyyətinə qalmışdır.

“Kəmalüddövlə məktubları” nı oxuyarkən Kəmalüddövləni müsbət_Cəlalüddövləni isə əsasən mənfi fikirlərin nümayəndəsi kimi hesab etmək olar və bunun üçün əsərin özündə müəyyən əsaslar var. Burada Cəlalüddövləni öz dostunun açıq tənqidindən cəsarətli fikirlərindən dəhşətə gəldiyi zənn edilə bilər. Ancaq bu məsələnin zahiri cəhətidir, mahiyyət etibarilə hər iki şəxsiyyət bir məqsədin yolçusudur, ikisidə eyni dünya görüşünə malikdir.

Fəqət biri sözünü müstəqim söyləyir, o birisi isə bütün fikirlərini dolayısı ilə deməyi sevir. Diqqətlə baxdıqda Cəlalüddövlə öz məktubunda Kəmalüddövlənin_müddəalarını

heç də rədd etmir, əksinə onları bir növ əsaslandırır, məktublarda qoyulan məsələlərin yalnız İrana deyil, başqa Şərq ölkələrinə də aid olduğunu irəli sürməklə onu ümumiləşdirir.

Despotizm məsələsinə gəldikdə isə Cəlalüddövlə bunun yalnız İranda deyil, bütün Şərq ölkələrində hökm sürdüyünü həm də despotizmin daha kəskin formasını monqollar və teteymurilərlə Asiya ölkələrinə, o cümlədən İrana gətirilməsini göstərməklə, guya qəbahətin siddətini bir növ zəiflədir, əslində isə despotizmi yalnız İranda deyil, Şərq ölkələrində azadlığını və tərəqqinin qarşısında dayanan ən mühüm mənbələrdən biri sayılır. Bu məsələdə Cəlalüddövlə öz dostundan bir az irəli gedir. Cəlalüddövlə Şərq ölkələrində despotizmin hər cür mənfi cəhətlərini qəbul etməklə bərabər, istiqaliyyətini qoruyub saxlayan İrani İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrilmiş Hindistandan qat-qat üstün tutur. M.F.Axundov 60-cı illərdəki dünyagörüşünə uyğun gələn fikirlərlə yanaşı həmin fikirlərə zidd gələn nöqtələr də vardır. Bu cəhətdən də böyük mütəfəkkirin ideyalarının təmsilçisi deyil, yalnız onların mübahisəsindən alınan məntiqi nəticələr M.F.Axundovun siyasi-fəlsəfi ideyası və müdrik dünyagörüşüdür. 1856-cı ildə yazdığı “Aldanmış kəvakib” povestində də M.F.Axundov özünün sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi ideyalarını ifadə etmişdir. Bu əsəri yazarkən böyük mütəfəkkir bir maraqlı tarixi hadisədən bəhrələnmişdir. Əsərdə Şah Abbas hökmürlüklüyünün yeddinci ilində münəccimlərin dediyinə inanıb, üç günlüyə hakimiyyətdən əl çəkib, Yusif Sərracı öz yerinə qoymuş sonradan onu cəlladın əlinə tapşırılmışdır. Həmin hadisədən bir vasitə kimi istifadə edən filosof ədəb öz dövründə höküm sürən despotizmə cəhəbiə , fanatizmə qarşı öz etiraz səsini qaldırmaqla onları satira atəsinə tutmuş.

“Aldanmış kəvakib” povestində M.F.Axundov yalnız Azərbaycan xalqının əxlaqi, məişəti, həyat tərzini düşüncələri deyil həmçinin Yaxın və orta Şərq xalqlarının Əxlaqında, məişətində, sosial- siyasi həyatındakı bir sıra müştərək

cəhətlərin real əksi də bu ölkələrdə xalq kütlələrinin azadlığına və tərəqqisinə mənfi təsir göstərən ictimai-siyasi qüsurların kəskin tənqidi əsas yer tutur.

Mirzə Fətəli Axundovun materialist fəlsəfəsində təbii elmi metodlar və fəlsəfi idrak haqqında məsələlər dərindən araşdırılmış və geniş şərh edilmişdir. O materialist fəlsəfəni Azərbaycan zəmnində sistemə salmış və inkişaf etdirmişdir. Bununla yanaşı “Kəmalüddövlə məktubları” Avropa fəlsəfəsi təfəkkür tərzini şəklində yazılmış ideyaya zəngin və tam orijinal əsərdir. Filosof fəlsəfi traktatını doğma ana dilində yazmaqla Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Bu mütəfəkkirin fəlsəfi konsepsiyasının demokratik, humanist mahiyyətinin ifadəsi idi.

Bu fəlsəfi traktatında M.F.Axundov ilk növbədə bütün fəlsəfi sistemlər, təlimlər üçün mərkəzi məsələ olan varlıq və onun dərk edilməsi məsələsinə irəli sürməklə öz dövrünün aktual-siyasi, ideoloji, mübarizə məsələləri, insan onun cəmiyyətdə yeri, iqtisadi və mənəvi tərəqqisi, müsəlman şərq ölkələrində yeni dövlət sistemi yaradılması məsələləri ilə üzvü sürətdə əlaqədə götürmüşdür.

M.F.Axundova görə fəlsəfənin ən yüksək vəzifəsini insana xidmətdə görürdü. Onun fikrincə fəlsəfə varlıq haqqında, kainat və onun qanunauyğunluqları, mövcud olan bütün şeylər haqqında, cisimlərin təbiətin anlayışını elmin sinonimi hesab edir.

M.F.Axundov fəlsəfənin və onun predmetinin geniş şərhini vermişdir. O yazırdı ki, filosof “xalqa həqiqət, əql və insanlıq yolu, hüquq” göstərməli xalqı tərəqqiyə və sivilizasiya yoluna çıxarmalıdır.

M.F.Axundov təfəkkürün varlığı, şüurun təbiətə münasibəti məsələsinə ardıcıl materialist mövqedən həll etmişdir. Öz fəlsəfi konsepsiyasını işləyib hazırlayarkən o, ümumiyyətlə idealizmə deyil ilk növbədə orta əsrlər ərəbmüsəlman fəlsəfəsində geniş yayılmış sufizm, kəlam,

işraqlıq, hürufiliyə qarşı mübarizə aparmış, həmin cəryan və təriqətləri ilk dəfə tənqidi surətdə təhlil etmişdir.

M.F.Axundov fəlsəfəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun təbiətşünaslıqla, dövrün tabii-elmi bilikləri ilə əlaqəli olmasıdır. O, göstərirdi ki, təbiətin həqiqi mənzərəsini din deyil, məhz təbiət, kimya və.s elmlərə dönə-dönə müraciət edir. Kopernik, Nyuton və.s dünyanın şöhrətli alimləri “bəşəriyyətin dostları” adlandırır

M.F.Axundov materialist fəlsəfənin əsas müddəalarını hazırlayarkən təbiətşünaslığa əsaslanmışdır.

Mütəfəkkir təbiətin, varlığın, maddi dünyanın obyektiv reallıq olduğunu subuta ehtiyacı olmayan həqiqət hesab edir, və göstərirdi ki, bu aləm mövcuddur və qanunları ilə öz vicudunda bir başqa əcnəbi vücuda möhtac deyil. Dünyada varlıqdan başqa heç bir şey yoxdur. O, göstərirdi ki, materiyadan başqa mövcudatın heç şey ilkin əsası ola bilməz. Materiya yeganə və həqiqi subastansiyadır. O, mütləqdir, bütün mövcud olan şeylər, canlılar və cansızlar aləmi - materiyanın – vahid, qadir və kamil varlığın müxtəlif təzahürləridir. Mütəfəkkir kainatın sonsuzluğu, əvvəli və sonu olmadığı haqqında materialist müddanı müdafiə etməklə, eyni zamanda, sonsuz kainatın saysız-hesabsız hissəciklərin uzv və küllim və hədətdən ibarət olduğunu söyləyir. Yeri, Ay, Günəş və başqa planetləri kainatın hissəcikləri, zərrələri atomları adlandırırdı. O, bele bir materialist müddanı əsaslandırır və təsdiq edir ki, təbiət vahid qadir və kamil varlıq, saysız hesabsız müxtəliflikdən ibarətdir. Bu müxtəlifliklərdə hər bir cismin öz keyfiyyəti vardır. Lakin bu müxtəliflik eyni zamanda vəhdətdədir, yəni təbiətdə müxtəlif şeylər vahid subastansiyadan, mənbədən-materiyadan törəmədir. Substansiya vahid cansız materiyada dünyada olan bütün şeylərin ilkin əsası cəmləşib. Metafizik materializmin hədədlərindən kənara çıxmağa çalışan mütəfəkkir göstərirdi ki, dünyada kərəksiz donmuş halında heç bir şey yoxdur. Materiyanın hissəcikləri daim hərəkət edir, dəyişir, bir

haldan başqa bir hala heçir, lakin yox olmur. Hərəkət materiyanın atributudur, hərəkətsiz materiya yoxdur, hərəkət kimi məkan zaman da materiyanın atributlarıdır, məkan zaman obyektiv mövcuddur. Materiyanın əvvəli və sonu olmadığı kimi, məkan və zamanında əvvəli və sonu yoxdur. M.F.Axundov yazırdı ki, təbiət fasiləsiz dəyişir və dəyişmənin səbəbi materiyanın özündədir, daha doğrusu onun daimi hərəkətindədir.

Filosof dünyanın vəhtəti zərurət və səbəbiyyət problemlərini də materialistcəsinə həll etmişdir. O, göstərirdi ki, təbiətdə cisim və hadisələr arasında ciddi qanunauyğunluq vardır, bütün cisimlər ümumi qanunauyğunluğa tabedir. Təbiətdə qanunauyğunluqların mövcud olması elmi faktlarla sübut edilmişdir və bu qanunlar obyektiv xarakter daşıyır.

M.F.Axundov fəlsəfənin sosial funksiyasını yüksək qiymətləndirir və bununla əlaqədar olaraq idrak məsələlərinə böyük əhəmiyyət verirdi və göstərirdi ki, “maddeyi-kəsaraf”, varlıq idrakın yeganə obyektinə və əsasıdır. Xarici aləmin hiss üzvlərimizə təsiri nəticəsində duyğu əmələ gəlir. Dünyanın dərk edilməsində aqlın, zəkanın roluna böyük əhəmiyyət verən böyük mütəfəkkir aqlı elmi idrakı mistikaya və sxolitikaya qarşı qoyaraq deyirdi ki, dünya işlərinə insan dini etiqat və əfsanələri deyil aqlı əsas tutmalıdır.

M.F.Axundov materialist filosof kimi xidmətlərindən biri dinin sosial mahiyyətini, bəşər tarixində oynadığı mürəkkəb rolunu açıb göstərməsidir. Axundov xalqa ictimaiyyətə müraciət edir və deyirdi ki, indi möcüzələrə əfsanəyə deyil, zəkaya elmə, fəlsəfəyə inanmaq dövrüdür. M.F.Axundov fəlsəfi dünya görüşündə sənət nəzəriyyəsinə mühüm yer tutur. O bu sahədə görkəmli bir novator olmuş xalqın azadlıq və ictimai tərəqqi uğrunda apardığı mübarizənin tələblərinə uyğun olaraq özünün səhət haqqındakı fikirlərini işləyib hazırlamışdır. Axundovun materialist, estetikasında əsas istiqaməti realizm uğrunda mübarizə təşkil edirdi. Filosof əsərin ideya

məzmununun yüksək bədiliklə ifadə edilməsini əsas götürməklə göstərirdi ki, əsərin məzmunu onun formasını müəyyənləşdirdiyi kimi bədii cəhətdən mükəmməl formada öz növbəsində məzmunu daha da təsirli edir.

Homer, Nizami, Firdovsi, Hafiz, Şeksper, Vaqif, Zakir, kimi sənətkarların əsərlərini həm məzmun həm də ifadə gözəlliyinə malik olan əsərlərə nümunə göstərməklə filosof bele bir mühüm fikri əsaslandıraraq göstərirdi ki, məzmun və formaca gözəl olan əsərlər hər kəs tərəfindən bəyənilir, və adama çox təsir bağışlayır.

M.F.Axundov yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə ədəbi tənqidin əsasını qoymuşdur.

Filosofun ayrı-ayrı bədii əsərlər, əbədi hadisələr haqqında qısa yazdığı məqalələr tənqidin gözəl nümunələridir. Əbədītənqid vasitəsi ilə M.F.Axundov Azərbaycan eləcədə Şərqi digər dövlətlərinin həyatında baş verən hər cür ayrılıqları pisləyirdi. Əbədi tənqid həmçinin Azərbaycan filosofunu siyasi-fəlsəfi ideyalarını əsaslandırmaq üçün bir vasitə olmuşdur.

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış digər Azərbaycan maarifçiləri də, eləcədə onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan məşhur Rus ziyalıları və ədəbləri onun yaradıcılığına, xüsusilə fəlsəfi və mədəni ideyalarla zəngin olan komediyalarına, fəlsəfi traktatlarına yüksək qiymət vermiş, onu novatorşu bir mütəfəkkir olduğunu xüsusilə qeyd etmişlər. M.F.Axundov dövrünün görkəmli materialist filosofu olmuşdur. Onun fəlsəfi fikirləri passiv və mücərrəd olmayıb, fəal xarakter daşımışdır. Filosof dini cəhalətə möhumata qarşı mübarizəni feodal quruluşuna qarşı mübarizə ilə əlaqələndirə nılmış və beləliklə özündən əvvəlki materialist filosoflardan, habelə müasiri olduğu Feyerbaxdan da irəli getmişdir. O, elmin nəliyyətlərinə, özünü mükəmməl biliyinə, dünyagörüşünə əsaslanaraq yeni bir fəlsəfi irs yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. M.F.Axundov əsərləri II – cild Bakı 1988
2. M.F.Axundov əsərləri II – cild Bakı 1955
3. M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları” Bakı 1985
4. M.F.Axundov “Bədii və fəlsəfi əsərləri” Bakı 1987
5. V.Paşayev “Fəlsəfə” Bakı 1999
6. F.Ramazanov “Fəlsəfə” Bakı 2001
7. F.Qasımzadə M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı Bakı Azərənşir 1962
8. Z. Məmmədov Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi Bakı 2006
9. N.Məmmədzadə M.F.Axundov və Şərqi Bakı 1971
10. M.Rəfil M.F.Axundov Bakı 1990
11. C.Cəfərov M.F.Axundov və dünya ədəbiyyatı Azərbaycan kommunisti Bakı 1988

ПРИРОДА И СУЩНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА

доц. И.А.Исламов, кафедра

философии гуманитарных факультетов, БДУ

Проблема человека есть важная проблема философии. Еще греки поняли, что человек может начать философствовать только с познания самого себя. Однако тезис Сократа «Познай самого себя» по-прежнему не реализован. Прошли тысячелетия, а человек остался для себя загадкой. Что есть человек? Существо, наделенное сознанием? Но вопрос о надчеловеческой природе сознания не только не снят, но лишь на новом уровне поднят естествоиспытателями XX в. Существо социальное? Но социобиологи утверждают, бегемот якобы так же социален, как и человек. А может быть у человека вообще нет природы, и каждый индивид есть невыразимая

уникальность — то «что сам из себя делает»? Философское учение о человеке, представленное множеством идей и концепций, называется философской антропологией. Оно зародилось в древности, но не всегда и далеко не во всех философских течениях занимало центральное место. Современная Философия антропоцентрична. Антропологический поворот характерен для западноевропейской философии XIX—XX вв. Представленные в мировой философии определения природы и сущности человека можно систематизировать по-разному. Остановимся на варианте, разграничивающем три подхода: 1) субъективистский (человек — это прежде всего его внутренний, субъективный мир); 2) объективистский (человек — продукт и носитель внешних, объективных условий его существования); 3) синтезирующий (человек — единство внутренней субъективности и внешней объективности). Последователи этих подходов либо разделяют понятия «природа» и «сущность» человека, либо — нет. В первом случае под природой человека понимается своеобразие, специфика человека как живого существа, а под сущностью — его определяющее, ведущее, интегрирующее основание.

На главную роль в философском человековедении претендует экзистенциализм — течение субъективистского типа. Последователи ее считают, что она — единственная теория, придающая человеку достоинство, не делающая из него объекта. Всякий материализм ведет к рассмотрению людей как предметов, т. е. как совокупности определенных реакций, ничем не отличающихся от совокупности тех качеств, которые образуют стол, стул или камень. Субъективисты хотят создать царство человека как совокупность ценностей, отличную от материального царства. Экзистенциализм сосредоточил внимание на

духовном мире человека — его чувствах и настроениях, эмоциях и переживаниях, на уникальности и невыразимости внутреннего человеческого бытия. Экзистенциализм привлек внимание к проблемам свободы, творчества, активности человека, богатству его внутреннего мира, но справедливо отмечено, что прожить на предлагаемом экзистенциалистами напряжении сил «долго и массово» нельзя. В противоположном — объективистском — понимании природы и сущности человека последний предстает как одно из множества материальных образований. Ортодоксальные объективистские взгляды на природу и сущность человека характерны для материализма и некоторых представителей социобиологии человека. Для материализма человек — лишь физическое тело, а его духовный мир — совокупность материальных процессов, которые можно описать в терминах физики. Социобиология сводит природу человека к особенностям биологии, а именно — к предрасположенности человека как живого существа к изменениям и поведенческой пластичности. Осмысливая «ритуалы», «этику», «эстетические чувства», передачу опыта из поколения в поколение у животных и человека, социобиологи не находят между ними принципиальных различий. И хотя ряд тезисов материализма и социобиологии остается недоказанным, эти направления побуждают философию человека более тесно сотрудничать с естествоиспытателями в осмыслении биологических оснований природы человека, которые далеко не раскрыты. Таким образом, мы познакомились с образцами субъективистского и объективистского типа философских учений о человеке. В качестве примера синтезирующего подхода рассмотрим позицию философа-психоаналитика Э. Фромма (1900—1980). Он определяет человека следующим образом: 1) он впервые является жизнью,

которая осознает сама себя; 2) он пленник природы, но несмотря на это, свободен в своем мышлении, он часть природы, и все же, так сказать, ее причуда, он не находится ни здесь, ни там; 3) человек — это животное, которое по сравнению с другими животными недостаточно оснащено инстинктами, поэтому его выживание гарантировано лишь в случае, если он производит средства, удовлетворяющие его материальные потребности, и если он разовьет свой язык и инструменты. Сущность человека, по Э. Фромму, — в противоречии между двумя конфликтующими в нем самым мирами: животным (природным) и духовным, телом и душой, ангелом и зверем. Человек разрешает этот конфликт или возвращаясь в своем поведении к животной жизни, или развивая в себе человеческие силы, главным образом, разум. Разнообразие и взаимодополнительность, различных течений философской антропологии XX века убеждают: проблема природы и сущности находят все новые решения, интерес к ней не иссякает. Ее дальнейшее осмысление предполагает диалог и взаимообогащение различных течений философской мысли. Завершая разговор о природе и сущности человека, укажем на различия понятий «человек», «личность», «индивидуальность». Три уровня понятия ЧЕЛОВЕК: 1) человек вообще как олицетворение человеческого рода в целом, родовое существо (пример — фраза «человек — царь природы»); 2) человек конкретно-исторический (первобытный человек и т. д.); 3) человек отдельно взятый как индивид. Понятие ЛИЧНОСТЬ определяется в зависимости от подхода к природе и сущности человека. В современной отечественной философии, следующей традиции марксизма, личность — это человек как социальное существо, поскольку его сущность сводится к социальности. В течениях, связывающих сущность с духовностью, личность — это человек как существо

духовное, разумное и т. д. Иначе говоря, под личностью понимается не «выдающийся человек», а сущностная характеристика человека. Личность так же может быть рассмотрена как личность вообще, личность конкретно-историческая и личность отдельно взятого человека. ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ — это целостная неповторимость, самобытность индивида в отличие от типичности, общности.

PSIXOLOGİYA

“AZƏRBAYCANDA PSIXOLOJİ FİKRİN İNKİŞAFI TARIXI” FƏNNİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

**dos. M.V.Vəliyev, dos. R.Ə.Cavadov,
dos. A.M.Mustafayev, psixologiya
kafedrası, BDU**

Çağdaş respublikamızda mütəxəssis kimi hazırlanan tələbələrə, xüsusilə psixoloq tələbələrə başqa elmlərlə yanaşı, milli psixologiya elminin tarixini, inkişaf dinamikasını şərtləndirən müxtəlif faktorların təsirinin öyrədilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Yaşadığımız psixologiya əsrində, yəni XXI əsrdə milli kaloritə malik, milli arxeotipləri, streotipləri özündə cəmləşdirən fikir və ideyaların milli psixoloq kadrların yetişdirilməsində rolu əvəzsizdir. Başqa sözlə, bizi bizdən başqa heç bir xalqın mütəxəssisi yetərincə öyrənə bilməz. Odur ki, gələcək psixoloq kadrları bu prizmadan yanaşmaqla hazırlamaq zəruridir.

Yuxarıda qeyd olunan fənnin psixoloqlara tədrisinin yüksək səviyyədə təşkili üçün tərtib olunmuş tədris proqramına əsasən aşağıda göstərilən problemlərin şərhinə nəzərdə tutulur:

- tədris olunan kursun mahiyyəti, predimet, məqsəd və vəzifələri. Bu problem şərh edilərkən psixoloji fikrin tarixi mənbələri, şifahi xalq yaradıcılığında, o cümlədən ədəbi qaynaqlarda psixoloji fikrin əks olunması, psixoloji fikrin tarixinin psixologiya, fəlsəfə, fəlsəfə fikir tarixi, psixologiya tarixi və s. elmlərlə əlaqəsi, elmi tədqiqat prinsipləri, metodları və s. məsələlər əhatə olunur.

- Kursun tədrisində Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında, xüsusilə bayatılarda, atalar sözləri və zərb məsəllərdə, dastanlarda, əfsanələrdə, inanclarda psixoloji fikrin əks olunmasına diqqət yetirilir.

- İlk yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ifadə olunan psixoloji fikir və ideyaların, xüsusilə dastanlardan götürülən ibrət dərslərinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti şərh edilir.

- İntibah dövründə, xüsusilə məşhur Azərbaycan filosofları Ə.Bəhmənyarın, N.Tusinin, dahi şair Nizaminin psixoloji görüşləri araşdırılır, ona münasibət bildirilir.

- İslam dünyasının tarixi abidəsi olan “Qurani-Kərim”dəki islam dəyərləri, “Qobusnamə”dəki nəsihətiəmiz fikirlər şərh olunur.

- Orta əsrlərdə Azərbaycanda elm, mədəniyyət, xüsusilə ədəbiyyat yüksəliş dövrünü yaşamışdır. Bu dövrlərdə görkəmli Azərbaycan şairləri İ.Nəsimi və M.Füzuli özlərinə əbədi heykəllər qoymuşlar. Onların yaradıcılığının fəlsəfi-psixoloji cəhətləri araşdırılır, tələbələrin diqqətinə çatdırılır.

- Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrin I və II yarısında Azərbaycanda maarifçilik məfkurəsi geniş vüsət almışdır. Maarifçilik ideologiyasının yayılmasında görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, H.B.Zərdabının, M.Ə.Sabirin, Ü.Hacıbəyovun, C.Məmmədquluzadənin və başqalarının xidmətləri əvəzsiz olmuşdur. Maarifçilərin elmi, bədii yaradıcılığında diqqəti cəlb edən psixoloji fikir və ideyalara nəzər yetirilir.

- “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalında diqqəti cəlb edən etnopsixoloji, sosial-psixoloji, pedaqoji psixologiya məsələləri nəzərdən keçirilir.

- XX yüzillikdə yaşayıb fəaliyyət göstərən görkəmli Azərbaycan filosof və psixoloqlarının psixoloji fikir tarixinin araşdırılması sahəsindəki xidmətləri şərh edilir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, “Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixi” kursunun tədrisinin təkmilləşdirilməsi, heç şübhəsiz, psixoloq tələbələrin milli soy kökümüzə, onun mənəvi zənginliklərinə yiyələnməsinə stimullaşdırıcı təsir göstərir.

MƏKTƏBLİ ŞƏXSİYYƏTİ VƏ İDRAK FƏLİYYƏTİNİN FORMALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həmidov Kamil, magistrant

Yaşadığımız indiki sürətli informasiya dövrünü və bu əlverişli şəraitin məktəbli şəxsiyyətin formalaşmasına dərin təsirini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, şagirdlərin idrak fəallığının artması, təkmilləşməsi qayğısına qalmaq həm məktəbin, həm də valideynlərin borcu olmalıdır. Bu yeniləşən Azərbaycan üçün hazırlanacaq kadrların müasir inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təfəkkür tərzindən geri qalmayan şəxsiyyət olaraq yetişməsi zərurətindən doğur. **İnamla qeyd etmək olar ki, hər bir şagird özünü şəxsiyyət hesab edir, hər bir kəsin öz şəxsi ləyaqət hissi vardır. Yəni, «şəxsiyyət, - sözün qeyd edilən və spesifik mənasında elə bir adamdır ki, onun özünəməxsus mövqeyi vardır, özünün həyata açıq ifadə olunan şüurlu münasibəti vardır, onun, şüurlu və geniş fəaliyyəti, nəticədə əldə etdiyi dünyagörüşü vardır. Şəxsiyyətin özünəməxsus siması vardır. Belə adam, sadəcə olaraq başqalarında doğurduğu təəssürat nətigəsində fərqlənir. O, şüurlu surətdə özünün düşdüyü mühitdə fərqləndirir, özünün ali təzahüratında onun müəyyən fikir**

müstəqilliyi, mənalı duyğuları, iradi qüvvələri, müəyyən mütəşəkkilliyi və daxili ehtirashı vardır» (1). Əvvəlcədən belə təsəvvür yaranır ki, psixoloqun təsvir etdiyi şəxsiyyət «seçilmiş» adamdır. Belə olsaydı, bu, yuxarıda şəxsiyyətin elmi əsaslara istinad edən tərifinə uyğun olardı. Lakin belə deyil. Şəxsiyyətə verilən bu xassələr əslində hər konkret adamdan ibarət olan şəxsiyyətə də mənsub ola bilər.

Bununla yanaşı bu xassələr şəxsiyyətin birində bir qədər məhdud, o birində bir qədər geniş təzahür edə bilər. Əlavə edək ki, zəhmət adamlarının əsl mənada şəxsiyyət olduqlarını, mütəfəkkir şəxsiyyətlər, eləcə də bədii ədəbiyyat yaradıcıları və görkəmli elm adamları bütün varlıqları ilə sübut edir ki, onlar maddi varidatları olmadığından «adam» hesab etməyənlərə qarşı öz qəti etirazlarını parlaq boyalarla və inandırıcı şəkildə bildirirdilər.

Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Azərb. EA müxbir üzvü prof. Z. Göyüşov fikrincə «əgər adam öz insani ləyaqətini və şərəfini dərk edib qiymətləndirmirsə o, əslində şəxsiyyət olmur». (2)

Prof. N.Kazımov şəxsiyyətlə fərdi eyniləşdirməyin əleyhinə çıxır: «Şəxsiyyəti fərdlə eyniləşdirmək olmaz. Fərd fiziki varlıq kimi mövcuddur. Şəxsiyyət isə fiziki varlıq olan fərdin malik olduğu sosioloji və psixoloji keyfiyyətlərin sistemidir». (3)

Məşhur pedaqoq A.S. Makarenkonun tərbiyə sistemində uşağın şəxsiyyətinə hörmət etmək böyük yer tuturdu.

Onun «uşaqdan tələb etməklə bərabər uşağın şəxsiyyətinə hörmət etmək lazımdır» kəlamı çoxdan məlumdur. A. S. Makarenko yazırdı: «Şəxsiyyət problemi, o zaman həll edilər ki, hər bir adamın şəxsiyyət olduğunu qəbul edəsən. Əgər şəxsiyyət ancaq hər hansı seçmə yolla bəzi adamlarda layihələşdirirsə, şəxsiyyət problemi yoxa çıxır» (4).

Buradan bizim belə bir qənaətə gəlməyə haqqımız vardır ki, şagirdlərin idrak fəallığının formalaşdırılması problemi günün ən aktual problemlərindəndir. Bu sahədə elmi-tədqiqat işi aparmaq məqsədəuyğundur. Bu anlayışda idrak məsələsi həm hissi, həm də məntiqi idrak səviyyələrində səciyyələnir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətində birinci və ikinci signal sistemləri materialları aparıcı əsas faktor kimi iştirak edir. Həm fəlsəfi, həm də psixoloji ədəbiyyatlarda bu barədə kifayət qədər yazılmışdır.

İdrak fəallığı anlayışının ikinci tərəfini «fəallıq» - «aktivlik» məfhumu təşkil edir. Bunun mahiyyətinə göz gəzdirən pedaqoq İ.F. Xarlamov yazır: «Aktivlik dedikdə, subyektin, yəni işləyən şəxsin fəaliyyətdə olması nəzərdə tutulur». (5)

Əgər burada iksin iqlərlə şərhinə təşəbbüs edilməsəydi bununla razılaşmaq olardı. Aydınır ki, fəaliyyətdə olan hər kəsə «aktiv» demək olar. Lakin hər hansı səviyyədə fəaliyyət heç də həmişə aktiv subyekt tərəfindən icra olunmur. Bu anlayışı şərh etməyə məşhur pedaqoq, böyük didaktik alim Q.İ. Şukina da təşəbbüs etmişdir. O da «aktivlik vəziyyətinin subyektin fəaliyyətdə olması»ndan ibarət olduğunu qeyd edir. (6)

Psixoloqlardan Q. S. Kostyuk bu məsələni şərh edərkən onu «fəaliyyət» anlayışı ilə əlaqələndirir. Belə ki, o yazır: «fəaliyyət – insanın ətraf mühitə olan aktiv münasibətinin mühüm təzahür formasıdır». (7)

Məlumdur ki, adamın şəxsi xüsusiyyəti olmaqla aktivlik əməkdə, təlimdə, ictimai həyatda yaradıcılığın müxtəlif növlərində: idmanda, oyun və s. güclü və intensiv fəaliyyətdə təzahür edir. Ödə ki, aktivliyin əksi passivlikdir.

Deməli «aktivlik» fəaliyyətdir, lakin hər hansı fəaliyyət deyil, intensiv fəaliyyətdir, elə fəaliyyətdir ki, adam burada bütün qüvvə və qabiliyyətlərini səfərbər edir, ictimai-sağlam əqidələrinə uyğun məqsədlərinə nail olmaq üçün təşəbbüs və inadla, mütəşəkkil və yaradıcılıqla qarşısına

qoymuş olduğu və ya qoyulmuş olduğu vəzifəsini yerinə yetirir.

Keçmiş ittifaq psixoloqları bəzi burjuva alimlərinin biogenetik qanunu uşağın psixoloji inkişafına aid etmələrini, bu qanunun mexaniki olaraq psixologiya və pedaqogikaya aid etmələrini rədd edərək şəxsiyyətin inkişaf etməsinin yetkin nəzəriyyəsini yaratmışlar. Bu məsələdən bəhs edərək görkəmli psixoloq Q. S. Kostyuk yazır: «hər bir şəxsiyyət bütün indvidlər üçün ümumi yaş dərəcələrini keçir, lakin bu keçmə müxtəlifdir. İnkişaf prosesinin özündə və onun nəticələrində: sinir sisteminin funksional xüsusiyyətlərində, insanların fiziki, zehni, emosional, mənəvi və digər xassələrində, maraqlarında, meyllərində, istedadlarında, temperamentlərində və xarakterlərində individual fərqlər meydana çıxır. Onlar möhkəmlənərək davranışın dinamikasını, insanın təlimdə və əməkdə, ictimai həyatda nailiyyətini müəyyənləşdirirlər. Bu fərqlərin mənşəyi inkişaf şəraitindən asılıdır». (7)

Fəallığın psixoloji əsaslarından danışarkən onun formalaşmasına səbəb olan təlabatı motivləri və stimullaşdırmanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

S.L. Rubinşteyn yazır ki, insanın təlabatı onu fəaliyyətə sövq edən ilkin amillərdir: onların sayəsində və onların tərkibində insan fəal, kəsərli varlıq kimi çıxış edir. «Tələbatda, beləliklə, elə bil ki, ehtiyac hiss edən və eyni zamanda kəsərli bir varlıq kimi, əzab çəkən və onunla birlikdə fəal ehtirash varlıq kimi artıq insanın özü yerləşmişdir». (1)

Bütün təlabatı ödəmək üçün məktəblinin fəaliyyəti lazımdır. Şəxsiyyətin fəaliyyətini doğuran motivlər isə onun köməyinə gəlir. Akademik A. N. Leontyev yazır: «Hər hansı fəaliyyət üçün şərt bu və ya digər tələbatdır. Lakin tələbat, öz-özlüyündə. Fəaliyyətin konkret istiqamətlərini müəyyən edə bilməz. Tələbat öz müəyyənliyini yalnız fəaliyyətin mövzusunda alır: o sanki özünü orada tapmalıdır. Tələbat öz

müəyyənliyini fəaliyyətin mövzusunda tapdığına görə bu mövzuda, fəaliyyət motivi, onu vadar edən də o olur». (8)

Yəqin ki, bu deyilənlərin geniş şərhə ehtiyacı yoxdur. Tələbatın özü şəxsiyyətin müvafiq fəaliyyətinin şərtidir, fəaliyyəti isə müvafiq motiv doğurur.

Məsələn, biliklərə olan təlabat öz-özlüyündə idrak fəaliyyətinin konkret istiqamətini müəyyənləşdirmir. Bunu isə yaxşı mütəxəssis, cəmiyyətdə şanlı-şöhrətli şəxs olmaq üçün elmi biliklərə yiyələnmək kimi motiv müəyyən edir. Bax, bu elə motivdir ki, şagirdə fəal idrak mövqeyini doğurur. Şəxsiyyəti fəal işə təhrik etmək üçün isə motivlərə həm mənəvi (fəxri fərman, tərifnamə, medal almaq və s.) və həm də maddi (mükafat) xarakterli stimullaşdırma tətbiq etməkdə kömək edir.

Şagirdlərin idrak fəallığını formalaşdırmaq – «idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək» adı altında pedaqoji psixologiya mühüm yerlərdən birini tutur.

Məktəb işinin müxtəlif istiqamətləri arasında elmi biliklərin əsaslarına yiyələnmək aparıcı rol oynadığı kimi, məktəblilərin idrak fəallığı mövqeyi də fəal həyat mövqeyinin müxtəlif istiqamətləri arasında aparıcıdır, başqa mövqələrin formalaşdırılması üçün zəmin təşkil edir.

Son illərdə şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək məsələsinə dair bir sıra əsərlər çap olunmuşdur. Bu isə həmin problemi həm nəzəri, həm də əməli həll etmək üçün böyük bir təkan olmuşdur. Pedaqoq Q. İ. Şukina bu problemə həsr etdiyi əsərində şagirdlərdə idrak fəallığın mövqeyinin əhəmiyyətini qeyd edərək yazır: «məhz təlim geniş həyatı, fəal mənimsənilən və istifadə olunan biliklərin qazanılması elə əsasdır ki, onun da üzərində məktəblinin fəal həyat mövqeyi formalaşır və inkişaf edir. Tədris prosesi sistemativ və gündəlik olduğu üçün onun ardıcılığı proqramlaşdırılmışdır. O, şəxsiyyəti və onun mühüm xassələrini formalaşdırmağın geniş sosial məqsədlərinin proqnozunu verməlidir».

Yetişən nəslin elmlərə yiyələnməsi son dərəcə zəruri tələbatdır. Həmin təzahür edən idraki tələbat idraki fəallıq yaradır. Q.İ. Şukina adını çəkdiyimiz əsərində idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün müxtəlif təlim tiplərinin tətbiqini, şagirdlərdə maraq oyadıb tərbiyə etməyi, biliyə tələbat oymağı və s. məsləhət görür. Hətta təlimdə müstəqil işlərin tətbiqi, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi və s. məsələlərə üstünlük verir. Xüsusilə, onun dərslərdə şagirdləri fəal mövqeyə çıxaran bir sıra priyomlar sadalamağı ayrıca qeyd etmək olar. O cümlədən:

- Şagirdin öz fikrini müdafiə etməsi, onu əsaslandırmaq üçün arqument, dəlil, fakt gətirməsi, qazandığı bilik və təcrübədən istifadə etməsi;
- Şagirdin öz müəlliminə və cavab verən şagirdlərə əlavə sual verməsi, cavablara əlavə etməsi; qaranlıq qalan cavabları tamamlamağa çalışması;
- Yoldaşlarının cavablarına, inşalarına və s. rəy verməsi;
- Çətinliyə düşən yoldaşlarına yardım göstərməsi və s.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək məsələsində problemin bir istiqaməti – yalnız idrak fəallığını işıqlandırmayı zəruri hesab etmişlər. Onun da əsas yolunun – təlimin həyatla əlaqələndirilməsinin ancaq adını çəkməklə kifayətlənmişlər.

Problemi ətraflı şərh etmək üçün əvvəlcə idrak fəallığı mövqeyinin psixoloji mahiyyəti açıqlanmalıdır.

Şagirdlərin idrak fəallığı, bir problem kimi didaktika problemləri sırasına daxil olduğundan, onun mahiyyətini, hər şeydən əvvəl, didaktikaya mənsub olan başqa bir məsələyə – təlim prosesinin özünün məhiyyətinə nəzər salmaqla işıqlandırmaq olar.

Alim mütəxəssislər idrak nəzəriyyəsi ilə təlim nəzəriyyəsinin eyni genesoloji kökə söykəndiyini qeyd etməklə onları birgə, yaxud fərqli nəzəriyyə olduğunu iddia edirlər.

Başqaları qanuni olaraq bu iki proses arasında olan fərqləri aydın şərh edirlər, lakin onların idrak prosesi ilə təlim prosesi arasında olan vəhdətini unudurlar. Belə bir müxtəlif konsepsiyaların pedaqogikada, pedaqoji psixologiyada mövcud olduğunu və hər birinin səhvlərlə əlaqədarlığını qeyd edərək L.S. Rubinşteyn hələ 1946-cı ildə yazırdı ki, «Bu əsas məsələnin yeganə düzgün həlli – təlim yolu ilə idrak prosesinin vəhdətini (eyniləşdirməsini yox) və fərqlərini (tam şəkildə müxtəlif olmalarını deyil) qəbul etməkdir».

İndi didaktiklər üçün tam aydındır ki, bu iki müxtəlif məqsəd və mahiyyət daşıyan, lakin vəhdət təşkil edən prosesləri – təlim prosesinin və idrak prosesini nə eyniləşdirmək, nə də birini o birindən çox uzaq hesab etmək olmaz. Bunların həm oxşarlıqları, həm də fərqli cəhətləri vardır.

İdrak nəzəriyyəsi təlim prosesi nəzəriyyəsinin metodoloji əsasını təşkil etməklə onun daha düzgün elmi əsaslarda cərəyan etdiyini, daha aydın işıqlandırılmasını təmin edir.

İdrak nəzəriyyəsi didaktlara imkan verdi ki, şagirdlərin idrak fəaliyyətində – təlim prosesində də ziddiyətlərin yer tutduğu fikrinə gəlsinlər. Hələ 1960 –cı ildə məşhur pedaqoq M. A. Danilov yazırdı: «təlim prosesinin hərəkətverici qüvvəsi – təlimin gedişində irəli sürülən tədris və praktiki vəzifələrlə şagirdlərin bilik, bacarıq və zehni inkişaflarının səviyyəsi arasında olan ziddiyətlərdir». (8)

Bunun psixoloji əsasını məşhur psixoloq-akademik Q.S. Kostyuk öz tədqiqatlarında şərh etmişdir.

O yazır: «uşağın inkişaf mənbəyi ona xas olan daxili ziddiyətlərdir. İnkişafın hər bir mərhələsində bu ziddiyətlər özlərinə məxsus səciyyə kəsb edir. Məsələn, uşağın tələbatı, istəkləri, səyi ilə onun inkişaf imkanlarının səviyyəsi arasında olan ziddiyətlər belədir...».

Təlim prosesini işıqlandıranda bütün bu iddiaları nəzərdən qaçıрмаq olmaz, həm də o səbəbə görə ki, təlim

prosesində şagirdləri öyrəndikləri yeni biliklərlə onların ümumi hazırlıq səviyyələri arasında əmələ gələn ziddiyyətləri unutmaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Москва, Учпедгиз, 1946, 704 с.
2. Göyüşov Z.B. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. Bakı, Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, 211 s.
3. Kazımov N. Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları. Bakı, 1966, 326 s.
4. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, "Azərbaycan məktəbi" jurnalının nəşri, 1950, 439 s.
5. Харламов И.Ф. Как активизировать учение школьников. Минск, Наука, 1975. 427 с.
6. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. Москва, Просвещение, 1979, 160 с.
7. Костюк Г.И. Воспитание и развитие. Москва, Прогресс, 1964. 468 с.
8. Леонтев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, Изд-во МГУ, 1981, 584 с.

Azərbaycanın görkəmli eksperimental psixoloqu

F.Ə.İbrahimbəyov

M.V.Vəliyev-p.e.n., dosent

1. Məlum olduğu kimi Azərbaycanda elmi psixologiyanan inkişafı XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlamışdır. Elmi psixologiyanın inkişafında bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin, xüsusilə akademik A.O.Makovelskinin, prof. Ə.K.Zəkuzadə və prof. F.Ə.İbrahimbəyovun xidmətləri əvəzsiz olmuşdur.

2. Prof. F.Ə.İbrahimbəyov Azərbaycan psixologiya tarixində eksperimental psixologiyanın yaradıcısı və banisi kimi şərəfli ad qazanmışdır.

Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyov 1901-ci ilin dekabr ayının 29-da qədim Şamaxı şəhərində anadan olmuş, görkəmli maarif xadimi, məşhur həkim Abbas Səhhətin sinfində təhsil almışdır. O, sonralar tibbi təhsil alaraq həkimlik peşəsinə yiyələnmiş, eyni zamanda Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda psixologiya kursunu bitirmişdir. Fuad İbrahimbəyov 1926-cı ildə ilk dəfə olaraq respublikada eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratmışdır. Eksperimentator tədqiqatçı psixoloq kimi tarixə düşmüşdür. Laboratoriya müdiri F.Ə.İbrahimbəyov və elmi məsləhətçi prof. A.O.Makovelskinin rəhbərliyi altında laboratoriya işçiləri sanballı elmi tədqiqatlar aparmış və praktik psixologiya sahəsində uğurlar qazanmışlar.

F.Ə.İbrahimbəyov XX yüzilliyin 30-cu illərin sonunda ciddi elmi tədqiqatlar apararaq psixologiya və tibb elmləri namizədi elmi dərəcəsinə, həmçinin dosent elmi adını almışdır. O, ali məktəbdəki uğurlu elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı Böyük Vətən Müharibəsi illərində psixiatrik ekspert komissiyasının sədri və Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyinin baş psixiatri vəzifəsində çalışmışdır.

Prof. F.Ə.İbrahimbəyov XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ömrünün sonuna qədər (1985) M.F.Axundov adına Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda (indiki XDU) psixologiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir. O, 15 ildən artıq müddətdə isə SSRİ Psixoloqlar Cəmiyyətinin Azərbaycan şöbəsinin sədri olmuşdur. Prof. F.Ə.İbrahimbəyovun tədqiqatları bilingvizmin fərdi şüurda formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin psixoloji mexanizmlərinin öyrənilməsinə, psixikanın təkamülü və şüurun, şəxsiyyətin, təfəkkürün, nitqin, psixoloji fikrin araşdırılmasına, habelə psixolinqivistikanın bir sıra problemlərinin, psixoloji terminologiya məsələlərinin,

Azərbaycan mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında psixoloji fikir və ideyaların tədqiqi problemlərinin şərhinə həsr edilmişdir.

Məşhur psixoloq F.Ə.İbrahimbəyov vaxtilə Amsterdamda, Londonda, Tokio və Moskvada keçirilən Beynəlxalq elmi konqreslərdə, qurultaylarda, konfranslarda öz uğurlu çıxışları ilə Azərbaycan psixologiya elmini layiqincə təmsil etmiş və eksperimental psixoloq kimi tədbir iştirakçılarının rəğbətini qazanmışdır.

ETNİK STEREOTİP VƏ AZƏRBAYCAN

magistrant *Qurbanəliyeva P.S.*
psixologiya kafedrası, BDU

Stereotipləşmə - davranış formasının təsnifatı və onların səbəblərinin artıq məlum olan hadisəyə, daha dəqiq desək, stereotipə cavab verən hadisəyə aid edilmə yolu ilə interpretasiyasıdır, belə ki, onlar həm şəxsi tərbiyənin ümumiləşmiş nəticəsi, həm də hazırkı sosial qrupda ümumi qəbul edilmiş fikir rolunda çıxış edə bilirlər.

Biz problemə daha dərinləndirən bələd olmaq üçün, fikrimizcə, ilk növbədə stereotip anlayışının psixoloji mahiyyətinə aydınlıq gətirməliyik. Bununla bağlı psixoloji lüğətə müraciət etdikdə aydın olur ki, ona aşağıdakı kimi tərif verilir: stereotip – konkret qrup və ya insan kateqoriyası haqqında tez-tez sadələşdirilmiş və bərkləşmiş təsəvvürlərdir. (7)

İlk dəfə «sosial stereotiplər» terminini irəli sürən U. Lipmana görə, stereotip – çətin sosial obyektlərin qavranılması zamanı onun gücünə qənaət edən və onun sərvətini, hüquq və mövqeyini müdafiə edən, dünyanın insanın «başında» mədəniyyətin nizamladığı, sxematik, determinləşdirilmiş «şəklidir». (3)

Bir zox psixoloqlar sosial stereotiplərə bir sıra konkret təriflər vermişlər. Bu baxımdan T.Şibutani də belə bir tərif

verir ki, «Stereotip – hər hansı bir əlamət nöqtəyi nəzərdən asanlıqla fərqlənən təxmini insan qruplaşmasını göstərən və bu insanların xüsusiyyətlərinə dair geniş yayılmış təsəvvürləri müdafiə edən məşhur anlayışdır». (6)

Bu məsələni araşdıran Azərbaycan psixoloqu prof. Ə.S.Bayramova görə isə «stereotipləşmə» iki cəhətlə şərtlənir. Əvvəla, bu halda «səyə qənaət» prinsipinə istinad edilir, yəni naməlum, az anlaşılan yeni faktlar bəlli olanlara aid edilməklə, onlara uyğunlaşdırılmaq yolu ilə anlaşılır. İkinci tərəfdən, sosial, mədəni, xüsusən də mənəvi sərvətlərin qorunmasına, müdafiəsinə yardım edir. Çünki etnik stereotiplər nəsil-dən-nəslə keçir, əsrlər boyu davam edir və sabitləşir. Bu halda etnik stereotiplər sosial qrupun, etnik birliyin, milli sərvətlərin qorunub saxlanmasına xidmət edir. Bu sərvətlər üçün təhlükə ola bilən təsirlərə qarşı onların müqavimətinə təminat yaradır.

Məlumdur ki, etnik şüur etnik qrupun özünü digər etnik qrupdan fərqləndirmə, öz xüsusiyyətlərini digər qrupun xüsusiyyətlərinə qarşı qoya bilmə, «öz» etnik qrupunu «başqa», «yad» birliklərdən fərqləndirə bilmə bacarıqları ilə əlaqədardır. Lakin bu, bir etnik qrupu digərindən təcrid etmək demək deyil, əksinə, onlar arasında əlaqənin və həmçinin birgə fəaliyyətin mövcud olmasını tələb edir, nəticədə isə etnoslar biri – digəri haqqında müəyyən informasiya əldə edirlər ki, bunun da əsasında etnik stereotiplər yaranır.

Etnik stereotip və yönümlər nəsil-dən - nəslə verilərək həmin etnos üzvlərinin əxlaqi adət və baxışlarında, inam və əqidələrində, davranış və rəftar tərzində, başqalarına, eləcə də özünə münasibətdə təzahür edir. Onlara bələd olmadan etnosla əlaqə və münasibətlər sisteminin, rəftar tərzinin optimal yollarını müəyyənləşdirmək çətin olur. (1)

Etnik stereotiplər iki yerə ayrılır: avtostereotiplər və heterostereotiplər. Avtostereotiplərdə müəyyən etnik qrupun nümayəndələri tərəfindən öz etnik birliyinə aid edilən

keyfiyyətlər, fikirlər və ya onun barəsində olan rəyləri, mülahizələri və qiymətləri əks olunur. Heterostereotiplər isə başqa millətlər, xalqlar, etnoslar haqqında olan mülahizə, fikir və qiymətlər məcmusudur. Yəni avtostereotiplər hər hansı bir etnos üzvlərinin öz etnosu, heterostereotiplər isə həmin birliyin özgə etnoslar haqqında nisbətən sabit təsəvvürləridir.

Avtostereotiplər əsasən müsbət, heterostereotiplər bəzən mənfi, bəzi hallarda isə həm müsbət, həm də mənfi qiymətlər kompleksini əhatə edir.

Azərbaycan etnopsixoloji fikrin inkişafı qədim tarixə malikdir. İlk psixoloji fikir və təsəvvürlər təbii ki, xalqın min illər boyu formalaşmış adət-ənənələri, ayin və mərasimləri, əyləncə və oyunları, dini əqidə, etnik keyfiyyətlərdə, xalq yaradıcılığında, klassiklərin əsərlərində mühafizə edilmiş, qorunub saxlanmışdır. Bu qaynaqlar xalqımızın həyata baxışı və gənc nəslin etik görüşləri, əxlaq qaydaları, mənəvi zənginliyi haqqında bilik və təsəvvürlərimizi genişləndirir.

Xalqımızın həyat müşahidələri və təcrübəsi əsasında formalaşmış etnik psixoloji bilik və təsəvvürlər ilk növbədə onun yaratdığı zəngin xəzinədə – şifahi xalq ədəbiyyatının bütün növ janr və formalarında ətraflı və geniş şəkildə əks olunur. Bu janrlar içərisində atalar sözləri, bayatılar, nağıllar, dastanlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Folklorun bu janrları xalqımızın yüksək əxlaqi sifətlərini xeyirxahlıq, alicənablıq, düşüncəli olmaq, böyüklərə hörmət və ehtiram göstərmək, sözü ilə əməlini düz tutmaq, əqidə və ideali uğrunda mübarizlik göstərmək kimi özünəməxsus psixolojisini də parlaq bir şəkildə göstərir.

Azərbaycan xalqının qədim mənəvi – ruhi abidələrindən biri olan «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanı xalqımızın müxtəlif etnik psixoloji xüsusiyyətlərinin əksi baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir. «Kitabi – Dədə Qorqud» eposunda etnik milli xarakterlər, etnosun davranış və rəftarında onların təzahürləri, etnik və milli hisslər, adət – ənənə problemi və s.

məsələlər görkəmli Azərbaycan psixoloq alimi, professor Ə.S.Bayramovun «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanında etnik – psixoloji xüsusiyyətlərin inikası» adlı tədqiqatında müasir elmi anlayış səviyyəsində araşdırılıb tədqiq edilmişdir.

«Kitabi – Dədə Qorqud»da öz əksini tapmış etnik stereotipləri şərti olaraq bir neçə qrupa ayırmaq olar: a) Ailədaxili münasibətləri əks etdirən stereotiplər, ana və qadın ləyaqətinə dərin hörmət, ataya ehtiram, bacı və qardaşa məhəbbət, ailə şərəfini, ailə namusunu canından üstün tutmaq və s.; b) əxlaq-etika, ədəb-ərkan, rəftar və davranışla bağlı stereotiplər; c) qorxmazlıq, igidlik, cəsarət, sədaqət, namusluluq kimi keyfiyyətləri yüksək tutmaqla bağlı stereotiplər; ç) məişət stereotipləri və s.

Dastanın özü və tədqiqatın nəticələri də sübut edir ki, əsərdəki qadın obrazları həqiqi azərbaycanlı qadın etalonlarını çox parlaq bir şəkildə əks etdirir. Qadınlar Oğuzun ləyaqəti, namusu, şərəfidir. Ömürlərinin sonuna qədər ailəsinə sədaqətli, vəfalı olmaq Oğuz elində hər bir qız üçün, qadın üçün həyat qanunudur. Ulu əcdadlarımızın – oğuzların bu xarakter əlamətləri ilə bu günkü Azərbaycan xalqının milli xarakter əlamətləri arasında üzvü bir əlaqə vardır. Bu hər iki xarakter əlamətlərində çox şey üst-üstə düşür.

Azərbaycan xalqının etnik-psixoloji xüsusiyyətləri ilkin orta əsrlərdən başlamış hazırki dövrə qədər mütəfəkkir pedaqoqların, ədəbiyyat, elm və mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Bəhmənyar, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, N.Tusi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, J.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və b. mütəfəkkirlərin yaradıcılığı bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

Bildiyimiz kimi ictimai-tarixi şərait dəyişdikcə etnosun stereotip və yönümlərində də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bir qisim müsbət stereotiplər zəifləyir, mənfiləri isə güclənə

bilir. Bu günkü həyatımızda təzahür edən etnik stereotiplər aşağıdakılardır:

Qonaqpərvərlik – çox qədim tarixə malik, dəyişməyən, ictimai-tarixi şəraitdən asılı olmayaraq sabit qalan keyfiyyətdir. «Qonaq Allah qonağıdır», «Qonağın ruzusu özündən qabaq gəlir». Xarici qonaq və səyyahlar, alim və yazıçılar da bu keyfiyyətimizin qabarıq şəkildə özünü göstərdiyini etiraf etmiş, onu bəyənmişlər.

Torpağa, yurda, vətənə bağlılıq da tarix boyu dəyişməyən stereotiplərimizdəndir. Ailəyə bağlılıq- ən güclü və dəyişməz xüsusiyyətlərimizdəndir. Kiçiyə qayğı, böyüyə hörmət - tarixən belə olub, indi də belədir. «Yol böyüyün, su kiçiyindir» ifadəsi hər şeyi əks etdirir.

Nəsillər arasında anlaşma- nənə-baba, oğul-qız, nəvə-nəticə arasında, nəsillər arasında anlaşma, bir-birlərini başa düşmək var azərbaycanlılarda. Xüsusilə nənə və nəvə, baba və nəvə arasında bağlılıq, yaxınlıq ata-oğul, ana-qız bağlılığından daha yaxındır. (3)

Hər bir xalqda olduğu kimi xalqımızın da bir sıra başlıca mənfi etnik stereotip və yönümləri vardır. Bunlardan ən başlıcası isə sadələvlük, başqalarına tez inanmaq (tarixən başımıza gətirilən müsibətlərdə bu xüsusiyyətimiz az rol oynamayıb), yerlibazlıq, məhəlləçilik, haqqını tələb edə bilməmək, unutkanlıq, tənbellik və s.

Beləliklə, bütün normal ölkələrdə, xalqlarda olduğu kimi bizim də özümüzə xas olan mənfi və müsbət keyfiyyətlərimiz var. R.Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, pislərin yox, yaxşılardan inkişaf etdirilməsi isə həm özümüzdən, həm ailədən, həm məktəbdən, həm də dövlətdən asılıdır.

Bu gün təhsil, təlim, onun məzmunu milli xarakterimizə əsaslanmalıdır. Gənclərimizin etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasında, onların milli ruhda tərbiyə olunmasında başlıca mənbə isə «Kitabi-Dədə Qorqud»da, Nizaminin «Xəmsə»sində, A.Bakıxanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və digər mütəfəkkirlərimizin

əsərlərindədir. Zamanın gərdişylə təbiətimizdə kök salmış bir çox nöqsan, yaramazlıqlardan bu yolla xilas ola bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. «Psixoloji düşüncələr» - Bakı, 1994
2. Bayramov Ə.S. «Etnik psixologiya məsələləri» - Bakı, 1996
3. Əliyev R. «Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik» - Bakı, 2007
4. Quseynova Q.Q. «Osobennosti proəvleniə gtniçeskix stereotipov u sovremennoy molodeji» - dis. kand. nauk – Baku, 2003
5. <http://azps.ru/handbook/s/ster959.html>

İQTİSADİYYAT

«BÖHRAN» ANLAYIŞININ
INTERPRETASIYASINA DAİR

İ.e.n.dos.Z.S.EYVAZOV
Ümumi iqtisadiyyat
kafedrası

Son zamanlar leksikonumuzda və gündəlik həyatımızda geniş lövbər salmış anlayışlardan biri mahiyyətə klassik, lakin zaman və tələbat etibarlı ilə müasir olan «böhran» istilahıdır. «Böhran» anlayışı öz etimologiyasına görə yunan termini «krisis» sözünün qarşılığı olub, «qərar», «dönüş» nöqtəsi deməkdir və mahiyyətə insan fəaliyyətinin hər hansı

bir sferasının inkişafı prosesində ziddiyyətlərin kəskinləşməsi dövrü, dərin pozulma, kəskin, qəti dönüş, ağır keçid halını bildirir. «Krizis» sözü eyni zamanda Çin dilində iki ieroqlıfdən ibarətdir və biri «təhlükə», digəri isə «əlverişli imkan» deməkdir. Məsələn, iqtisadi böhran dedikdə əhalinin məhdud tədiyyə qabiliyyətli tələbi nəticəsində dövrü olaraq təkrarlanan satılmayan əmtəələrinin nisbi ifrat istehsalı başa düşülür.

Böhran formalarına görə iqtisadi, siyasi, sosial, maliyyə, pul-kredit, birca, aqrar, valyuta, təkrar istehsal, ərzaq, xarici borc və s. növlərə bölünür.

Müasir dövrdə insan sivilizasiyasının inkişafına ekoloci, yanacaq-enerji, mineral-xammal, xüsusilə maliyyə-iqtisadi böhranlar daha hiss olunan dərəcədə təsir göstərir.

Böhranlar arasında iqtisadi böhran və maliyyə böhranı xüsusilə fərqlənir.

Iqtisadi böhran – təkrar istehsal tsiklinin fazalarından biridir və böhran, durğunluq, canlanma və yüksəliş fazalarını əhatə edir.

Maliyyə böhranı – fəvqəladə vəziyyətlərin (iqtisadi, siyasi, hərbi) təsiri altında dövlət maliyyəsinin dərin pozulmasıdır; bir qayda olaraq iqtisadi böhranla əlaqədardır.

Böhranlar nəzəriyyəsi – ümumi elmi paradigmanın bir hissəsidir və sistemlərin dinamikasında vaxtaşırı böhran fazalarının mahiyyətini, ilkin şərtlərini, xarakterini, nəticələrini izah edir. Böhranlar nəzəriyyəsinin inkişafında A.A.Boqdanov, K.Marks, Y.Şumpeter, Y.Varqa, İ.Traxtenberq, P.Mendelson, S.Menşikov kimi alimlərin xüsusi rolu olmuşdur.

Ayrı-ayrılıqda götürülən ölkə, ölkələr qrupunun timsalında və ya dünya miqyasında bazar iqtisadiyyatının inkişaf tarixini nəzərdən keçirərək müəyyən qanunauyğunluqları, məhz iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyini aşkar etmək olar. Bu qanunauyğunluqlar sübut edir ki, iqtisadi inkişaf üstün-bərabər sürətə yox, tsiklik xarakterə malikdir: iqtisadiyyat vaxtaşırı olaraq tənəzzül (böhran),

depressiya (durğunluq), canlanma (ekspansiya), yüksəliş (iqtisadi artım) fazalarından keçir.

Iqtisadi nəzəriyyənin bir hissəsi olan tsiklik nəzəriyyə iqtisadi dinamikasının oxşar fazalarının dövrü (vaxtaşırı) təkrar olunmasını tədqiq edir. «Tsikl» termini öz mənşəyinə görə yunan sözü «kuklos» olub – «təkər», «dairə», «dövrən» deməkdir və hər hansı bir aralıq dövrü ərzində inkişafın qapalı dairəsini həyata keçirən hadisələrin, işlərin, proseslərin məcmusudur. Məsələn, istehsal tsikli tam fəaliyyət dairəsidir ki, bunların yerinə yetirilməsi bitmiş, hazır məhsulu və ya yarımfabrikatı verir.

Tsiklin tipik strukturuna aiddir: köhnə tsiklin nəzdində yeni tsiklin yaranması; təşəkkül; yayılma; yetkinlik (stabil inkişaf); böhran; köhnə tsiklin yeni, daha mütərəqqi tsikllə sıxışdırılması. Tsiklin növləri aşağıdakılardır: müddətinə görə – qısamüddətli, ortamüddətli (on ildən bir təkrar olunur), uzunmüddətli (Kondratyev, yarım əsrlik tsiklləri), həddən artıq uzunmüddətli (sivilizasiyalı, əsr trendləri); minillik həcminə görə – makroiqtisadi, demografik, elmi, ixtira, innovasiya, texnoloci, maliyyə və s.; əraziyə görə – fərdi (ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri), regional, milli, qlobal.

Bundan əlavə iqtisadi sistemin yaranmasında, inkişafında və səhnədən çıxmasında (və ya transformasiyasında) mövcud olan həyat tsikllərini ayırmaq olar.

Tsikllər nəzəriyyəsinin inkişafında dünya miqyasında görkəmli iqtisadçıların böyük töhfələri olmuşdur: K.Marks, C.Kitçin, Cuqlyar, Van Kelderer, De Volf, E.Hansen, Y.Şumpeter, U.Mitcell, N.D.Kondratyev, P.Bokkar, Q.Menş, L.Fontvey, E.Mendel, Van Deyn, T.Kuçinski və s.

E.Hansen nəzəriyyəsinə görə eyni zamanda bir neçə tsikl baş verir. Tsikllər bəzən iqtisadçılardan N.Kondratyev, K.Cuqlyar, C.Kitçinin adı ilə adlandırılır, özü də hər bir tsikl əlli beş il, on il və iki il, dörd ay müddətə uyğun olaraq müəyyən edilir. Deməli, iqtisadi artımda müəyyən ardıcılıq

baş verir. Digər təbiət elmlərində olduğu kimi iqtisadiyyatda obyektiv tsiklik inkişaf qanunu fəaliyyət göstərir.

Tsiklin aşağı fazası olan böhran mərhələsində iqtisadiyyat klassik variantda əmtəələrin ifrat istehsalı ilə, qiymətlərin və mənfəətin enməsi ilə, sahibkarların kütləvi surətdə müflis olması ilə, investisiyaların azalması ilə, istehsalın həcmnin aşağı düşməsi ilə, ehtiyatların azalması ilə, əməyə olan tələbin enməsi ilə, işsizliyin artması ilə, əmək haqqının aşağı düşməsi ilə, səhmlərin məzənnəsinin enməsi ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, ilk iqtisadi böhran 1825-ci ildə İngiltərədə baş vermişdir. İkinci böhran 1836-cı ildə İngiltərədə və ABŞ-da olmuşdur. 1844-1848-ci illərdə baş vermiş üçüncü böhran ilk ifrat istehsal böhranı kimi dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrini əhatə etmişdir. Bütövlükdə XIX əsrdə səkkiz böhran olmuşdur: doqquzuncu böhran yüz illiyin (1900-1903-cü illər) əvəz edilməsi dövrünə təsadüf edir. XX əsrdə on üç təkrar istehsal böhranı baş vermişdir. Beləliklə, bütövlükdə iyirmi iki böhran, o cümlədən on doqquz dünya böhranı baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl maliyyə sferasına toxunan sonuncu iri böhran 1997-1998-ci illəri əhatə etmişdir.

Klassik məktəbin böhranlar nəzəriyyəsi C.B.Seyn satış bazarları qanununa əsaslanaraq sübut edir ki, böhranlar müvəqqəti xarakter daşıyır, çünki istehsal təklifi doğurur və çevik qiymətlər və təkmil rəqabət şəraitində disproporsiyalar avtomatik olaraq tənzimlənir.

K.Marks tarixdə ilk dəfə olaraq makroiqtisadi tarazlığın şərtlərini ifadə etmişdir. Onun fikrincə iqtisadi təkrar istehsal böhranları kapitalist iqtisadiyyatının tsiklik inkişafının elementi və makroiqtisadi tarazlığın şərtlərinin pozulması kimi çıxış edir. K.Marks iqtisadi təkrar istehsal böhranlarının səbəbini onda görürdü ki, istehsalın genişlənməsi səmərəli tələbin avtomatik olaraq proporsional artmasını doğurmur.

K.Marks o zaman böhranları təhlil edərək, kapitalın kütləvi surətdə təzələnməsi əsasında iqtisadi böhranlardan çıxış mexanizminin təsvirini vermişdir. Bu mexanizmin qısa təsviri ondan ibarətdir ki, iqtisadi təkrar istehsal böhranı bazarda əmtəələrin dolması ilə təzahür olunur ki, bunun nəticəsində qiymətlər aşağı düşür, aşağı qiymətlərə meyl edən kapitalist yeni yüksək məhsuldarlıqlı avadanlığı tətbiq etmək yolu ilə xərcləri aşağı salmağa cəhd göstərir. Yeni avadanlığa və texnologiyaya tələbat yaranır ki, bu da müvafiq ixtisaslı iş qüvvəsinə olan tələbin artmasına səbəb olur. Bu işçilər isə əmək haqqı alaraq öz növbəsində istehlak mallarına olan tələbi irəli sürürlər. İkinci, üçüncü və s. qaydada məşğulluq yaranır. Bu proses multiplikator mexanizmini xatırladır və iqtisadi böhrandan çıxmağın klassik çıxış formasıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə iqtisadi böhranların xarakteri də dəyişmişdir. XIX əsrdə böhranlar orta hesabla iki ilə yaxın, yüksəliş dövrü isə həmcinin iki ildən bir qədər artıq müddət davam etmişdir. Bununla belə ümumi daxili məhsul (ÜDM) ildə orta hesabla 3%, emal sənayesinin məhsulu isə 6-6,5% aşağı düşmüşdür.

XX əsrin birinci yarısında böhranların davamiyyət müddəti təxminən iki il, istehsal həcmnin azalması isə artaraq 9%-ə yaxın təşkil etmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında tsiklin ayrı-ayrı fazalarının xarakteristikası dəyişmiş və müəyyən xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Böhranlar arasında aralıq dövr qısalmış, yəni orta müddətli tsikl XIX əsrin ikinci yarısında 10 il 3 ay müddətindən, XX əsrin birinci yarısında 7 il 6 aya qədər və XX əsrin ikinci yarısında 4 il 3 ay müddəti qədər azalmışdır. Yüksəliş fazaları daha uzun müddətli olmuşdur. Bu halda iqtisadiyyat durğunluq fazasını keçməyərək birbaşa böhrandan canlanma fazasına keçir. Canlanma fazasının müddəti həmcinin azalır. Qiymətlərin hərəkətində də dəyişiklik baş verir. Belə ki, əgər əvvəllər böhran zamanı qiymətlər enirdisə, indi isə onlar artır, yəni böhranlar

staqflyasiya ilə xarakterizə olunur (istehsalın staqnasiyası yüksək inflyasiya ilə müşayiət olunur). Staqnasiya (latınca «staqnum» - «durğun su» deməkdir) – istehsalda, ticarətdə və iqtisadiyyatın digər ünsürlərində durğunluqdur; sıfır, ən aşağı və ya mənfi iqtisadi artım (inflyasiya nəzərə alınmaqla) dövrüdür; bazarda aşağı fəallıq dövrüdür. Staqflyasiya [staq (nasiya)+in (flyasiya)] – ölkənin inflyasiya meyllərinin inkişafı zamanı durğunluqla səciyyələnən iqtisadi vəziyyəti, yəni iqtisadi böhranın inflyasiya ilə əlaqələndirilməsidir; başqa sözlə, iqtisadiyyatın vəziyyətidir ki, bu zaman istehsalın durğunluğu və ya tənəzzülü (staqnasiya) artan inflyasiya ilə və qiymətlərin fasiləsiz artımı ilə – inflyasiya ilə əlaqələndirilir. Əmək haqqı da böhran dövründə əvvəlki kimi azalmır, əksinə artır. Böhran fazası qısa olur, istehsalın tənəzzülü nisbətən azalır. Keçən əsrin 50-70-ci illərində azalma 4-5% təşkil edirdi. Ayırı-ayrı ölkələrdə, ümumiyyətlə, istehsalın həcmi azalmamış, yalnız iqtisadi artım ləngiməmişdir (Yaponiya AFR). Son böhran zamanı dünyada iqtisadi artımın həcmi 1-2% azalmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında baş vermiş böhranlar arasında iki böhran xüsusilə fərqlənir: 1973 – 1975-ci və 1980-1981-ci illər böhranı. Bu böhranlar bir çox hallarda XIX əsrin və XX əsrin birinci yarısının böhranlarına oxşayır. Belə ki, ilkin böhran zamanı inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın həcmi 12% aşağı enmiş, o cümlədən ABŞ-da 14%, Yaponiyada 18% (bəzi məlumatlara görə 20%) azalmışdır. İkinci böhran zamanı inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın həcmi 7-8% aşağı düşmüşdür. Bu iki böhran bəzi yekun nəticələrə gəlməyə imkan verir: həmin böhranlar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin böhranları idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən böhranlar iri istehsalın böhranları idi. Əgər keçən əsrdə böhranlar ayırı-ayrı ölkələrin, yaxud bir qrup ölkələrin iqtisadiyyatında təzahür olunurdusa, müasir dövrdə qloballaşmanın artması ilə

böhranlar bütün dünya iqtisadiyyatını əhatə etməyə başladı, yəni dünya (maliyyə, enerji və s.) böhranına çevrildi.

Qloballaşma dünya iqtisadiyyatının strukturunu dəyişdi və maliyyə (valyuta, fond, kredit) bazarlarının sürətli inkişafını müəyyən etdi. Əgər bir neçə on il bundan əvvəl maliyyə bazarlarının əsas məqsədi iqtisadiyyatın real sektorunun fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdən ibarət idisə, son illər dünya maliyyə bazarı özünü təmin etmək qabiliyyətinə malik oldu. Nəticədə maliyyə bazarının həcmi dəfələrlə artdı, bu isə iqtisadi münasibətlərin liberallaşmasının doğurduğu möhtəkirlilik əməliyyatlarının geniş spektrinin nəticəsi idi.

İstehsalı fyuçerlər, opsiyonlar, həmçinin dünya valyuta məzənnələrinin fərqiində oyunlar kimi müxtəlif maliyyə törəmə alətləri ilə möhtəkirlilik əməliyyatları əvəz etdi. Maliyyə alətləri ilə möhtəkirlilik əməliyyatları ən yüksək mənfəət növünə çevrildi.

Beynəlxalq maliyyə bazarının nəhəng miqyası və dövriyyəsi həqiqətən dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükədir. Dünya üzrə sərbəst hərəkət edən möhtəkirlilik kapitalının nəhəng kütləsi praktiki olaraq hər bir dövlətin maliyyə sistemini asanlıqla həm canlandırır, həm də dağıda bilər. Ən yeni tarix buna aid çoxlu misallar bilir: C.Sorosun möhtəkirlilik əməliyyatlarının doğurduğu Böyük Britaniyanın qiymətdən düşməsi və sonuncu Asiya böhranı buna əyani sübutdur.

Dünya iqtisadiyyatında resursların məhsuldar sektorları maliyyə sektoruna, başqa sözlə, real sektordan fiktiv sektora yenidən bölgüsü (bu proses son 25 ildə davam etmişdir) çoxsaylı sahə və lokal böhranlarla müşayiət olunmuşdur.

Bu gün milli iqtisadiyyatları dağıdan pul axınları hər şeydən əvvəl, onunla əlaqədardır ki, dünya iqtisadiyyatında az sahələr qalıbdır ki, burada vəsaitlərdən səmərəli və mənfəətlə istifadə etmək olar. Neftlə bağlı möhtəkirlilik oyunları biznesin ən cəlbədicisi növlərindən birinə çevrilmişdir. Belə hallar ərzəq

məhsullarının qiymətlərinə də aiddir. Bu cür oyunların global fəlakətə aparılması dünyanın güclü dövlətlərini bir o qədər maraqlandırmır.

BMT-nin məlumatlarına görə dünyanın üç ən varlı adamı 48 ən kasıb dövlətin ÜDM-nə bərabər kapitalla malikdirlər. 360 milyard dollar ailəsinin Asiya, Afrika və Latın Amerikasının ölkələrində yaşayan 2,3 mlrd. əhalinin malik olduğu kapital qədər sərvəti vardır. Məhz bu ailələr dünya iqtisadiyyatını idarə edirlər və ona nəzarət edirlər, yəni anonim dünya hakimiyyətini həyata keçirirlər.

Belə bir qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılılıqlı dünya şəraitində dünya maliyyə böhranı başlandı. Dünya maliyyə böhranı 18 ay bundan əvvəl ABŞ-da başlanmışdır və digər böhranlar kimi bir neçə mərhələdən keçir.

Böhranın birinci mərhələsi – 2007-ci ildə, dünyanın fond bazarında aparıcı bankların və maliyyə şirkətlərinin fond indeksləri aşadı düşərkən özünü təzahür etdirmişdir.

Böhranın ikinci mərhələsi - 2008-ci ilin əvvəllərində dünya fond bazarlarında davam edən tənəzzül maliyyə axınlarını bir aktivdən digərinə, konkret olaraq xammal və enerji resurslarına yönəldilməsinə şərtləndirmişdir.

Böhranın üçüncü mərhələsi hazırda müşahidə olunur. Bu mərhələnin mənfi nəticələri dünya maliyyə şirkətinin ardıcıl olaraq müflisləşməsi və maliyyə böhranının dünya təsərrüfat sisteminin real sektorunda yayılması, dünya bazarlarında tələbatın kəskin sürətdə azalması və nəticədə xammal bazarlarında (xüsusilə neftin) qiymətlərin aşağı düşməsi, aparıcı iqtisadi sistemlərin tənəzzülə uğraması ilə səciyyələnilir.

ABŞ-ın həcminə görə dördüncü «Lehman Brothers Holdings Inc» bankının, «Merrill Lynch & Co» investisiya nəhənginin «Freddie Mac» və «Fannie Mac» ipoteka agentliklərinin müflisləşməsi maliyyə bazarının hətta nikbin oyunçularını fakt qarşısında qoydu: bu böhran ağır və davamlı böhrandır və yalnız nəhəng itkilər və sistemin özünün struktur islahatları vasitəsi ilə aradan qaldırılacaqdır.

Artıq ABŞ hökuməti bu sahədə ilkin addımlar artır. Belə ki, hökumət ABŞ iqtisadiyyatını xilas etmək üçün 700 mlrd. dollarlıq planın qəbul etməsini zəruri hesab etmişdir. Bundan əlavə ABŞ hökuməti böhranın tənzimlənməsi məqsədilə digər təcili tədbirlər görməyə başlamışdır. Nəhəng sığorta şirkəti olan «American International Group Inc» (AIG) kompaniyasına Federal Ehtiyat Sistemi 85 mlrd. dollar, ABŞ banklarına 55 mlrd. dollar., konqress isə üç nəhəng avtomobil şirkətinə («General Motors», «Ford Motors», «Crysler») 34 mlrd. dollar tələb edildiyi halda 17 mlrd. dollar ayırmışdır. Digər tərəfdən ABŞ prezidenti Barak Obama maliyyə böhranının tənzimlənməsi məqsədilə kongres tərəfindən 930 mlrd. dollar ayırmağı təklif etmişdir. Kongres bu vəsaitin böyük bir hissəsinin ayrılmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Müasir cəmiyyətin xarakterik cəhəti – «stabil, qeyri-sabit» olmasıdır. Kapitalizmə xas olan istehsalın və tədavülün anarxiyası və kortəbiiyyəti güclənir və bu da müxtəlif böhranlarda təzahür edir. Belə bir şəraitdə bəşəriyyət özü dünya iqtisadiyyatına nəzarət etməlidir, əks halda bəşəriyyətin gələcəyi yoxdur.

İCTİMAİ ELMLƏR TARİXİNDƏ İŞSİZLİK VƏ MİQRASIYA PROBLEMI

dos. Q. Qitəliyev, iqtisadi nəzəriyyə kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti

Sosiologiyanın əsaslarının yaradanlarından biri hesab olunan Oqüst Kont (1798-1857) əmək bölgüsünün mənfi tərəflərini qeyd edirdi: o, hər bir kəsdə qabiliyyətlərin inkişafına təkan versə də, insanlarda ümumi keyfiyyət və meyllərini boğur; ixtisaslaşma insanların dünyagörüşünü məhdudlaşdırır, bir ixtisasda, peşədə çalışanlar qeyrilərə yabancı hissələri keçirir; əmək bölgüsü dərinləşdikcə, cəmiyyət

icmalara (korporasiyalara) parçalanır, rəqabət artır, insanlarda ən alçaq instinklər oyanır. Kont, mülkiyyət münasibətlərini dərindən öyrənir, məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətlərini iqtisadi həyatın özəyi kimi qiymətləndirmirdi, eyni zamanda o, cəmiyyətin sosial strukturunu öyrənməyə cəhd göstərirdi.

Əmək bölgüsünün cəmiyyətin inkişafına təsirini dərindən öyrənən tədqiqatçılarından biri də E.Drükheyim (1858-1917) olmuşdur. Müəyyən mənada H.Spenserin (1820-1903) təkamülçülük nəzəriyyəsinin təsiri altında Dürkheyim inkişaf etmiş cəmiyyəti qiymətləndirir: burada kollektiv şüur üzvü həmrəylik şəraitində yeni formalar qazanır və öz məzmununu dəyişdirir; əmək bölgüsü dərinləşdikcə kollektiv şüur zəifləyir, qeyri-müəyyən olur.

Əhalinin sayı çoxaldıqca, yaşamaq uğrunda mübarizə də genişlənir. Belə şəraitdə əmək bölgüsü - cəmiyyətin qorunması və yaşamasının yeganə şərtidir. Yaşamaq uğrunda mübarizənin zəiflədilməsinin digər yolları – miqrasiya, zəiflərin aradan götürülməsi, vətəndaş müharibəsi, cinayətkarlıqdır. Bütün bunlar fərdlərdə sosial dəyərlər sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir. Bunu, peşə yönümünün, funksiyaların (yəni görülən işlərin) ixtisaslaşdırılması yolu ilə əldə etmək olur. Dürkheyim burada bir çox səbəb və şəraitləri təhlil etməyə çalışırdı; cəmiyyətin dünyəviləşməsi, elmin inkişafı, adət-ənənənin, yaşlı nəslin nüfuzunun zəifləməsi, hüquqda və əxlaqda, bütövlükdə cəmiyyətdə rasionallıq, pragmatizmin gücləndirilməsi, fərdiyyətçiliyin artması və s.

Onun ümumi qənaəti belə olub ki, burada səbəb-nəticə münasibətləri birxətli, sadə deyil; sosial faktlar, o cümlədən əmək bölgüsünün nəticəsi olan işsizlik və miqrasiyanın izahında bir çox amilləri, o cümlədən sosial həyatın dəyərlər sistemini də nəzərə almaq lazımdır.

İctimai təşkilinin həmrəyliyi əməyin düzgün təşkili üzərində qurulmalıdır. Özünə müasir olan cəmiyyətin bir sıra

ziddiyyətlərin (qarşısı alınmayan, idarə olunmayan rəqabət, sinfi münaqişələr, əməyin yaradıcı xarakter daşımaması, işçi qüvvəsinin tənəzzülü) səbəblərini iqtisadi planlaşdırma və hüquqi normaların təkmilləşdirilməsi proseslərinin zəifliyi ilə izah edir.

Çıxış yolunu o, münaqişələrin dinc yolla həll olunmasında, rəqabət və mübarizənin kiçildilməsində görürdü. O hesab edirdi ki, şəxsiyyətin xoşbəxtliyi, firavanlığı cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Burada nizamsızlıq artdıqca, fərdin hüquq və azadlıqları da təmin olunur.⁸

Əməklə bağlı olan işsizlik və miqrasiya problemlərinin təhlilini Karl Marks da (1818-1883) aparmışdır. Sosial fəlsəfə ideyalarının yaradıcısı olan K.Marks cəmiyyətin əsasını maddi nemətlərin istehsalında görürdü. Burada, mülkiyyətə olan münasibətlərə əsaslanan istehsal münasibətlər yaranır, istismar, ağalq və tabelik münasibətləri formalaşır. Belə şəraitdə işsizlik və miqrasiyanın günü-gündən inkişaf etməsi təbiidir. Cəmiyyətdə yaranan müxtəlif siniflər və sosial qrupların nisbəti qeyd edilən halları gücləndirir.⁹

İqtisadi sosiologiyanın mühüm problemləri sayılan miqrasiya, məşğulluq, işsizlik və s. problemlər hələ Adam Smit tərəfindən təhlil olunmağa başlanmışdır. O, ilk dəfə olaraq, cəmiyyətin iqtisadi həyatında əməkçinin rolunu əsaslandırmışdır: əməyin təşkili zamanı əmək vəzifələrini yerinə yetirmək işinə gərək heç kəs mane olmasın, çünki insan burada iki təbii motivdən irəli gəlir – öz mənafeyini güdmək və mübadiləyə meylli olmaq motivlərindən.

XIX əsrdə digər tədqiqatçı, Ceremino Bentam (1748-1832) fayda prinsipini irəli sürmüşdür: hər bir işçi daha çox həzz almaşına can ataraq, iztirablardan qaçır. Bu ideyaları Corc Stuart Milli (1806-1873) bir qədər də inkişaf

⁸ История социологии в Западной Европе и США. М., 1999, с.29-173.

⁹ Yenə orada, s.22-27.

etdirmişdir. Onun “Azadlıq haqqında” əsərində “iqtisadi insan” ideali əsaslandırılır: hər bir sırası vətəndaş belə bir ideal səviyyəsinə özünü ucaltmalıdır. Onun və “əxlaqi fəlsəfinin digər tədqiqatçılarının əsərlərində xeyirxahlıq anlayışı geniş şərh edilirdi: onların təsəvvürlərində o, istehsalın rəşional təşkilində istifadə olunmalıdır.¹⁰

XIX əsrdə əmək və kapitalın inkişaf xüsusiyyətləri, tədqiqatçıların aşağıdakı keyfiyyətlərə diqqətin yetirilməsi ilə nəticələnib: insan amili ümumiyyətlə nəzərə alınmırdı, insan tam şəkildə texnikaya uyğunlaşdırılırdı, qadın və uşaq əməyindən geniş istifadə olunur, iş günü öz maksimum həddinə çatdırılmışdı. İşçilərin əməyinə nəzarət çox ciddi idi: hər bir, ən xırda səhvün üstündə işçi cərimələndirilirdi. Bu vəziyyət bir çox sosial gərginliklə bağlı olan hadisələri yaratdı – kəndlərdən şəhərlərə, ölkələrdən-ölkələrə, qitələrdən-qitələrə yerdəyişmə (mobillik, miqrasiya), fəhlə hərəkəti (təfillər, üsyanlar) kimi hadisələri. İşin rəşionallaşması heç cürə insanın təbiəti, arzu və istəkləri, meylləri nə uyğun gəlmirdi. Nəticədə, qeyd edilən dövrdə istehsalın səmərəliliyi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və işçinin sosial vəziyyəti arasında ziddiyyətlər artmaqda idi. Sosial-iqtisadi münasibətləri yenidən təhlil edib qiymətləndirilməsində ehtiyac yarandı.

Nəticədə XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində alimlər, işçilərin daxili ehtiyatların öyrənilməsi prosesini başladılar. Səmərəliliyin artırılması yollarının axtarışı insanın daxilindən başlanır. Bu işin başında Frederik Uinstou Teylor (1856-1915) dururdu. İdarəetmə ilə bağlı olan sahədə (menecemətdə) çalışan digər tədqiqatçılar da (Anri de Fayol, Abraham Maslou, Mak Qreqor və s.) bu işi indiyə qədər davam etdirirlər. Həqiqətən insan amili, yəni insanların bilik və bacarıqlarının nəzərə alınması məsələsi, təşkilati

---

¹⁰ Тощенко Ж. Предмет и структура социологии труда. – “Социологические исследования”, 2003, №3, с.50-55.

mədəniyyətin, burada mənəvi-psixoloji iqlimin formalaşması problemləri, iqtisadi sahənin idarə olunması strategiyası və taktikasında daima diqqət mərkəzindədir.

İşsizlik və miqrasiyanın mahiyyəti və təzahürlərini müəyyən etmək işində daha bir iqtisadi nəzəriyyəsinin təhlili köməklik göstərəcək. Bu, “artıq əmək” nəzəriyyəsidir. Məlumdur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artıq əməyin mövcudluğunu hələ Devid Rikardo dövründən qeyd olunurdu. Yəni əhalisi sürətlə artan ölkələrdə artıq işçi qüvvəsi, beləliklə, işsizlik əmələ gəlir. Bunu təbii hal kimi qiymətləndirirlər; işləməyən (işsiz qalan) əhalinin sayı bütün əmək qabiliyyətli insanların sayının 2-14% təşkil etməsi qanunauyğundur. Lakin XX əsrin ikinci yarısında yaşayıb çalışan tədqiqatçıların bir qismi belə düşünürlər ki, (E.Boserup, V.A.Lewis, R.Nukese, T.V.Şults, V.Şummer, C.Stokar və s.), kənd təsərrüfatı sistemlərində artıq işçi qüvvəsinin yaranması əməyin məzmunu və xarakteri ilə bağlıdır. Əmək məhsuldarlığı yüksək olan kənd təsərrüfatı ərazilərində ola bilçin ki, müəyyən miqdarda işçi qüvvəsi işə cəlb edilməsin. Lakin, bəzən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal edilməsində əlavə işçi qüvvəsi cəlb edilir ki, (məs., natural təsərrüfat, yaxud əmtəə buraxan fermer təsərrüfatlarında), burada əmək məhsuldarlığı artırılınsın. İşsizliyin yaranmasında demoqraflar aşağıdakı səbəbləri göstərirlər əhalinin sayı artdıqca, intensiv kənd təsərrüfatı istehsalına keçid zərurətə çevrilir. Əhalisi sıx olan ölkələrdə onun artımı templəri indiki kimi qalsa, ərzaq məhsulların istehsalının genişlənməsi imkanının olmaması (investisiya qoyuluşu baxımından) gələcəkdə böyük fəlakətlərə səbəb olacaq (işsizlik, aclıq, epidemiyalar və s.). Çıxış yolunu ailədə uşaqların sayının tənzimlənməsində görürlər.¹¹

---

¹¹ Экономическая теория. Под ред. Дж.Итуэлла и др. М., 2004, с.4-5.

D.Rikardonun nəzəriyyəsinin bəzi müddələri indi də öz əhəmiyyətini itirməyib: əhalinin sayı artdıqca, əmək və kapitalın mənfəəti azalır. Bunun üç səbəbi adətən qeyd edilir: qismən bu, kənd təsərrüfatı istehsalının artması, qismən daha aşağı keyfiyyətli kənd təsərrüfatı torpaqlarının istifadəyə verilməsi, bir də həmin torpaqların daha uzaq məsafələrdə yerləşməsi ilə bağlıdır (nəqliyyat xərcləri artır). Bəzən nəqliyyat xərclərini azaltmaq məqsədilə əhali yeni yerlərə köçür (miqrasiya). Əhalinin sayı artdıqca, əkin dövriyyəsi sürətləndikcə, şəhər əhalisi də artır, kənd təsərrüfatı istehsalı isə əmtəə ilə bağlanır. Şəhərsalınma prosesi əhalinin ərazidə daha əlverişli şəkildə yerləşdirilməsi üçün imkan yaradır (sosial mobillik).¹²

İqtisadi nəzəriyyə və digər ictimai elmlərdə əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik, sosial mobillik və onun vacib göstəricisi olan miqrasiya hal-hazırda dünyada gedən vacib proseslərlə uzlaşdırılıb öyrənilir. Məlumdur ki, həyatımızın müxtəlif sahələrində – texniki-iqtisadi, siyasi və sosio-mədəni sahələrdə qloballaşma gedir. Bu prosesin başlıca xüsusiyyətlərini tədqiqatçılar tərəfindən belə qiymətləndirilir: elektronika, kommunikasiyalar, nəqliyyat sahələrində yeni texnologiyaların sürətlə artması (xüsusilə mikroprosessor texnikası, rəqəmli televiziya, telekommunikasiyalar vasitələri və s.) müşahidə edilir. Digər xüsusiyyət – bazar münasibətlərinə əsaslanan dünya iqtisadiyyatının sürətlə inkişafıdır. Transmilli korporasiyalar dünya ticarət bazarında istehlakçı malların 75%-nə nəzarət edirlər.¹³

-Qloballaşma ticarət axını və kapitalın hərəkəti yolunda əngəllərin aradan qaldırılması və yaxud məhdudlaşdırılmasıdır. Qeyd edilir ki, milli dövlətlərin

¹² Yenə orada, səh.8-9.

¹³ Иванов В.Н и др. Массовая коммуникация в условиях глобализации. – “Социологические исследования”, 2003, №10.

avtonomluğu getdikcə azalır: onlar dünya iqtisadi prosesində getdikcə daha çox iştirak edir.

İqtisadi liberalizm ideyaları burada hakim mövqə tutur. Eyni zamanda bu şəraitdə bir sıra ziddiyyətlər yaranıb: iqtisadiyyatın məhsuldarlığı artsa da, ən kasıb kütlələrin də çəkisi artır. Bəzi dövlətlərdə (xüsusilə inkişaf etməkdə olan) ərzaq, nəqliyyat, səhiyyə, təhsil, sosial yardım sistemi kimi sahələrə maddi yardım azaldılır. Digər tərəfdən, XX əsrin sonuna yaxın avtoritar rejimlərin demokratik rejimlərlə əvəz olunması, qeyri-hökumət təşkilatların rolunun gücləndirilməsi (məs., hüquqmühafizə, ekoloji yönümlü), dövlət və cəmiyyət arasındakı əlaqələrin zəifləməsi yuxarıda qeyd edilən prosesə müsbət təsir də göstərməyə başladı.

Qeyd edilən məsələlər (sosial-əmək, iqtisadi münasibətlərlə bağlı olan) Azərbaycan şəraitində, istər nəzəri-elmi sahədə, istərsə də praktiki baxımından öz əksini tapmışdır. Bir sıra iqtisadi islahatlar sırasında beynəlxalq maliyyə təşkilatların tələbi ilə ticarət sistemi və valyuta məzənnəsində sərbəstlik yaradılmışdır. Ticarətin liberallaşması yolu ilə xarici firma və kompaniyalarla rəqabəti aparmaq bacarığı aşılmalı idi; bu isə, öz növbəsində ölkədə ehtiyatların düzgün yerləşdirilməsi və inflyasiya təzyiqinin azaldılmasına gətirib çıxarmalı idi. Lakin, iqtisadçıların (R.Quliyev, H.Əhmədov, Q.İbadov, A.Nadirov və s.) qeyd etdiyi kimi, vergilərin azaldılması, yerli xammala, enerji, yanacağa qiymətlərin artmasına yol verilməməsi, dövlət sərmayələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi işini genişləndirmək əvəzinə, əmək haqqının artmasının qarşısı alınır və “kölgəli” iqtisadiyyatın inkişafının qarşısını almaq üçün az tədbir görülürdü.

Nəticədə əmək bazarında işçilərin sosial mühafizəsi və ümumiyyətlə, əmək və sosial qanunvericilik çox zəiflədi. Bu halların qarşısını almaq məqsədilə hökumət tərəfindən bir sıra tədbirlər, o cümlədən özəlləşdirmə həyata keçirilməyə başlandı. Məlumdur ki, özəlləşdirmə ilk növbədə kiçik və orta müəssisələrdə keçirildi; bu – özəlləşdirmənin birinci və ikinci

mərhələləri idi; son 10-12 ildə isə iri müəssisələrin həm özəlləşdirilməsi, həm də yenilərin yaradılması işi həyata keçirilir. Özəlləşdirmə nəticəsində vətəndaşlar dövlət mülkiyyətinə olan formal hüququnu itirdilər. Özəlləşdirmək çəklərinin paylanması onu göstərir ki, əməkçilər mülkiyyət hüququnu alıb-sata bilərlər.

Mülkiyyət paylandıqca, istehsalatda durğunluq yarandı. Burada çalışan əməkçilər təsərrüfat işlərini görmək, istehsalatda çalışmaq əvəzinə xüsusi mülkiyyətlə bağlı sahələrə keçib orada iş axtarmalı oldular. Kolxozçular, sovxoz işçiləri fermer olmalı idilər. Şəhər sakinləri də müxtəlif kooperativləri, kollektiv icarə, qeyri-kommersiya təşkilatları yaradıb işləməyə məcbur idilər. İri müəssisə və təşkilatlara dövlət, xarici sərmayələrin qoyuluşu, müəyyən vergi güzəştlərinin verilməsi ilə köməklik göstərir. Beləliklə, cəmiyyətdə sabitliyi yaratmaq, əhalinin yaşayış səviyyəsini qaldırmaq məqsədilə dövlət bir sıra sosial-iqtisadi islahat xarakterli addım atdı. Qloballaşma prosesində iştirak etməyimiz əmək münasibətlərində özünü necə göstərir? Birinci və ən əsası, əhalinin xeyli hissəsi işsiz qalıb: sonra isə transmilli kompaniyalarda yerli əhalinin yüksək səviyyədə istismar edilməsi (inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə), əmək bölgüsü baxımından müxtəlifliyin və zənginliyin itməsi, əmək mədəniyyətinin aşağı düşməsi, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin itməsi; ümumiyyətlə, bütün qeyd edilənlərin nəticəsi olaraq, işsizlik, istər aşkar, istərsə də gizli-kütəvi hal alıb.

İqtisadçılar (Ə.Nuriyev, Ş.Muradov, K.Şükürov, S.Abbasova, Ş.İbrahimova, O.Səmədova, Ə.Hüseynov və s.) Azərbaycan iqtisadiyyatında əmək münasibətlərinin inkışaf xüsusiyyətlərinə daima diqqət yetirirlər. Təhlil statistik göstəricilər üzərində qurulur: məs., belə bir faktı qeyd edirlər ki, “əhalinin sosial məsələlərinin həllinə diqqət verilir: büdcədən bu məqsədlə ayrılan vəsait (əmək haqqı, pensiya və müavinət) büdcə xərclərinin yarısından çoxunu əhatə edir”, digər tərəfdən “əhalinin ümumi və real gəlirləri artır, həyat

səviyyəsi yüksəlir, elmə və təhsilə, işsizliyin aradan qaldırılmasına dövlət qayğısı getdikcə artır”, “1996-2002-ci illərdə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı və pensiyaların orta aylıq məbləği 5 dəfə artmışdır; əhalinin real pul gəlirləri isə həmin illərdə 3 dəfə artmışdır¹⁴

Təhlil olunmalı işsizlik və miqrasiya problemləri ilə bağlı olaraq bizi daha çox əmək bazarı, iqtisadi münasibətlər sistemində əmək-sosial münasibətlərlə bağlı tədqiqatlar düşündürür. Dünya praktikasında bu sahələrə olduqca çox diqqət yetirilir. Cəmiyyətin sosial strukturu iqtisadi münasibətlər sisteminin nəticəsi kimi formalaşır. Adətən cəmiyyətdə gəlirin həcmində və sosial statusuna görə üç böyük qrupu fərqləndirirlər: ali təbəqə, orta sinif, aşağı təbəqələr.

Ali təbəqə – həm nəsillicə ötürülən imtiyazlar və var-dövlət, həm də çalışqanlıq, bacarıq, şəxsi karyera hesabına yüksələnlərdən ibarətdir. Elitanın formalaşmasına cəmiyyət demokratik şəraitdə, kütləvi informasiya, azad seçkilərin təşkili vasitəsilə nəzarət edir. Hər bir təbəqədə olduğu kimi, burada da marginal, ara qrupları meydana gəlir, sosial mobillik şəraitirdə yerini dəyişir.

Orta sinif inkışaf etmiş dövlətlərdə xüsusi mövqe tutaraq, fəvqə qəl rol oynayır. Bu sinfin hesabına cəmiyyətdə qayda-qanun və stabillik əldə edilir. Buraya müxtəlif peşə nümayəndələri daxildir: müəllim, həkim, rəssam, ruhani, orta və xırda sahibkarlar, yüksəkixtisaslı fəhlələr və s. Onların peşəsi, işi, mulkiyyəti (ev, həyatı sahə və s.) var, deməli, müəyyən mənada bu insanlar iqtisadi və siyasi cəhətdən müstəqildirlər. Azərbaycanda bu təbəqə hələ ki, işləyənlərin 10-15%-ni təşkil edir.¹⁵

¹⁴ Nuriyev Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətlə və sosial yönümdə inkışaf xüsusiyyətləri – Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda”. B., 2003, s.122-123.

¹⁵ Yenə orada, s.123-127.

Aşağı sinfə tədqiqatılar, fiziki əməklə məşğul olanları, işsizləri, bir də lümpen adlananları (avaralar, dilənçilər, cinayətkarlar) aid edirlər. Onların gəlirləri kasıbçılıq həddindən qat-qat aşağıdır. Sosial strukturda xüsusi olaraq, marginal adlanan insanlar fərqləndirilir. Onlar müxtəlif sosial qrupların sərhəddində yerləşir, fəal şəkildə sosial mobilliyə (yer dəyişməyə, qrupdəyişməyə) məruz qalırlar. Tədqiqatçılar (R.O.Məmmədova, C.T.Əhmədli, A.A.Rəhimov, Q.Qurbanov, Ş.Muradov və s.) sosial mobilliyin insanların statusuna təsirini təhlil etmiş, fərdin davranışında bu zaman əmələ gələn xüsusiyyətləri qeyd etmişdilər (S.Abasova). Azərbaycanda da bütün dünyada baş verən proseslər özünü biruzə verir: müştərək müəssisələr, səhmdar cəmiyyətlər və digər birgə mülkiyyətçilərin, menecerlərin (təsərrüfat və digər proseslərin idarə edilməsi üzrə mütəxəssislər) sayı artır, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri bir sıra göstəricilər üzrə bir-birinə yaxınlaşır, orta sinif nümayəndələrinin sayı artır, şəhər əhalisi çoxalır (urbanizasiya nəticəsində şəhər həyat tərzini sürənlərin sayı çoxaldır). Beləliklə, Azərbaycanda sosial strukturunu təşkil edən fərdlər, sosial birliklər və sosial institutlar özünəməxsus əlaqə və münasibətlər şəklində fəaliyyət göstərir; bu münasibətlərdə miqrasiya, (lat. migratio-köçmək; əhalinin, heyvanların, kapitalın və s. yerinin dəyişdirilməsi) da mühüm rol oynayır.

İşsizlər, bir də miqrantlar qrupunun (ola bilsin ki, hər iki qrupda iki keyfiyyəti birləşdirən insanlar olsun) növbəti paraqrafda, xüsusi olaraq, kəmiyyət-keyfiyyət baxımından təhlil olunmasını nəzərdə tutmuşuq. İndi isə qeyd etmək istərdik ki, sosial birliklər baxımından işsizlər və miqrantlar qrupları Azərbaycanda müxtəlif həcmdədirlər. Məlumdur ki, hərbi münaqişə şəraitində yaşayan Azərbaycan, Ermənistan tərəfindən təcavüzə məruz qalaraq, qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə üzləşib.

Bir milliona yaxın əhali qaçqın vəziyyətinə düşüb; çox böyük insan qrupunu (etnik qrup) təşkil edən bu insanlar

ərazimizdə əmək potensialının paylanması baxımından böyük təsir göstəriblər.¹⁶ Deməli, miqrasiya qrupları burada müxtəlif həcmdə və keyfiyyət tərkibində mövcuddurlar: 1) “Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı olan qaçqınlar və məcburi köçkünlər qrupu; 2) şəhərlərə köçən və köçməkdə olan insanlar qrupu; 3) emiqrasiya və immiqrasiya edən insanlar qrupları.

İşsizlər qrupuna əhalinin bütün təbəqələrinin nümayəndələri daxil ola bilər. Əmək bazarının formalaşması xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, burada qadın və kişilər, yaşlılar və cavanlar, şəhərli və kəndlilər, qulluqçu və fəhlələr müxtəlif şəkildə təmsil olunub. İşsizlik problemi sosial siyasətin vacib tərkib hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alan Azərbaycan tədqiqatçıları, buna böyük diqqət yetirirlər. Birinci növbədə burada investisiya siyasəti, bazar münasibətləri sisteminin inkişaf strategiyası, əmək bazarı və onunla bağlı olan əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu problemləri öyrənilir. Tədqiqatçılar göstəriblər ki, cəmiyyətdə əmək bölgüsü nəticəsində formalaşmış sosial-əmək münasibətləri indiki dövrdə bazar iqtisadiyyatı üzərində qurulur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə işçi qüvvəsinin də dəyəri var. İşçi qüvvəsi əmək bazarında əsas əmtəədir. Burada yaranan münasibətlər insanların hüquq və azadlıqlara əsaslanır; təklif və tələbatın nisbəti işçi qüvvəsinin istifadəsini müəyyən edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əmək bazarında məşğulluğu təmin edən qanuni və qeyri-qanuni (kölgəli) sahələr var. İşin bu tərəfini tədqiq edən alimlər buna bəzən formal və qeyri-formal sahələr deyirlər.¹⁷

¹⁶ Гаджиева Г. Некоторые теоретические вопросы занятости трудоспособного населения. – “Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda. B., 2003, s.132-133.

¹⁷ Барсукова С.Ю. Формальное и неформальное трудоустройство: парадоксальное сходство на фоне

Adətən qeyri-formal işə qəbulu zamanı əmək hüquqlarının təminatı olmur; buna zəmanət verilmir; bu işə müxtəlif marginal vəziyyətdə olan adamlar qəbul olunur. Lakin kontrakt yolu ilə işləyən adamların da hüquqları bəzən dəqiq müəyyən edilmir; deməli, burada müqavilə adi bir formal sənəddir. İşçilərin peşəkarlığı və digər keyfiyyətləri hər iki halda eyni dərəcədə nəzərdə tutulur.

Keçən əsrin 90-cı illərində əmək bazarında muzzdlu işçilərin iqtisadi və hüquqi vəziyyəti xeyli pisləşmişdi: əmək haqqı azalmış, işsizlik artmış, qeryi-hökumət sektorunda işçilərin hüquqları tam pozulur, işçi qüvvəyə tələbat azalır. Bütün bu problemlər iqtisadçıların nəzərindən qaçmırdı. Belə şəraitdə qeyri-formal sahədə məşğulluğun artması müşahidə edilirdi. Bu yolla əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinin qarşısı alınır. Xidmət və mal bazarı genişlənirdi. Digər tərəfdən, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu sahədə işləyənlər öz peşəlik qabiliyyətlərini itirir, əmək şəraitinin pis olmasından əziyyət çəkirlər, işsizlik qorxusu ilə toqquşurlar.

İşsizliyin qarşısının alınması problemləri də alimlərin diqqət mərkəzindədir. H.S.Şamilova bunun yolunun işçilərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığın yaxşılaşdırılması, işçi qüvvəsinin mobilliyinin (hərəkətmə qabiliyyətini) artırılması kimi məsələlərin həllində görür.¹⁸ Bu işdə dövlət proqramların, proqnozların işləyib hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Sosial təminatla bağlı proqramlarda əmək haqqı, sosial müdafiə, pensiya təminatı, məşğulluq, təhsil, elm, idman, səhiyyə və digər məsələlər öz

---

очевидного различия. – “Социологические исследования”, 2003, №7, с.3-5.

¹⁸ Şimalova H.S. İnsan kapitalı və ona yönəldilmiş investisiyalar. – “Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər, perspektivlər”. B., 2002, s.275. Məcidov E.M. Sosial problemlərin..., s.277-278.

əksini tapmalıdır. Ümumiyyətlə sosial yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasında başlıca məqsəd sosial ədalət prinsipinin təmin olunmasıdır. Burada nəzərdə tutulmalıdır ki, əhalinin bütün təbəqələrinin maddi rifah halı daima yüksəlməli, hüquqi-iqtisadi qanunlar tam sürətdə reallaşmalıdır.¹⁹ Bununla belə mütəxəssislər hesab edir ki, işsizlik təsərrüfatçılığın bazar üslubunun səciyyəvi cəhətidir. Bunun müəyyən həddləri olmalıdır; nəticədə iqtisadiyyatın sabitliyi və artımın səmərəliliyini əldə etmək olur. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əməyin ödənişi bilavasitə inflyasiya prosesləri ilə əlaqədardır.

İqtisadiyyatın qeyri-sabit durumu müəssisələrin gəlirin azalmasına təsir göstərir. Nəticədə aylarla maaş verilmir, müəssisələrin bir hissəsi bağlanır; dövlət müəssisələrində çalışan əməkçilər kommersiya strukturlarına çəkilir, yaxud işsizlər sırasına daxil olurlar. Belə vəziyyət 90-cı illər üçün səciyyəvi idi.²⁰

Cəmiyyətdə baş verən miqrasiya proseslərini, iqtisadiyyatla yanaşı tarixi coğrafiya, psixologiya, sosiologiya, tibbi-tarixi elmlər, etnoqrafiya öyrənir. K.Şükürov, X.M.Məmmədova, B.İ.Əhmədov, L.L.Həsənova və digər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, miqrasiya problemi insan tarixində həmişə aktual əhəmiyyət kəsb etmişdir. Praktikada miqrasiya məsələsinin həlli hər bir yerli və dövlət orqanları qarşısında durur. Sosial mobillik baxımından istehsalda kadrlar axımı, kənd təsərrüfatı sahəsi, şəhərlər, tədris müəssisələrdə miqrasiya problemi mövcuddur. Respublikada miqrasiya problemi iki cəhətdən aktualdır: işçi qüvvəsinin respublikanın ərazisində düzgün yerləşdirilməsi, bir də Ermənistan tərəfindən təcavüz nəticəsində kütləvi

---

¹⁹ Məcidov E.M. Sosial problemlərin..., s.277-278.

²⁰ Асадова З.А. Проблемы занятости в переходный период. – Azərbaycan iqtisadiyyatı..”, s.270-271.

deportasiya xarakterli miqrasiya baxımından. Hər iki cəhət elmi ədəbiyyatda öz əksini tapıb.

İqtisadçıları miqrasiya ona görə maraqlandırır ki, bu zaman əmək ehtiyatların yerləşdirilməsi əmək məhsuldarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Burada yaranan ziddiyyətlər istehsal prosesində baş verən dəyişikliklərdir (istehsalın həcmnin azalması və yaxud artması, istehsalın təşkili, texnika və texnologiyasında baş verən dəyişikliklər, istehsalın təşkilində müxtəlif digər amillər və şəraitin nisbəti və s.). Urbanizasiya prosesi (yəni şəhərlərin sayının və şəhər əhalisinin artması, aqlomerasiyaların yaranması) bu prosese güclü təkan verir. Əmək ehtiyatların bir ərazidən digərinə axması onu göstərir ki, demoqrafik vəziyyətdə disproporsiyalar əmələ gəlib.

Miqrasiya prosesində müharibələr də öz təsirini göstərir. Bu zaman külli miqdarda əhali öz yaşayış yerlərini tərk edir, mülkiyyətini, iş yerlərini, sağlamlığını, həyatını belə itirirlər. Tarixi demoqrafiyada məhz belə problemlər təhlil olunur.²¹ Müharibə zamanı köçürülmə və deportasiya prosesləri də müşahidə olunur. Nəticədə həmin ərazilərin tərkibi süni şəkildə dəyişdirilir. Digər tərəfdən, məlumdur ki, hər bir coğrafi ərazidə yaşayan insanlar həmin ərazinin mühit amillərinin müəyyən parametrlərinə uyğunlaşmışlar, onların həyat şəraiti, məşğulluğu, əmək vərdisləri artıq formalaşmışdır; bunlar miqrasiya zamanı insanlara məhdudlaşdırıcı təsir göstərir. Ermənistandan 1988-1989-cu illərdə qaçqın düşmüş azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regionlarında yerləşdirilib. Əsasən dağ və dağətəyi rayonlarından, kənd əhalisi olan bu insanların heç də hamısı oxşar coğrafi ərazilərdə yerləşdirilib.²²

Miqrasiyanın daha bir mühüm cəhəti – onun işsizliyə təsir etməsidir. Burada təsir qarşılıqlı xarakter daşırsa da, aparıcı

tərəfini hər dəfə şəraitə görə müəyyən etmək lazımdır. Dinc şəraitdə işin dalınca köçüb gedənlər çox olursa, müharibə şəraitində isə – köçüb işsiz qalması halları kəskin şəkildə artır.

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA VERGİLƏRİN FORMALAŞMASI İ.e.n.dos.Z.S.EYVAZOV

Ümumi iqtisadiyyat kafedrası

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş vergilər – birbaşa vergilərdən, rüsumlardan və aksiz yığımlarından (vergilərdən) ibarət idi. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olduğundan vergilər haqqında qanunlar yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla mərkəzdən verilirdi. Yerli ərazi – idarəetmə orqanları yalnız öz əraziləri çərçivəsində əlavə vergilər yığa bilirdilər.

Həmin dövrdə vergi sistemi dövlət vergilərindən və yerli vergilərdən ibarət idi. Dövlət vergilərinə – dövlət torpaq vergisi, daşınmaz əmlakdan vergi, ticarət və sənaye vergisi, pul kapitalından vergilər və aksiz vergiləri aid edilirdi. Dövlət vergiləri dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirdi.

Yerli vergilər isə yerli ərazi idarəetmə orqanları (quberniya, vilayət, şəhər və qəza Zemstvoları) tərəfindən müəyyən edilirdi və həmin ərazi daxilində yığılırdı. Yerli vergilər yerli Xəzinədarlıqlara toplanırdı və yığılmış vəsaitlər yerli polis idarəsinin, yerli idarəetmə orqanlarının, yerli təhsil, səhiyyə və s. idarələrinin saxlanması sərəf olunurdu. Yerli vergilərə çox vaxt zemstvo vergiləri də deyirdilər. Yerli vergilərə – əlavə ticarət və sənaye vergisi, əlavə aksiz vergisi, şəxsi vergilər, tüstü (həyətbaşı) vergisi, faytonçulardan, qəssablardan alınan vergilər, zibilxanaların təmizlənməsi üçün

²¹ Şükürov K. Əhali tarixi... , s.244-245.

²² Əhmədov B.İ. Köçürülmə..., s.264-265.

vergilər, çəmən və otlaq yerlərindən istifadəyə görə vergilər, yollardan istifadəyə görə vergilər və s. aid idi.

Qanunverici orqan olan Dövlət Senati Maliyyə Nazirliyi və Daxili İşlər Nazirliyi ilə çıx əlaqədə işləyərək ölkənin vergi qanunvericiliyi bazasını yaratmışdılar. Zaman keçdikcə dövlətin ehtiyacları və yeni fəaliyyət növlərinin meydana çıxması ilə əlaqədar bu sahədə yeni qanunlar qəbul olunur və mövcud qanunlara dəyişikliklər edilirdi.

Birbaşa vergilər dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Onlara daşınmaz əmlakdan, ticarət və sənayedən tutulan vergi, pul kapitalından vergi və şəxsi vergilər aid edilirdi.

Zaqafqaziyada dövlət torpaq vergisi güzəştli torpaq sahələri istisna olunmaqla, bütün torpaq sahələrindən tutulurdu. Vergi məbləği torpaq və meşə sahəsinin hər desyatınə görə müəyyən edilirdi.

Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda həyət və ya tüstü vergisi adlı vergi növü geniş yayılmışdı. Həmin vergi hər bir ayrıca yaşayış və digər təyinatlı tikilisi Quberniya Zemstvo Məclisləri öz ərazilərində yerləşən mülklər və onların gəlirləri barədə məlumata əsasən müəyyənləşdirirdilər. Kimin nə qədər vergi ödəyəcəyi özünə qabaqcadan məlum olsun deyər təqvim ilinin 15 aprel tarixənədək xüsusi vərəqələrdə vergi ödəyicilərinin adları və ödəyiciləri məbləğ çoxaldılaraq yayılırdı.

Müxtəlif dini və dövlət təşkilatlarına aid tikililər, həmçinin yardımçı tikililər bu vergidən azad edilirdi.

Pul kapitalından vergilər aşağıdakı kimi tutulurdu:

-dövlətin, ictimia və xüsusi təşkilatların, müəssisələrin, yoldaşlıqların, səhmdar cəmiyyətlərin qiymətli kağızlarından gələn gəlirin 5%-i miqdarında;

-dəmir yolu cəmiyyətlərinin təminat verilməyən qiymətli kağızlarından gələn gəlirlərinin 3%-i miqdarında.

Cari hesablarda olan pul vəsaitlərindən və digər faizli əmanətlərdən verginin faiz hesablanarkən kredit müəssisələri ödəyirdi və xəzinədarlığa keçirilirdi.

Zaqafqaziyanın yerli müsəlman əhalisindən hərbi xidmətdən azad olmaları müqabilində əsgəri vergi alınırdu. Bu vergi Rusiya İmperiyasında təkcə azərbaycanlılardan deyil, həm də türkmən, kalmık, ingiloy, kürd və digər müsəlman əhalisindən alınırdu.

Məsələn, 1893-cü ildə Zaqatala mahalı 29000 rubl, Tiflis quberniyası 14500 rubl, İrəvan quberniyası 69000 rubl, Yelizavetpol quberniyası 14000 rubl, Bakı quberniyası 158000 rubl, Dağıstan vilayəti 38000 rubl əsgəri vergi ödəmişdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda birbaşa vergilərlə yanaşı, aksiz vergiləri də geniş tətbiq olunurdu. Aksiz vergisinə cəlb olunan malların tam siyahısı və aksiz vergilərinin ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə dərəcələri müəyyənləşdirilmişdi.

Qafqazda aksiz vergilərinin yığılmasına nəzarəti həyata keçirən orqan Zaqafqaziya Aksiz İdarəsi və ona tabe olan Mahal Aksiz İdarələri idi.

Quberniya Aksiz İdarəsi hər hansı bir quberniyada aksizli mallar istehsal edən fabrik və zavodların, həmçinin yeməxanaların siyahısını tutur və buna əsasən verginin həcmi müəyyənləşdirirdi. Mahal Aksiz İdarəsi isə həmin işi müəyyən bir mahalda və ya qəzada yerinə yetirirdi.

Aksiz vergisinə cəlb edilən malların siyahısı çox geniş idi. Həmin mallar əsasən spirtli içkilərdən, yundan, aşılammamış dəridən, odun və sair taxta-şalban məlumatından, bütün növ yanacaqdan, tütün və tütün məmulatlarından, qənd tozu və kibritdən ibarət idi.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən Aksiz İdarələrinin işçiləri çalışdıqları mahalda tütün plantasiyaları və şərab zavodları sazlaya bilməzdilər.

Dövlət xəzinəsinə müxtəlif növ rüsumlar da ödənilirdi. Həmin rüsumlar aşağıdakılardan ibarət idi:

- gerb rüsumu;
- əvəzsiz yolla mülkiyyətə keçən əmlakdan rüsumlar;
- dövlət qulluğunda olan məmurların maaşlarından tutulan rüsumlar;
- diplomlar və qramotalardan rüsumlar;
- makler və notariat kitablardan rüsumlar;
- ixtiralar üçün patent planımasına görə rüsumlar;
- əmlakın sığorta olunmasına görə rüsumlar;
- yüksək sürətli qatarlarla daşınan sərnişilərdən və onların yüklərindən rüsumlar.

Gerb rüsumunun xəzinəyə ödənilməsi gerb rüsumu haqqında nizamnamə ilə tənzimlənirdi.

Məmurların dul qalmış arvadlarının və yetim qalmış uşaqlarının, həmçinin qocaldıqda onların özlərinin vəsaitlə təmin olunmaları üçün bütün mülki sahədə qulluq edən məmurların maaşlarından rüsum tutulurdu. Müsəlman, pravoslav və digər din xadimlərinin aldıkları məvaciblərdən heç bir rüsum tutulmurdu.

Yeni ixtiralar, kəşflər və təkmilləşdirmələrə görə müəlliflik hüququ verən sənədlərdən rüsumlar, həmin müəlliflik, hüququnun qüvvədə qaldığı müddətdən asılı olaraq tutulurdu.

Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərində vergilərin yığılmasına nəzarəti xəzinədarlıqlar həyata keçirirdi. XIX əsrin 70-ci illərində xəzinədarlıqlar Xəzinə Palataları ilə əvəz olunmağa başladı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində vergilərin yığılmasına nəzarət sahəsində aşağıdakı orqanlar fəaliyyət göstərmişlər:

- Naxçıvan əyaləti Xəzinədarlığı (1838)
- Şamaxı şəhəri Xəzər Xəzinə Palatası (1840-1843)
- Zaqatala dairəsi Xəzinədarlığı (1868-1920)
- Bakı şəhər Xəzinədarlığı (1821-1920)

- Naxçıvan şəhər Xəzinədarlığı (1854-1919)
- Nuxa qəzası Xəzinədarlığı (1840-1918)
- Şamaxı Xəzinə Palatası (1846-1849)
- Bakı Xəzinə Palatası (1872-1918)

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya İmperiyası tamamilə kapitalist inkişafına qədəm qoydu. Rusiyada kapitalizmin inkişafı həm də müstəmləkə ucqarlarını əhatə etməyə başladı.

Artıq XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda burjua islahatlarının aparılması zərurəti tam gerçəkliyi ilə üzə çıxdı.

Burjua islahatlarının aparılması həm bütün Zaqafqaziyanın inzibati-ərazi cəhətdən, həm də maliyyə-nəzarət və statistika orqanlarının yenidən təşkilinə səbəb oldu.

Bakı Xəzinə Palatası 1 iyul 1872-ci ildə fəaliyyətə başladı. Həmin vaxtdan etibarən onun tərkibində aşağıdakı quberniya və qəza Xəzinədarlıqları yaranmağa başladı: Dərbənd, Yelizavetpol, Zaqatala, Quba, Lənkəran, Nuxa, Şamaxı, Şuşa Xəzinədarlıqları və Teymurxan-Şuşa şəhərinin xərclər şöbəsi.

Bakı Xəzinə Palatası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirdi: xaricdə istehsal olunmuş mallarla ticarət edən şəxslərə nəzarət, ticarət və sənaye fəaliyyətinin düzgün təşkilinə nəzarət, müvafiq polis şöbələri ilə birlikdə ticarət və sənaye müəssisələrinin ümumi yoxlanmasında iştirak, dövlət gəlirlərinin daxilolmalarına nəzarət, quberniyalar üzrə xəzinə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinə sərəncam vermək və həmçinin hərəqlərin keçirilməsini təşkil etmək.

Bakı Xəzinə Palatasının strukturu bu şəkildə idi: palatanın dəftərxanası, kameral şöbə, xəzinədarlıq şöbəsi.

Vergilərin, rüsumların və cərimələrin yığılmasına və həmçinin Bakı Yelizavetpol quberniyaları üzrə kəndlərin və şəhərlərin kameral qaydada təsvirinin verilməsinə Kameral şöbə məsul idi.

1 yanvar 1892-ci ildən Zaqafqaziya vilayətində ticarət və sənaye müəssisələri üçün yeni vergi tətbiq olundu. Bu məqsədlə

də Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 1 avqust 1893-cü ildən vergi müfəttişlikləri yaradıldı.

Ticarətə nəzarət məqsədi ilə 1903-cü ilin iyulunda Bakı Xəzinə Palatasında yeni – ticarət şöbəsi yaradıldı.

Bakı Xəzinə Palatası Rusiya İmperiyasının üçüncü dərəcəli palataları sırasına daxil edilirdi, lakin bu palata öz fəaliyyətinin ölçülərinə görə heç də İmperiyanın ikinci dərəcəli palatalarından geri qalmırdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda toplanılan vergilərin əsas hissəsini dövlət torpaq vergisi və əsgəri vergi təşkil edirdi. Sonra isə ticarət və sənaye fəaliyyətindən vregilər də aksiz vergiləri gəlirdi. Vətəndaşların gəlirlərindən tutulan vergilər isə həmin məbləğin çox az hissəsini təşkil edirdi. Həmin dövrdə mövcud olmuş rüsumların bəziləri isə (məsələn, gerb rüsumu) zaman keçdikcə aradan çıxmışdır.

«BÖHRAN» ANLAYIŞININ GENETİK- SUBSTANSİONAL MEXANİZMİNƏ DAİR

**dos. Fərhad Qarayev, iqtisadi
nəzəriyyə kafedrası, BDU**

Son zamanlar leksikonumuzda və gündəlik həyatımızda geniş lövbər salmış anlayışlardan biri mahiyyətcə klassik, lakin zaman və tələbat etibarını ilə müasir olan «böhran» istilahıdır. «Böhran» anlayışı öz etimologiyasına görə yunan termini «krizis» sözünün qarşılığı olub, «qərar», «dönüş» nöqtəsi deməkdir və mahiyyətcə insan fəaliyyətinin hər hansı bir sferasının inkişafı prosesində ziddiyyətlərin kəskinləşməsi dövrü, dərin pozulma, kəskin, qəti dönüş, ağır keçid halını bildirir. «Krizis» sözü eyni zamanda Çin dilində iki

ieroqlıfdən ibarətdir və biri «təhlükə», digəri isə «əlverişli imkan» deməkdir. Məsələn, iqtisadi böhran dedikdə əhalinin məhdud tədiyyə qabiliyyətli tələbi nəticəsində dövrü olaraq təkrarlanan satılmayan əmtəələrinin nisbi ifrat istehsalı başa düşülür.

Böhran formalarına görə iqtisadi, siyasi, sosial, maliyyə, pul-kredit, birja, aqrar, valyuta, təkrar istehsal, ərzaq, xarici borc və s. növlərə bölünür.

Müasir dövrdə insan sivilizasiyasının inkişafına ekoloji, yanacaq-enerji, mineral-xammal, xüsusilə maliyyə-iqtisadi böhranlar daha hiss olunan dərəcədə təsir göstərir.

Böhranlar arasında iqtisadi böhran və maliyyə böhranı xüsusilə fərqlənir.

İqtisadi böhran – təkrar istehsal tsiklinin fazalarından biridir və böhran, durğunluq, canlanma və yüksəliş fazalarını əhatə edir.

Maliyyə böhranı – fəvqəladə vəziyyətlərin (iqtisadi, siyasi, hərbi) təsiri altında dövlət maliyyəsinin dərin pozulmasıdır; bir qayda olaraq iqtisadi böhranla əlaqədardır.

Böhranlar nəzəriyyəsi – ümumi elmi paradigmanın bir hissəsidir və sistemlərin dinamikasında vaxtaşırı böhran fazalarının mahiyyətini, ilkin şərtlərini, xarakterini, nəticələrini izah edir. Böhranlar nəzəriyyəsinin inkişafında A.A.Boqdanov, K.Marks, Y.Şumpeter, Y.Varqa, İ.Traxtenberq, P.Mendelson, S.Menşikov kimi alimlərin xüsusi rolu olmuşdur.

Ayrı-ayrılıqda götürülən ölkə, ölkələr qrupunun timsalında və ya dünya miqyasında bazar iqtisadiyyatının inkişaf tarixini nəzərdən keçirərək müəyyən qanunauyğunluqları, məhz iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyini aşkar etmək olar. Bu qanunauyğunluqlar sübut edir ki, iqtisadi inkişaf üstün-bərabər sürətə yox, tsiklik xarakterə malikdir: iqtisadiyyat vaxtaşırı olaraq tənəzzül (böhran), depressiya (durğunluq), canlanma (ekspansiya), yüksəliş (iqtisadi artım) fazalarından keçir.

İqtisadi nəzəriyyənin bir hissəsi olan tsiklik nəzəriyyə iqtisadi dinamikanın oxşar fazalarının dövrü (vaxtaşırı) təkrar olunmasını tədqiq edir. «Tsikl» termini öz mənşəyinə görə yunan sözü «kuklos» olub – «təkrar», «dairə», «dövr» deməkdir və hər hansı bir aralıq dövrü ərzində inkişafın qapalı dairəsini həyata keçirən hadisələrin, işlərin, proseslərin məcmusudur. Məsələn, istehsal tsikli tam fəaliyyət dairəsidir ki, bunların yerinə yetirilməsi bitmiş, hazır məhsulu və ya yarımfabrikatı verir.

Tsiklin tipik strukturuna aiddir: köhnə tsiklin nəzdində yeni tsiklin yaranması; təşəkkül; yayılma; yetkinlik (stabil inkişaf); böhran; köhnə tsiklin yeni, daha mütərəqqi tsikllə sıxışdırılması. Tsiklin növləri aşağıdakılardır: müddətinə görə – qısamüddətli, ortamüddətli (on ildən bir təkrar olunur), uzunmüddətli (Kondratyev, yarım əsrlik tsiklləri), həddən artıq uzunmüddətli (sivilizasiyalı, əsr trendləri); minillik həcminə görə – makroiqtisadi, demoqrafik, elmi, ixtira, innovasiya, texnoloji, maliyyə və s.; əraziyə görə – fərdi (ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri), regional, milli, qlobal.

Bundan əlavə iqtisadi sistemin yaranmasında, inkişafında və səhnədən çıxmasında (və ya transformasiyasında) mövcud olan həyat tsikllərini ayırmaq olar.

Tsikllər nəzəriyyəsinin inkişafında dünya miqyasında görkəmli iqtisadçıların böyük töhfələri olmuşdur: K.Marks, C.Kitçin, Juqlyar, Van Kelderen, De Volf, E.Hansen, Y.Şumpeter, U.Mitcell, N.D.Kondratyev, P.Bokkar, Q.Menş, L.Fontvey, E.Mendel, Van Deyn, T.Kuçinski və s.

E.Hansen nəzəriyyəsinə görə eyni zamanda bir neçə tsikl baş verir. Tsikllər bəzən iqtisadçılardan N.Kondratyev, K.Juqlyar, C.Kitçinin adı ilə adlandırılır, özü də hər bir tsikl əlli beş il, on il və iki il, dörd ay müddətə uyğun olaraq müəyyən edilir. Deməli, iqtisadi artımda müəyyən ardıcılıq baş verir. Digər təbiət elmlərində olduğu kimi iqtisadiyyatda obyektiv tsiklik inkişaf qanunu fəaliyyət göstərir.

Tsiklin aşağı fazası olan böhran mərhələsində iqtisadiyyat klassik variantda əmtələrin ifrat istehsalı ilə, qiymətlərin və mənfəətin enməsi ilə, sahibkarların kütləvi surətdə müflis olması ilə, investisiyaların azalması ilə, istehsalın həcmnin aşağı düşməsi ilə, ehtiyatların azalması ilə, əməyə olan tələbin enməsi ilə, işsizliyin artması ilə, əmək haqqının aşağı düşməsi ilə, səhmlərin məzənnəsinin enməsi ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, ilk iqtisadi böhran 1825-ci ildə İngiltərədə baş vermişdir. İkinci böhran 1836-cı ildə İngiltərədə və ABŞ-da olmuşdur. 1844-1848-ci illərdə baş vermiş üçüncü böhran ilk ifrat istehsal böhranı kimi dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrini əhatə etmişdir. Bütövlükdə XIX əsrdə səkkiz böhran olmuşdur: doqquzuncu böhran yüz illiyin (1900-1903-cü illər) əvəz edilməsi dövrünə təsadüf edir. XX əsrdə on üç təkrar istehsal böhranı baş vermişdir. Beləliklə, bütövlükdə iyirmi iki böhran, o cümlədən on doqquz dünya böhranı baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl maliyyə sferasına toxunan sonuncu iri böhran 1997-1998-ci illəri əhatə etmişdir.

Klassik məktəbin böhranlar nəzəriyyəsi J.B.Seyin satış bazarları qanununa əsaslanaraq sübut edir ki, böhranlar müvəqqəti xarakter daşıyır, çünki istehsal təklifi doğurur və çevik qiymətlər və təkmil rəqabət şəraitində disproporsiyalar avtomatik olaraq tənzimlənir.

K.Marks tarixdə ilk dəfə olaraq makroiqtisadi tarazlığın şərtlərini ifadə etmişdir. Onun fikrincə iqtisadi təkrar istehsal böhranları kapitalist iqtisadiyyatının tsiklik inkişafının elementi və makroiqtisadi tarazlığın şərtlərinin pozulması kimi çıxış edir. K.Marks iqtisadi təkrar istehsal böhranlarının səbəbini onda göürdü ki, istehsalın genişlənməsi səmərəli tələbin avtomatik olaraq proporsional artmasını doğurmur.

K.Marks o zaman böhranları təhlil edərək, kapitalın kütləvi surətdə təzələnməsi əsasında iqtisadi böhranlardan çıxış mexanizminin təsvirini vermişdir. Bu mexanizmin qısa

təsviri ondan ibarətdir ki, iqtisadi təkrar istehsal böhranı bazarda əmtələrin dolması ilə təzahür olunur ki, bunun nəticəsində qiymətlər aşağı düşür, aşağı qiymətlərə meyl edən kapitalist yeni yüksək məhsuldarlıqlı avadanlığı tətbiq etmək yolu ilə xərcləri aşağı salmağa cəhd göstərir. Yeni avadanlığa və texnologiyaya tələbat yaranır ki, bu da müvafiq ixtisaslı iş qüvvəsinə olan tələbin artmasına səbəb olur. Bu işçilər isə əmək haqqı alaraq öz növbəsində istehlak mallarına olan tələbi irəli sürürlər. İkinci, üçüncü və s. qaydada məşğulluq yaranır. Bu proses multiplikator mexanizmini xatırladır və iqtisadi böhrandan çıxmağın klassik çıxış formasıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə iqtisadi böhranların xarakteri də dəyişmişdir. XIX əsrdə böhranlar orta hesabla iki ilə yaxın, yüksəliş dövrü isə həmçinin iki ildən bir qədər artıq müddət davam etmişdir. Bununla belə ümumi daxili məhsul (ÜDM) ildə orta hesabla 3%, emal sənayesinin məhsulu isə 6-6,5% aşağı düşmüşdür.

XX əsrin birinci yarısında böhranların davamiyyət müddəti təxminən iki il, istehsal həcmının azalması isə artaraq 9%-ə yaxın təşkil etmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında tsiklin ayrı-ayrı fazalarının xarakteristikası dəyişmiş və müəyyən xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Böhranlar arasında aralıq dövr qısalmış, yəni orta müddətli tsikl XIX əsrin ikinci yarısında 10 il 3 ay müddətindən, XX əsrin birinci yarısında 7 il 6 aya qədər və XX əsrin ikinci yarısında 4 il 3 ay müddəti qədər azalmışdır. Yüksəliş fazaları daha uzun müddətli olmuşdur. Bu halda iqtisadiyyat durğunluq fazasını keçməyərək birbaşa böhrandan canlanma fazasına keçir. Canlanma fazasının müddəti həmçinin azalır. Qiymətlərin hərəkətində də dəyişiklik baş verir. Belə ki, əgər əvvəllər böhran zamanı qiymətlər enirdisə, indi isə onlar artır, yəni böhranlar staqflyasiya ilə xarakterizə olunur (istehsalın staqnasiyası yüksək inflyasiya ilə müşayiət olunur). Staqnasiya (latınca «staqnum» - «durğun su» deməkdir) – istehsalda, ticarətdə və

iqtisadiyyatın digər üsürlərində durğunluqdur; sıfır, ən aşağı və ya mənfi iqtisadi artım (inflyasiya nəzərə alınmaqla) dövrüdür; bazarda aşağı fəallıq dövrüdür. Staqflyasiya [staq (nasiya)+in (flyasiya)] – ölkənin inflyasiya meyllərinin inkişafı zamanı durğunluqla səciyyələnən iqtisadi vəziyyəti, yəni iqtisadi böhranın inflyasiya ilə əlaqələndirilməsidir; başqa sözlə, iqtisadiyyatın vəziyyətidir ki, bu zaman istehsalın durğunluğu və ya tənəzzülü (staqnasiya) artan inflyasiya ilə və qiymətlərin fasiləsiz artımı ilə – inflyasiya ilə əlaqələndirilir. Əmək haqqı da böhran dövründə əvvəlki kimi azalmır, əksinə artır. Böhran fazası qısa olur, istehsalın tənəzzülü nisbətən azalır. Keçən əsrin 50-70-ci illərində azalma 4-5% təşkil edirdi. Ayrı-ayrı ölkələrdə, ümumiyyətlə, istehsalın həcmi azalmamış, yalnız iqtisadi artım ləngiməmişdir (Yaponiya AFR). Son böhran zamanı dünyada iqtisadi artımın həcmi 1-2% azalmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında baş vermiş böhranlar arasında iki böhran xüsusilə fərqlənir: 1973 – 1975-ci və 1980-1981-ci illər böhranı. Bu böhranlar bir çox hallarda XIX əsrin və XX əsrin birinci yarısının böhranlarına oxşayır. Belə ki, ilkin böhran zamanı inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın həcmi 12% aşağı enmiş, o cümlədən ABŞ-da 14%, Yaponiyada 18% (bəzi məlumatlara görə 20%) azalmışdır. İkinci böhran zamanı inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın həcmi 7-8% aşağı düşmüşdür. Bu iki böhran bəzi yekun nəticələrə gəlməyə imkan verir: həmin böhranlar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin böhranları idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən böhranlar iri istehsalın böhranları idi. Əgər keçən əsrdə böhranlar ayrı-ayrı ölkələrin, yaxud bir qrup ölkələrin iqtisadiyyatında təzahür olunurdusa, müasir dövrdə qloballaşmanın artması ilə böhranlar bütün dünya iqtisadiyyatını əhatə etməyə başladı, yəni dünya (maliyyə, enerji və s.) böhranına çevrildi.

Qloballaşma dünya iqtisadiyyatının strukturunu dəyişdi və maliyyə (valyuta, fond, kredit) bazarlarının sürətli

inkışafını müəyyən etdi. Əgər bir neçə on il bundan əvvəl maliyyə bazarlarının əsas məqsədi iqtisadiyyatın real sektorunun fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdən ibarət idisə, son illər dünya maliyyə bazarı özünü təmin etmək qabiliyyətinə malik oldu. Nəticədə maliyyə bazarının həcmi dəfələrlə artdı, bu isə iqtisadi münasibətlərin liberallaşmasının doğurduğu möhtəkirlik əməliyyatlarının geniş spektrinin nəticəsi idi.

İstehsalı fyuçerslər, opsiyonlar, həmçinin dünya valyuta məzənnələrinin fərqiində oyunlar kimi müxtəlif maliyyə törəmə alətləri ilə möhtəkirlik əməliyyatları əvəz etdi. Maliyyə alətləri ilə möhtəkirlik əməliyyatları ən yüksək mənfəət növünə çevrildi.

Beynəlxalq maliyyə bazarının nəhəng miqyası və döviyyəsi həqiqətən dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükədir. Dünya üzrə sərbəst hərəkət edən möhtəkirlik kapitalının nəhəng kütləsi praktiki olaraq hər bir dövlətin maliyyə sistemini asanlıqla həm canlandırır, həm də dağıdır. Ən yeni tarix buna aid çoxlu misallar bilir: C.Sorosun möhtəkirlik əməliyyatlarının doğurduğu Böyük Britaniyanın qiymətdən düşməsi və sonuncu Asiya böhranı buna əyani sübutdur.

Dünya iqtisadiyyatında resursların məhsuldar sektorları maliyyə sektoruna, başqa sözlə, real sektordan fiktiv sektora yenidən bölgüsü (bu proses son 25 ildə davam etmişdir) çoxsaylı sahə və lokal böhranlarla müşayiət olunmuşdur.

Bu gün milli iqtisadiyyatları dağıdan pul axınları hər şeydən əvvəl, onunla əlaqədardır ki, dünya iqtisadiyyatında az sahələr qalıbdır ki, burada vəsaitlərdən səmərəli və mənfəətlə istifadə etmək olar. Neftlə bağlı möhtəkirlik oyunları biznesin ən cəlbədiçi növlərindən birinə çevrilmişdir. Belə hallar ərzaq məhsullarının qiymətlərinə də aiddir. Bu cür oyunların qlobal fəlakətə aparılması dünyanın güclü dövlətlərini bir o qədər maraqlandırmır.

BMT-nin məlumatlarına görə dünyanın üç ən varlı adamı 48 ən kasıb dövlətin ÜDM-nə bərabər kapitalla malikdirlər. 360 milyarder ailəsinin Asiya, Afrika və Latın Amerikasının ölkələrində yaşayan 2,3 mlrd. əhalinin malik olduğu kapital qədər sərvəti vardır. Məhz bu ailələr dünya iqtisadiyyatını idarə edirlər və ona nəzarət edirlər, yəni anonim dünya hakimiyyətini həyata keçirirlər.

Belə bir qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılıqlı dünya şəraitində dünya maliyyə böhranı başlandı. Dünya maliyyə böhranı 18 ay bundan əvvəl ABŞ-da başlanmışdır və digər böhranlar kimi bir neçə mərhələdən keçir.

Böhranın birinci mərhələsi – 2007-ci ildə, dünyanın fond bazarında aparıcı bankların və maliyyə şirkətlərinin fond indeksləri aşağı düşərkən özünü təzahür etdirmişdir.

Böhranın ikinci mərhələsi - 2008-ci ilin əvvəllərində dünya fond bazarlarında davam edən tənəzzül maliyyə axınlarını bir aktivdən digərinə, konkret olaraq xammal və enerji resurslarına yönəldilməsinə şərtləndirmişdir.

Böhranın üçüncü mərhələsi hazırda müşahidə olunur. Bu mərhələnin mənfə nəticələri dünya maliyyə şirkətinin ardıcıl olaraq müflisləşməsi və maliyyə böhranının dünya təsərrüfat sisteminin real sektorunda yayılması, dünya bazarlarında tələbatın kəskin surətdə azalması və nəticədə xammal bazarlarında (xüsusilə neftin) qiymətlərin aşağı düşməsi, aparıcı iqtisadi sistemlərin tənəzzülə uğraması ilə səciyyələnir.

ABŞ-ın həcminə görə dördüncü «Lehman Brothers Holdings Inc» bankının, «Merrill Lynch & Co» investisiya nəhənginin «Freddie Mac» və «Fannie Mac» ipoteka agentliklərinin müflisləşməsi maliyyə bazarının hətta nikbin oyunçularını fakt qarşısında qoydu: bu böhran ağır və davamlı böhrandır və yalnız nəhəng itkilər və sistemin özünün struktur islahatları vasitəsi ilə aradan qaldırılacaqdır.

Artıq ABŞ hökuməti bu sahədə ilkin addımlar artır. Belə ki, hökumət ABŞ iqtisadiyyatını xilas etmək üçün 700

mlrd. dollarlıq planın qəbul etməsini zəruri hesab etmişdir. Bundan əlavə ABŞ hökuməti böhranın tənzimlənməsi məqsədilə digər təcili tədbirlər görməyə başlamışdır. Nəhəng sığorta şirkəti olan «American International Group Inc» (AIG) kompaniyasına Federal Ehtiyat Sistemi 85 mlrd. dollar, ABŞ banklarına 55 mlrd. dollar., konqress isə üç nəhəng avtomobil şirkətinə («General Motors», «Ford Motors», «Crysler») 34 mlrd. dollar tələb edildiyi halda 17 mlrd. dollar ayırmışdır. Digər tərəfdən ABŞ prezidenti Barak Obama maliyyə böhranının tənzimlənməsi məqsədilə konqress tərəfindən 930 mlrd. dollar ayırmağı təklif etmişdir. Konqress bu vəsaitin böyük bir hissəsinin ayrılmasını məqsəduyğun hesab etmişdir.

Müasir cəmiyyətin xarakterik cəhəti – «stabil, qeyri-sabit» olmasıdır. Kapitalizmə xas olan istehsalın və tədavülün anarxiyası və kortəbiiyi güclənir və bu da müxtəlif böhranlarda təzahür edir. Belə bir şəraitdə bəşəriyyət özü dünya iqtisadiyyatına nəzarət etməlidir, əks halda bəşəriyyətin gələcəyi yoxdur.

Резюме

на статью «К генетико-субстанциальному механизму понятия «кризис»»

Статья посвящена классической, но одновременно современной проблеме не только экономической науки, но и насущного вопроса каждого индивидуума.

В ней раскрываются механизмы возникновения, сущность и теоретико-методологическая характеристика классического и современного кризисов.

Отличительной чертой статьи является анализ этапов возникновения и эволюции кризисов, а ее важнейшей особенностью – анализ теории кризисов.

Безусловно, основное внимание в статье уделяется отличительным особенностям современного мирового финансового кризиса. В частности, в статье рассматриваются причины, признаки, последствия, пути преодоления этого кризиса в развитых странах мира. В связи с этим в статье приводится немало статистических и фактологических материалов.

QARIŞIQ İQTİSADI SİSTEMDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF MODELİ

dos. S.A.İbadov

Müxtəlif ölkələr biri-birindən fərqli olan iqtisadi sistemlər şəraitində yaşayırlar. Bu ölkələrin milli iqtisadi inkişaf modelləri də eyni olmur. Bu modellərin meydana gəldikləri tarixi şərait, iqtisadiyyatların ictimai təşkili formaları, inkişaf səviyyələri, xarakterləri, bazar münasibətlərinin iqtisadiyyatı əhatə etmə dərəcəsi, iqtisadi proseslərə dövlətin müdaxiləsinin məqsədləri, hədləri və s., cəhətlərə görə fərqlənirlər. Burada milli amilin rolu da nəzərə alınmalıdır. Bütün bu cəhətləri və beynəlxalq təcrübəni nəzərə almaqla Azərbaycanın da mövcud iqtisadi sistemi və qurulması zəruri olan iqtisadi inkişaf modeli müəyyənləşdirilməlidir.

Bütün milli maraqlara cavab verən və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi inkişaf modelinin olması əməli fəaliyyət üçün istiqamətləndirici «mayaq» rolunu oynaya bilər.

İqtisadi inkişaf modelləri müxtəlif olduğu kimi onlara olan baxışlar da cürbə-cürdür. Bu işin müəllifi də iqtisadi inkişaf modeli və onun Azərbaycan üçün məqbul ola biləcək variantına dair öz mülahizələrini oxucularla bölüşmək niyyətindədir. Ancaq iqtisadi inkişaf modelinin şərhinə

keçməzdən əvvəl problemlə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək lazımdır.

Təqdim olunan işdə «Milli iqtisadiyyat», «Milli iqtisadi münasibətlər», «Milli iqtisad elmi» kimi anlayışlardan istifadə olunur. Bu zaman heç də həmin anlayışların mütləq mənada, əlahiddə şəkildə mövcudluğundan söhbət getmir, onlar nisbi müstəqil anlayışlar kimi Azərbaycanın təmsalında araşdırılır. Yəni Azərbaycanın «milli iqtisadiyyatı», bu iqtisadi sistemdə mövcud olan münasibətlərdən, onların xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Azərbaycanın «milli iqtisadiyyatı»nı formalaşdırmaq üçün digər mövcud iqtisadi sistemlərdən sərf nəzər edərək onun Azərbaycanda necə olacağını, hansı iqtisadi inkişaf modeli əsasında inkişaf etdirələcəyini müəyyən edib formalaşdırmaq lazımdır. Bu zaman milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf modelləri onların milli iqtisadiyyatının inkişaf modelidir (məsələn, Yapon modeli, İsveç modeli, Amerikan modeli və s.). Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli haqqında nəzəriyyə işləyib hazırlayan zaman dünyada mövcud olan iqtisadi inkişaf modelləri haqqındakı müxtəlif baxışlar nəzərə alınmalıdır. Ancaq bu zaman milli «iqtisad elmi bu fikirin inkişafına inteqrasiya olaraq öz müstəqilliyini itirməməlidir»²³. «Azərbaycanda və bu kimi keçid ölkələrində formalaşan iqtisadiyyat sistemlərinin və ya modellərinin, buna yönəldilmiş islahatların xüsusiyyətlərinin araşdırılması özünün nəzəri aktuallığını saxlayır»²⁴. Tədqiqatın mövzusu da «milli iqtisadi inkişaf modeli» və onun formalaşdırılması məsələsidir.

Mövcud ədəbiyyatda bir tərəfdən «İqtisadi sistem» ilə «İqtisadi model» anlayışları arasında fərq qoyulmadan ya eyniləşdirilir və yaxudda heç fərqləndirilmir. Digər tərəfdən

²³ R.Quliyev. Azərbaycan iqtisad elmi: ixtilafli transformasiya. Bakı, 2006, səh.45

²⁴ Yenə orada, səh.93,95

isə bazar iqtisadiyyatının çoxsaylı modellərinin olduğu göstərilir. Bazar iqtisadiyyatının özü də «azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı» və «müasir bazar iqtisadiyyatı» kimi də fərqləndirilir. Qarışıq iqtisadiyyat həm iqtisadi sistemlərdən biri kimi şərh olunur, həm də bazar iqtisadiyyatının modellərindən biri hesab olunur. Bu cür yanaşmada konkret bir iqtisadi inkişaf modelini müəyyən etməkdə çətinliklər ortaya çıxır. Məsələn, Amerika, Yaponiya, İsveç, Almaniya və s. bu kimi ölkələrin iqtisadi inkişaf modelləri də bazar iqtisadiyyatı sisteminin müxtəlif modelləri kimi səciyyələndirilir.

Azərbaycanın hazırda keçid iqtisadiyyatı şəraitində olduğu faktını nəzərə alaraq onun perspektivdə hansı iqtisadi sistemə keçəcəyi sualı ortaya çıxır. Beynəlxalq təcrübəni və mövcud reallıqları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatı əsasında formalaşmaqda olan milli iqtisadiyyat öz xarakteri etibarilə Qarışıq iqtisadiyyatdır. Tanınmış bir çox Azərbaycan iqtisadçıları da bu fikirdədirlər. Professor A.Ələskərov yazır: «Bizcə, müasir mərhələdə bazar münasibətləri əsasında qarışıq iqtisadiyyatın yaradılması və fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi-zərurətidir»²⁵. R.Quliyev yazır: «Ölkəmizdə keçirilən sistem islahatları demək olar ki, Sovet iqtisadiyyatının qarışıq iqtisadiyyat modeli üzərində yenidən qurulmasına və ya bunun transformasiyasına yönəldilmişdir»²⁶.

Müstəqillik əldə etmiş hər bir xalq daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə qadir olan elə bir iqtisadi sistem formalaşdırmaq istəyir ki, onun vasitəsi ilə özünün firavan yaşayışını təmin edə bilsin. Bunun üçün də mövcud iqtisadi sistemlərə dair baxışlar araşdırılıb öyrənilir. Məlum olur ki, müasir iqtisadi sistemlər əsasən qarışıq xarakter daşıyır,

²⁵ A.Ələskərov. Bazar münasibətlərinə keçid və Azərbaycanın iqtisadi inkişafının bəzi məsələləri. Bakı, 1994, səh.9

²⁶ R.Quliyev. Azərbaycan iqtisadiyyat elmi: ixtilafli transformasiya. Səh.49

qarışıq iqtisadiyyata daxilən xas olan elementlər bu və ya digər dərəcədə bütün iqtisadi sistemlərdə vardır. İqtisadiyyatın qarışıq xarakterdə olması müxtəlif səbəblərlə izah edilir: 1) mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi; 2) iqtisadiyyatın tənzimləmə mexanizmlərinin cürbəcürliyi; 3) iqtisadiyyatın özəl və dövlət bölmələrinin birgə fəaliyyətdə olmaları; 4) «qarışıq iqtisadiyyat» termini ona görə işlədilir ki, xalis şəkildə nə xüsusi mülkiyyət əsaslanan və nə də xalis dövlət mülkiyyətinə əsaslanan rejimlər yoxdur. Qarışıq iqtisadiyyat xüsusi mülkiyyətin və dövlət mülkiyyətinin yaratdığı qaydalar əsasında fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatdır²⁷. Bütün bu deyimlərdə qarışıq iqtisadiyyat xüsusi və dövlət təsərrüfat formalarının, bazar mexanizmi ilə dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi səciyyələndirilir və belə hesab edilir ki, «iqtisadiyyatın qarşısında duran vəzifələrin həllində iki əsas gücdən: bazarın gücündən və dövlətin gücündən əlaqəli şəkildə istifadə olunur». R.Quliyev yuxarıda adı çəkilən əsərində haqlı olaraq göstərir ki, hazırda bütün ölkələrin iqtisadiyyatı mülkiyyət formaları və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmləri (...bazar-dövlət əksiliyi) baxımından qarışıq iqtisadiyyat tipindədir. Bu həqiqətdə belədir.

Qarışıq iqtisadi sistemdə xüsusi mülkiyyət və ona əsaslanan təsərrüfat forması və dövlət mülkiyyəti və ona əsaslanan təsərrüfat forması aparıcı mövqeyə malik olmaları səbəbindən bazar mexanizmi və dövlət tənzimləmə mexanizmləri də qarşılıqlı əlaqədə aparıcı rol oynayır. Bununla belə qarışıq iqtisadi sistemdə digər mülkiyyət formaları və onlara əsaslanan təsərrüfat formaları da mövcuddur və burada mürəkkəb təsərrüfat mexanizmləri qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər ki, onları nəzərə almamaq olmaz. Bu mexanizmlərə aiddir: bazar mexanizmi; dövlət tənzimləmə mexanizmi; inhizar mexanizmi; yerli

²⁷ Курс Экономической Теории. Под общей редакцией. Проф.Чепурина М.Н., проф.Кисилевой Е.Ф., стр.73

təsərrüfat orqanlarının idarəetmə mexanizmi; xüsusi müəssisələrin idarəetmə mexanizmi; dövlət müəssisələrinin idarəetmə mexanizmi; səhmdar cəmiyyətlərin idarəetmə mexanizmi; Trans Milli Kompaniyaların (TMK) təsərrüfat mexanizmi; gizli iqtisadiyyatı tənzim edən mexanizmi; xalis xarici kapital əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin təsərrüfatı mexanizmi; ev təsərrüfatlarının tənzim edən mexanizmi; müştərək (qarışıq) müəssisələrin təsərrüfat mexanizmi; Kooperativ müəssisələrin təsərrüfat mexanizmi və s. bu mexanizmlərlə fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat formaları mülkiyyətin müxtəlif forma və növlərinə əsaslanır. Qarışıq iqtisadiyyat sistemində onların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsinin səmərəli mexanizmi işlənilib bazarlanmalıdır və ilk növbədə belə bir mexanizmin özü tapılmalıdır. Belə bir mexanizm bazar mexanizmi – dövlət tənzimi mexanizmi – plan mexanizmi üçlüyü əsasında işlənilib hazırlana bilər.

Qarışıq iqtisadiyyat özünün bir çox cəhətləri ilə digər iqtisadi sistemlərdən fərqlənir. Birincisi, qarışıq iqtisadiyyatın mülkiyyət bazası öz cürbəcürliyi ilə fərqlənir. Xüsusi və dövlət mülkiyyətləri ilə yanaşı mülkiyyətin digər forma və növləri də onun bazasına daxildir. İkincisi, bu sistemdə müxtəlif xarakterli təsərrüfat formaları yanaşı mövcud olub qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Üçüncüsü, iqtisadi fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsində dövlət müəyyənədicisi mövqeyə malikdir. Ancaq qarışıq sistemdə başlıca problemlərin həlli dövlətlə xüsusi bölmənin qarşılıqlı fəaliyyəti yolu ilə həyata keçirilir. Dördüncüsü, dövlət qanunvericilik yolu ilə özəl bölmənin fəaliyyəti üçün hüquqi əsas yaradır və özəl bölmənin sabit artımının təmin edilməsində fəal rol oynayır. Beşincisi, dövlət müxtəlif metodlarla xüsusi bölməni tənzim edir, onun fəaliyyətini ölkənin qarşısında duran əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirir. Altıncısı, dövlət milli mənafeələrə xidmət edən sahələrin inkişafının təminatçısı olur, şəxsi və ümumi mənafeələrin əlaqələndirilməsi

funksiyasını yerinə yetirir. Yeddincisi, qarışıq iqtisadi sistemdə dövlət xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasının bilavasitə istiqamətləndiricisi rolunu oynayır. Səkkizincisi, qarışıq iqtisadi sistemdə dövlət resursların və gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsündə fəal iştirak edir və bölgüdə ədalət prinsipinin təmin olunmasına səy göstərir.

Qarışıq iqtisadi sistemdə bazar mexanizminin fəaliyyəti qismən dövlətin bazara olan münasibətindən asılıdır. Dövlətin bazara münasibəti doğma olmalıdır ki, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün normal şərait yaransın, sahibkarlıq fəaliyyəti güclənsin. Xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti güclü olarsa dövlət də güclü olar. Sahibkarlar dövlətin həyata keçirdiyi bütün proqramlarda, o cümlədən də sosial proqramlarda fəal iştirak etməlidir.

Bir çox tədqiqatçılara görə müasir dünya ölkələrində bazar iqtisadiyyatının çoxlu sayda «milli modelləri» formalaşmışdır və onların hər biri öz xüsusiyyətləri ilə digərlərindən fərqlənir. İqtisadi sistemlərdən biri olan «qarışıq iqtisadiyyat»da bazar iqtisadiyyatının xüsusi bir «modeli» olaraq müstəqil öyrənilir. Bu imkan verir ki, Azərbaycanın mövcud reallıqlarını nəzərə almaqla onun hansı iqtisadi sistemdə yaşadığını və bu sistemə uyğun olan iqtisadi inkişaf modeli müəyyənləşdirilsin. Burada araşdırılması çox zəruri olan belə bir sual ortaya çıxır ki, doğrudanmı bütün iqtisadi inkişaf modelləri bazar iqtisadiyyatının törəmələridir? Bunun haqqında fikirləşməyə dəyər! Nəzəriyyəçilər iqtisadiyyatın real modelini qurmurlar. İqtisadi inkişaf modelinin seçilməsi hər bir ölkənin siyasi sisteminin məzmunundan, hakim elitanın arzusundan, istəyindən çox asılıdır. Bu zaman nəzəriyyə ilə məşğul olan iqtisadçılar model qurucularına öz məsləhətləri ilə kömək edə bilər.

Müstəqillik əldə etmiş dövlətin hakim qüvvələri öz xalqının maraqlarının həqiqi ifadəçisi missiyasını öz üzərinə götürürsə onun qurmaq istədiyi iqtisadi inkişaf modeli də hamının marağına uyğun olmalı, cəmiyyətin bütün

üzvlərinin tələbatlarının ödənilməsinə xidmət etməlidir. Azərbaycanda belə bir model qarışıq iqtisadi sistem çərçivəsində qurulmalıdır. Bu onunla bağlıdır ki, Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, yenidənqurma prosesi məhz qarışıq iqtisadi sistemin formalaşdırılması istiqamətində aparılır. Qarışıq iqtisadiyyata xas olan cəhətlər artıq Azərbaycan iqtisadiyyatında özünü göstərməkdədir. Burada da iqtisadiyyatın xüsusi bölməsi ilə dövlət bölməsi qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, iqtisadiyyat dövlət tərəfindən və digər qurumların iştirakı ilə tənzimlənir, iqtisadiyyatda müxtəlif məzmunlu təsərrüfat mexanizmlərdən istifadə olunur və s. Bütün göstərilən bu cəhətlər qarışıq iqtisadi sistemlərin hamısı üçün səciyəvi olan cəhətlərdir.

Qarışıq iqtisadiyyat «iqtisadi bir sistem» və ya «iqtisadi inkişaf modeli» kimi özlüyündə nə əsas məqsədləri və nə də məqsədə çatmaq vasitələrini (mexanizmləri) ifadə etmir. Ancaq konkret iqtisadi model istiqamətləndirici, fəaliyyət üçün proqram xarakterli olmalıdır, başlıcası isə mövcud ölkənin əsas qanununda – Konstitusiyasında təsbit olunmalıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsində yazılır: «Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir»²⁸. İqtisadiyyatın mülkiyyət bazasının müxtəlifliyi onun qarışıq xarakterdə olacağından xəbər verir. Məqsəd kimi xalqın rifahının yüksəldilməsi önə çəkilir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi inkişaf modeli tədricən formalaşdırılır, zaman keçdikcə onun məzmunu yeni komponentlərlə zənginləşdirilir. Məsələn, Türkiyədə «iqtisadiyyatın inkişaf modeli 60-cı illərdən başlayaraq planlı karma (qarışıq) iqtisadiyyat mərhələsi adlandırılmış və 80-ci illərdən bunun liberal iqtisadiyyat modeli ilə əvəz olunması rəsmi şəkildə alsada iqtisadiyyatın beş illik planlaşdırılması

²⁸ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. B., 1997, səh.13

davam edir»²⁹. Bu planlı qarışıq iqtisadiyyat modeli hesab olunur. Çin və Vyetnam kimi ölkələrdə aparılan islahatlar bazar yönümlü olmuşdur və burada da plan – bazar mexanizmindən istifadəyə əsaslanan model formalaşdırılır.

Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq yeni mülkiyyət formalarına əsaslanan iqtisadi inkişaf modelini müəyyənləşdirmək və formalaşdırmaq istiqamətin ciddi addımlar atmışdır. Burada ilk növbədə «iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq» aparılacağı müddəası əsas qanunda təsbit edilmişdir. Artıq məlumdur ki, mülkiyyətin müxtəlif növlərinə əsaslanan iqtisadiyyat bazar təbiətlidir, bazar iqtisadiyyatıdır. Bunu nəzərə alaraq rəhbər dairələrdə «Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedir» ifadəsi dəfələrlə səsləndirilmişdir. Və bu öz hüquqi təsdiqini Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasında tapmışdır. Konstitusiyada (m.15) yazılır: «Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir»³⁰. Burada «iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir» ifadələri iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə təminat verilməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının yenidən formalaşdırılması gedişində aydın oldu ki, bazar iqtisadiyyatı çox modellidir və müxtəlif məqsədlərə xidmət edir və həm də mövcud olan modellərin hamısı bazar təbiətli olsalar da dövlət tərəfindən bu və ya digər dərəcədə tənzim olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatı da dövlət tərəfindən tənzim olunur. Tənzimləmə vasitəsilə dövlət iqtisadi inkişaf modelinin əsas məqsədinin reallaşmasına maksimum şərait yaratmağa çalışır. Bununla dövlət öz öhdəsinə götürdüyü ali məqsədin reallaşdırılmasına xidmət etmiş olur. Dövlətin ali məqsədi isə Azərbaycan

Respublikası Konstitusiyasında (m.12) təsbit edilmişdir: «Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir». Belə bir hümanist məqsədi yerinə yetirmək vəzifəsini qarşıya qoyan dövlət iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətini də həmin ali məqsədə yönəltməlidir. Bunun üçün iqtisadi inkişaf modelinin əsas yönümü də qanunvericilikdə təsbit edilməlidir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına edilmiş əlavə və dəyişikliklərdə «Sosial yönümlü» ifadəsi Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin II bölməsinə əlavə edilmişdir. Yeni redaksiyada Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin II bölməsi belə səslənir: «Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü» iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir». Bu maddədə, əslində qarışıq iqtisadi sistemdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin məzmununun hüquqi əsasları ümumi şəkildə şərh olunmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelində iqtisadiyyat, sosial yönümlü olmaqla bazar münasibətləri əsasında formalaşdırılır, dövlətin tənzimləyici mexanizm vasitəsilə Sahibkarlığın inkişafına və bazarın fəaliyyətinə şərait yaradılır. Bu modeldə dövlət bir tərəfdən mülkiyyətçi, sahibkar kimi, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın tənzimləyicisi kimi çıxış edir və çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirir. Bunu nəzərə alaraq iqtisadi inkişaf modelində «tənzimlənmə» ifadəsi yer almalıdır. Bununla yanaşı bilmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi heç zaman kor-koranə baş vermir, burada subyektiv amilin iştirakı zəruridir. Tənzimlənmə prosesi şüurlu, düşünülmüş, planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir. Müasir bazar iqtisadiyyatlı, inkişaf etmiş ölkələrin hamısında planlaşdırmadan tənzimləmə aləti, mexanizmi kimi istifadə olunur və yüksək nəticələr əldə edilir (Yaponiyada, Cənubi Koreyada, Fransada və s.) hətta bir çox ölkələrdə 5 illik, 6 illik planlar hazırlanıb həyata keçirilir.

²⁹ R.Quliyev. Yuxarıda adı çəkilən əsər. Səh.112

³⁰ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, səh.13

Qarışıq iqtisadi sistemlərdə plan tapşırıqları tövsiyə xarakteri daşıyır və dövlətin məqsədli proqramlarının reallaşdırılması mexanizminin ünsürü kimi çıxış edir.

Respublikamız müstəqillik illərində müxtəlif sahələri əhatə edən bir çox məqsədli sosial-iqtisadi inkişaf proqramları hazırlayıb həyata keçirir. Bu proqramların reallaşdırılmasında bazar mexanizmindən, dövlət tənzimi mexanizmindən, plan mexanizmindən qarşılıqlı əlaqədə istifadə edildiyi halda yüksək səmərə əldə etmək olar. Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatı qarışıq iqtisadi sistemdir, iqtisadi inkişaf modeli isə bu sistem daxilində «planlı tənzimlənən sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatıdır». Bu modelə daxil olan komponentlərin geniş şərhi sonrakı mərhələdə veriləcək.

КОНКУРЕНЦИЯ И ЕЁ МЕСТО В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

доц. С.Э. Шихализаде, кафедра общей экономики

Роль конкуренции в хозяйственной жизни общества глубока и многогранна. Способствуя росту наиболее эффективных производств и вымывая неэффективные хозяйственные звенья, конкуренция выступает в качестве механизма регулирования народнохозяйственных пропорций. Она проявляет себя как способ ориентирующий предпринимателей на повышение эффективности хозяйствования.. Конкуренция является особым способом взаимодействия рыночных субъектов. С точки зрения отдельного предпринимателя, конкуренция-это процесс состязательной борьбы фирм за ограниченный платежеспособный спрос. В действительности конкурентные отношения фирм выходят далеко за границы отдельных рыночных

сегментов даже отраслей, является формой борьбы за лучшие условия хозяйствования. Именно этот аспект конкуренции позволяет раскрыть ее значение и роль в развитии экономики. Экономическая природа конкуренции связана с расщеплением экономической власти. Это означает, что уже само наличие конкуренции, с одной стороны, указывает на возможность закрепления за хозяйствующими субъектами определенной экономической свободы, а с другой стороны, что особенно важно, - на рассредоточение экономической власти среди агентов рынка, позволяющее им осуществлять свободный выбор. Поэтому роль конкуренции не исчерпывается лишь ограниченными воздействиями, а одновременно служит и питательной средой предпринимательских структур. Во-вторых, обеспечивая равные принципы состязательности, она противодействует абсолютному доминированию какого - либо из преимуществ фирм, изначально обуславливая существование самых разнообразных их типов и форм. Крупные предприятия выигрывают за счет экономической мощи и масштабы производства. Малые, напротив, компенсируют свою экономическую слабость предпринимательской гибкостью. В то время как специализированные предприятия выигрывают благодаря своей способности к приспособляемости, «фирмы - новаторы» пользуются преимуществами первопроходцев. Отсутствие абсолютных преимуществ делает их сосуществование их неизбежным. При этом следует иметь в виду, что, если конкуренция как таковая в принципе предполагает существование разных по масштабу и форме организации предпринимательских структур, то реальное их многообразие в экономике зависит от степени ее жесткости. Наконец конкуренция - это условие рыночной активности. Задавая критерии эффективности и ориентируя рынок на

поиск лучших условий хозяйствования, конкуренция обуславливает необходимость непрерывного совершенствования форм и способов хозяйствования, становясь «вечным двигателем» развития самой рыночной функции. Не столько повышение качества и сокращение затрат, но и поиск новых рынков, создание новых товаров и услуг; применение новых методов предпринимательства становится повседневной заботой конкурентов.

Рыночная несовершенная конкуренция является одной из важнейших категорий современной экономической теории. Без этого понятия не обходится ни одна модель механизма функционирования рынка. Более того, теория рыночной конкуренции, в отличие от многих других разделов экономической теории, находит и находила раньше, в течение по меньшей мере трех последних веков, самое широкое практическое приложение. Начиная от меркантилистов и кончая современными законодательными положениями в области антимонопольной политики, государства с традиционной рыночной экономикой пытаются регулировать рынок, обеспечивая за ним определенную конкурентную среду. Прежде всего, отметим, что рынков с совершенной конкуренцией, по крайней мере, в чистом виде не существует. Тем не менее, классификационный анализ включает данную рыночную структуру главным образом потому, что она позволяет глубже вникнуть в характер других рыночных структур. Итак, на настоящий момент экономическая теория рассматривает следующие формы конкуренции и соответствующие им рыночные структуры, причем каждая из них оценивается на основе определенных признаков. Несовершенная конкуренция, как научное понятие, связывается с именем А. Смита. Рыночный механизм регулирования, названный им «невидимой рукой»,

формирует цены товаров под влиянием спроса, предложения и конкуренции. Заметим, что основной его труд «Исследование о природе и причинах богатства народов.», принесший А. Смиту мировую известность, был направлен, прежде всего, против политики меркантилизма, таможенных ограничений и фискальной политики государства, которое, по его понятиям, вообще должно отказаться от вмешательства в экономическую жизнь. С самого начала, конкуренции отводилась не только функция рыночного регулирования, но и стимулирующая роль. Иначе говоря, она рассматривалась как фактор развития, совершенствования производства и качества производимой товарной массы. Хотя физиократы, основываясь на своей теории естественного порядка, не рассматривали купечество и промышленников как производительный класс, А. Смит преодолел эту ограниченность, что и позволило классикам расширить «функциональные возможности» конкуренции, придав ей роль производительной силы и фактора общественного развития или прогресса, понимаемого с тех пор, как рост общественного благосостояния. И теория, и практика на протяжении длительного периода времени показывают, что рыночный механизм не является идеальным в том смысле, что он порождает определенные неустойчивые явления. Здесь можно различить два рода неустойчивости. Во-первых, неустойчивость, порождаемую замкнутым характером регулирующего рыночного механизма. Иначе говоря, это система подчиняется законам автоматических систем управления, которой, в принципе свойственна тенденция к колебательным явлениям, что и регистрируется фактами периодических спадов, подъемов и кризисов производства. Хотя в настоящее время и выработана более или менее эффективная антикризисная политика, однако наличие

неустойчивости, как имманентно присущей рыночной системе, не вызывает сомнения. Другой тип неустойчивости касается рассматриваемой нами проблемы и связан с конкуренцией. В основе ее лежит закономерность, известная как неравномерность развития производительных сил. Она проявляется как внутри отдельной национальной экономики, так и в международном плане. Согласно этой закономерности, на данный момент времени рыночный спрос обеспечивается товарами, производимыми различными технологическими способами производства, причем это различие касается, главным образом, эффективности или прогрессивности той или иной технологии. Иначе говоря, в рассматриваемой системе существуют производители, для которых издержки производства, как средние, так и предельные ниже среднеотраслевых, равно как существуют производители, для которых эти показатели превышают средние. Такое явление является типичным для конкурентного рынка.

Поэтому создается реальная и объективная основа для концентрации производства, то есть слияния капиталов и его сосредоточения в собственности относительно небольшого числа предпринимателей. Итак, в конкурентной среде существуют процессы, направленные против самой этой конкуренции или, по крайней мере, ее ограничивающие. Неустойчивость проявляется в том, что в рыночной среде каждый отдельный производитель стремится захватить и обеспечить за собой большую долю рынка данного вида продукции. Это ведет не только к росту прибыли, но и обеспечивает ему условия выживания в конкурентной среде.. Отсюда, устранение конкурентов рассматривается как нормальное явление, соответствующее принципам выживаемости сильнейших, если, конечно, такое устранение осуществляется в рамках закона. А закон, как

известно, не запрещает различного рода слияниям и поглощением, то есть концентрации производства. Более того, и экономическая теория, и практика функционирования крупных предприятий, высказывается за рост масштаба производства. В реальной экономической действительности рынок совершенной конкуренции в строгом теоретическом значении практически не встречается. Он представляет собой так называемую «идеальную» структуру, подразумевая, что свободная конкуренция существует скорее как абстрактная идея, к которой реально существующие рынки могут лишь в большей или меньшей степени стремиться. Но все - таки в экономической практике имеются рынки некоторых товаров, больше всего подходящие под критерии данной рыночной структуры (например, рынок ценных бумаг или рынок сельскохозяйственной продукции). Здесь количество продавцов и покупателей настолько велико и они достаточно «малы», что за редким исключением ни один человек или группа не в состоянии контролировать рынок по отдельным видам ценных бумаг или сельскохозяйственной продукции. Причем товары на этих рынках у всех производителей полностью идентичны и последние владеют полной информацией об изменениях на рынке. Все это подтверждает необходимость использования для такого рынка особой - «биржевой» - формы организации. При наличии конкуренции на рынке производителя с целью получения максимальной прибыли стремятся снизить издержки производства на единицу продукции, В результате этого создается возможность снижения цены, что увеличивает объем продаж у производителя и его доход. Самым эффективным способом достижения этого является использование научно - технический

усовершенствований и новинок в производстве. Внедрение научно - технических достижений позволяет увеличить производительность труда, что как раз и ведет к будущему снижению цены, приносящему, однако, фирме - новатору большой доход.

Конкуренция создает у производителей стимулы к постоянному разнообразию предлагаемых товаров и услуг для завоевания рынка. Расширение ассортимента предлагаемой к продаже продукции происходит как за счет дифференцирования отдельного продукта. Производители осуществляют постоянную борьбу за покупателя на рынке. Результатом такой борьбы является политика стимулирования сбыта, которая всемерно и всесторонне изучает потребительский спрос и создает новые формы и методы реализации товара. Все это, с одной стороны, увеличивает прибыли фирмы, а с другой, удовлетворяет все желания и потребности покупателя. В итоге выигрывает и потребитель, и общество в целом. «Совершенным конкурентом» является тот, кто может продавать все, что он хочет, по существующей рыночной цене, но не в состоянии влиять на нее в сторону повышения или понижения. В свою очередь «полностью конкурентной отраслью» является такая отрасль, которая состоит исключительно из многочисленных совершенных конкурентов.

Рынки, на которых либо покупатели либо продавцы принимают в расчет свою способность воздействовать на рыночную цену, являются несовершенными конкурентными. Многие рынки, как, например, рынки автомобилей, крупяных изделий для завтрака и фирменных ресторанных блюд, являются несовершенными конкурентными. Фирма является «несовершенной» до тех пор, пока ее кривая спроса понижается и напоминает кривые спроса целых отраслей, а не горизонтальную линию спроса

каждого мелкого совершенного конкурента в отрасли с совершенной конкуренцией.

На совершенно конкурентном рынке имеется множество продавцов и покупателей, ни один из которых не является достаточно крупным для того, чтобы влиять на рыночную цену. Вследствие этого покупатели и продавцы на конкурентном рынке рассматривают цену как неизменную и находящуюся вне их контроля. Чтобы максимизировать свои прибыли, продавцы выбирают такой объем выпуска, при котором предельные издержки равняются цене. Однако на несовершенных конкурентных рынках индивидуальные продавцы могут влиять на цену, которую они получают за свою продукцию. Прикидывая, как им максимизировать прибыли, они, естественно, принимают в расчет эту способность. Характерные черты трех укрупненных типов несовершенных конкурентных рынков: монополистической конкуренции, олигополии и монополии, имеющих наиболее важное значение на практике. На рынках всех этих трех типов, как и на совершенно конкурентных рынках, имеется множество продавцов, каждый из которых слишком мал для того, чтобы оказывать заметно влияние на рыночную цену своими собственными действиями. Насколько несовершенной может быть несовершенная конкуренция? Крайним случаем является наличие единственного продавца, обладающего практическим могуществом полного монополиста. В своей отрасли он является единственным производителем. И не существует другой отрасли, выпускающей сколько - нибудь близкий заменитель его продукции. Рынок несовершенной конкуренции является действительно реальным рынком, структура которого сложилась на настоящий момент в результате технического прогресса и тех масштабных эффектах, о которых

говорилось выше. Однако несовершенная конкуренция принимает различные формы.

Это монополия (чистая), дуополия, олигополия, морполистическая конкуренция. Из изложенного ясно, что существуют два полюса рыночных структур. Первый из них характеризует идеальную мечту В. Парето, то есть рынок совершенной конкуренции. Второй - чистую монополию. Оба эти полюса следует рассматривать как весьма условные, в том смысле, что реальные рынки располагаются либо ближе к одному полюсу, либо ближе к другому. В самом деле, признать наличие чистой монополии очень трудно, по крайней мере, по двум причинам: во-первых, на монопольную продукцию всегда, или почти всегда, можно найти заменитель или товар-субститут, а во-вторых, в условиях открытой международной торговли, можно вместо национального продукта приобрести аналогичный или близкий к нему товар-заграничный. С другой стороны, трудно представить себе и рыночную структуру, соответствующую чистой конкуренции. Считается, что сельскохозяйственная продукция, точнее рынок сельскохозяйственной продукции удовлетворяет требованиям совершенной конкуренции. Во многом это так. Однако, при ограниченных земельных участках нелегко удовлетворить требованиям свободного вхождения в рынок. Кроме того, сами производители сельхозпродукции обычно не выходят непосредственно на рынок, то есть в сферу обращения, а работают либо по договорам, либо по биржевым заказам.

В связи с этим следует выделить ситуацию, так называемых, естественных монополий. Строго говоря, это действительно чистая монополия, но обусловлено это не искусственными препятствиями для вступления в отрасль, а причинами, связанными с эффективностью, когда деятельность одной фирмы очевидно эффективнее, чем

наличие множества конкурирующих организаций. Иначе говоря, речь идет об эффекте масштаба. Примеров естественной монополии достаточно много: местное обеспечение электроэнергией, газом, услуги телефонной связи.

Специалисты по теории конкуренции отмечают, в общем, ограниченные возможности формирования со стороны производителей цен на производимую продукцию. Это важно, поскольку даже для несовершенной конкуренции рыночная среда достаточно эффективна. Но при этом следует помнить, что конкурентная борьба представляет собой процесс, уходящий в далекое прошлое, процесс, который плохо или хорошо, но отрегулирован в традиционных рыночных государствах, а наличие барьеров позволяет поддерживать производственные мощности на том уровне, при котором обеспечивается удовлетворение платежеспособного спроса как потребительских благ, так и товаров производственного потребления.

ФОРМЫ МОНОПОЛИЙ И СЛЕДСТВИЯ МОНОПОЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

доц. С.Э. Шихализаде, кафедра
общей экономики, БГУ

Современная экономическая теория различает несколько видов монополистических состояний: простая или полная (чистая) монополия, олигополия, монополия, олигополия. Полная или чистая монополия означает ситуацию, если существует единый производитель или продавец какого-либо вида продукции. Это означает, что исключительное право на владение и распоряжение определенным материальным или нематериальным благом

сосредоточивается в одних руках. В условиях чистой монополии область состоит из одной фирмы, то есть понятие “фирма” и “область” совпадают. На первый взгляд такая ситуация маловероятная и, действительно, в масштабах страны встречается очень редко. Тем не менее, если взять более скромный масштаб, например, маленький городок, то ситуация, где наблюдается чистая монополия будет довольно типичной. В таком городке существует одна электростанция, одна железная дорога, единый аэропорт, один банк, одно крупное предприятие и т.д. Для примера: в США 5% ВВП создается в условиях, близких к чистой монополии.

Чистая монополия возникает обычно там, где отсутствуют реальные альтернативы, нет близких заменителей (субститутов), товар, который выпускается, есть в некоторой мере уникальный. Это в полной мере можно отнести к естественным монополиям, типичным примером которых есть муниципальные коммунальные службы. В этих условиях монополист владеет реальной властью с точки зрения реализации продукта, в некоторой мере контролирует цену и может влиять на нее, изменяя количество товара.

Монополия возникает там и тогда, если барьеры для входа в область тяжело преодолеть. Государство создает официальные барьеры, выдавая патенты и лицензии. В соответствии с патентным законодательством США, изобретатель имеет исключительное право контроля над своим изобретением на протяжении 17 лет. Патенты сыграли огромную роль в развитии таких компаний, как “XEROX”, “Eastman Kodak”, “International Business Machine” (IBM), “SONY” и т.д. Вступление к области может быть существенным образом ограничен и путем выдачи лицензий. В США подлежат лицензированию свыше 500 профессий (враче, таксисты, трубочисты и

много других). Лицензия может быть предоставлена как частной фирме, так и государственной организации. Монополия может иметь своей основой исключительное право на какой-нибудь ресурс (например, на естественные факторы производства). Хрестоматийным примером является деятельность компании “Бирс”, которая уже давно владеет богатейшими алмазными приисками в Южной Африке и потому контролирует от 80 до 85% предложения на мировом рынке алмазов. В наше время жесткие действия, связанные с использованием монопольного положения, как и недобросовестная конкуренция в целом, строго запрещенные в странах с развитой рыночной экономикой, хотя и встречаются на окраине цивилизованного мира. Современная теория выделяет три типа монополии: 1) монополия отдельного предприятия; 2) монополия как заговор; 3) монополия, которая базируется на дифференциации продукта. Все вышесказанное о чистой монополии касается первого типа монополий. Достичь такого монопольного положения нелегко и об этом свидетельствует сам факт редкости таких образований.

Более доступным и распространенным есть путь заговора или соглашения нескольких крупных фирм. Он дает возможность быстро создать на рынке условия, если продавцы (производители) находятся в “одной команде”, устраняется конкурентная борьба, прежде всего ценовая и через это потребитель оказывается в безальтернативных условиях.

Такие соглашения вели к созданию разных форм монополий. Первыми с таких были начальные объединения — пулы, рынки, конвенции, корнеры, которые представляло собой временные соглашения между предприятиями, как правило одной области, с целью

поддержания определенного уровня цен или деления полученной прибыли. Тем не менее такие объединения не были стойкими и создавались лишь на короткий срок для получения одноразовой или многократной прибыли.

Проникновение монополий во все сферы общественного воспроизводства — непосредственное производство, обмен, распределение и потребление — привело к появлению более стойких монополистических объединений, которые создавались на продолжительный срок. С монополизацией сферы оборота возникли первые, простейшие из пяти основных форм монополий — картели и синдикаты.

Картель — это объединения нескольких предприятий одной области производства, участники которого сохраняют собственность на средства производства и изготовленный продукт, производственную и коммерческую самостоятельность, а договариваются о частице любого в общем объеме производства, цены, рынки сбыта.

Синдикат — это объединения ряда предприятий одной области промышленности, участники которого сохраняют собственность на средства производства, но теряют собственность на изготовленный продукт, а значит, сохраняют производственную, но теряют коммерческую самостоятельность. У синдикатов реализация продукции осуществляется через специально созданную общую сбытовую контору.

Более сложные формы монополистических объединений возникают тогда, если процесс монополизации распространяется и на сферу непосредственного производства. В этом случае возникшая необходимость объединения в границах одной корпорации последовательных, взаимосвязанных производств нескольких областей промышленности, которые было задействовано в создании конечного продукта. Можно

сказать, что происходила вертикальная интеграция, или комбинирование. Например, в границах гигантских автомобильных корпораций объединялись предприятия, которые добывали сырье, выплавляли сталь, вырабатывали детали и, в конце концов, составляли собственное автомобили. Именно на этой основе возникшая такая более сложная форма монополистических объединений, как трест.

Трест — это объединения ряда предприятий одной или нескольких областей промышленности, участники которого теряют собственность на средства производства и изготовленный продукт, производственную и коммерческую самостоятельность, то есть происходит объединение производства, сбыта, финансов, управление, а в зависимости от суммы вложенного капитала собственники отдельных предприятий, которые входят в состав треста, получают акции треста, которые дают им право принимать участие в управлении и присваивать соответствующую часть прибыли. Опираясь на свою власть, компании-тресты проводили в границах своих областей выгодную им политику и принуждали следовать ей других отраслевых производителей. Примером могут служить американская черная металлургия, нефтепереработка, алюминиевая, табачная промышленность периода конца XIX - начала XX ст. В начале XX ст. в США действовало свыше 800 трестов, в состав которых входило свыше 5 тыс. предприятий с капиталом свыше 7 млрд. долл. Крупнейшими трестами были “Стандарт ойл”, “Юнайтед Стейтс Стол”, “Дженерал Электрик” и др. В других странах развитого капитализма в качестве отраслевых монополий выступали картели и синдикаты.

Сложное взаимодействие монополии и конкуренции было характерной и для областей, охваченных картелями и

синдикатами. Яркий поэтому пример — история немецких картелей. Преобладающая их большинство в первые десятилетия XX ст. была весьма непрочной. Если в благоприятных условиях они функционировали, то в “плохие времена” рассыпались, так как участники соглашений стремились проводить самостоятельную рыночную политику. В многих областях немецкой промышленности сложился своеобразный ритм развития картелей. Их формирование в той или другой области обычно характеризовалось изъятием или минимизацией ценовой конкуренции и повышением цен. Это, как правило, привлекало в область новых производителей. Не будучи связанными картельными соглашениями, они начинали усиленную ценовую конкуренцию. Снижая цену, новые независимые фирмы захватывали значительную часть отраслевого рынка. В результате судьба членов картелей сокращалась, что нередко вело к уменьшению объема их производства и соответственно росту затрат. Последнее, как правило, вызвало распад картелей, в области начиналась острая ценовая конкуренция. После периода неограниченной ценовой конкуренции снова возникали картельные соглашения, к которым подключались и “новички”. Далее цикл повторялся.

С помощью механизма межотраслевой конкуренции и переливание капиталов вертикальная интеграция перерастает в диверсификацию, которая есть процессом проникновения капитала той или другой монополии в области, которые непосредственно не связаны с основной сферой ее деятельности. Если диверсификация осуществляется на основе концентрации капитала, то проникновение монополий в другую область промышленности осуществляется за счет внутренних накоплений капитала; если этот процесс происходит на основе централизации капитала, то организация

производства в других областях осуществляется путем купли акций.

На основе диверсификации возникает такая современная основная форма монополистических объединений, как многоотраслевой концерн. Он есть объединением десятков, а в многих случаях даже сотен предприятий, участники которого теряют собственность на средства производства и изготовленный продукт, а главная фирма осуществляет над другими участниками объединения финансовый контроль. Среди 500 мощнейших монополий США свыше 90% существуют в форме многоотраслевых концернов. Лишь 5% среди этих гигантских корпораций выпускают однопрофильную продукцию, а подавляющее большинство их имеет в своем составе в среднем предприятия 11 областей, а наиболее могущественные монополии - до 30-50 областей.

Вообще в мировой экономике наметились две области усиленной диверсификации. Во-первых, это компании традиционных областей промышленности (исчерпание источников накопление в основных производствах толкает их на поиск новых инвестиционных возможностей). В последние годы наблюдается “бегство” капитала из базовых областей в новые научные и в сферу услуг. Вкладывая деньги в электронику, робототехнику, воинский бизнес, аэрокосмическую промышленность, большие компании традиционных областей стремятся проникнуть в высокодоходный бизнес и использовать новую технику и технологию для модернизации устаревших мощностей в профилирующих производствах. В компании “Дженерал Электрик”, например, только за 1980 - 1986 гг. судьба наукоёмных производств в общей выручке выросшая с 31 до 44%, сферы услуг — с 23 до 29%, а основного промышленного ядра — сократилась с 1/2 до 1/4.

Другие компании традиционных областей находят иные пути выхода из кризисного состояния. “Юнайтед Стейтс Стол”, например, поглотила две огромных нефтяных фирмы — “Марантон Ойл” и “Тексас Ойл энд Гес”. Уже в наше время она изменила свою отраслевую принадлежность: производство стали и металлопродукции не является профилирующим (кроме нефтяного бизнеса, компания занятая производством и сбытом разных видов химикатов, бурового оснащения и т.п.). Свертывают традиционные производства ряд фирм резинотехнической, текстильной и других областей. Вторая область активной диверсификации — информационный комплекс. Быстрое расширение рынков и их потреблении, динамичность научно-технической базы создают возможности для организационного объединения технологически связанных производств с целью усиления конкурентных позиций. Большие фирмы и здесь находятся на передовых позициях диверсификации. Ведущая компания в электронике — “IBM” — выпускает разнообразнейший типы электронного оснащения — микропроцессоры, системы автоматизации проектирование и производства, лидирует в производстве ЭВМ. Ее специальные подразделения разрабатывают программы для компьютеров, предоставляют услуги по переработке информации, разработки и эксплуатации компьютерных систем.

Третий тип монополий исследованный и описанный американским экономистом Едвардом Чемберленом и потому получил название монополий Чемберлина. Он думал, что дифференциация продуктов, наличие в них специфических свойств порождает монопольное положение продавца. Он пишет: “Продукты выступают как дифференцированные тогда, если существует любая важная основа для того, чтобы отличить товар (или услуги)

одного продавца от товаров (или услуг) другого продавца”. Это может быть специфическое качество товара, упаковка, особенность обслуживания, местоположение учреждения и т.п. На базе этого формируется преимущество, какое покупателем предоставляется этому товару или услуге, покупая именно их. Такая дифференциация способна обеспечить определенную обособленность рынка для отдельного предприятия и тем самым определенный контроль над ценами. При создании таких конкурентных преимуществ следует учитывать, что большая роль належит организации сбыта и рекламе. Они должны создать у потенциальных клиентов желания приобрести именно данный товар. Эта монополия существенным образом отличается от предшествующих, во-первых, тем, что она не связанная с размерами предприятия и малые предприятия также могут получить ее. Во-вторых, она имеет меньший экономический эффект (допускает сравнительно небольшой рост цен) через существование товаров-заменителей.

Доказано, что монополия предопределяет застой и загнивание хозяйственного механизма, парализует конкуренцию, угрожает нормальному рынку. Недаром лауреат Нобелевской премии, выдающийся американский экономист Поль Самуэльсон, взвешивая положительные и отрицательные черты и следствия монополии, делает однозначный вывод: “это экономическое и социальное зло”.

YERLİ ÖZÜNİDARƏETMƏ ANLAYIŞI VƏ BƏLƏDİYYƏ ORQANLARI

Dünyanın bir çox ölkələrində yerli özünüidarəetmə vətəndaşların fəaliyyə-tinin təşkilinin qeyri-dövlət sistemidir ki, bu sistem qanun çərçivəsində onlara yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu hə-yata keçirmək imkanı verir. Bu hüququ qanunla müəyyən edilmiş qaydada ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş bələdiyyə üzvlərindən ibarət nümayəndəli kollegial orqanlar (bələdiyyələr) və ya vətəndaşların yığınjaqları həyata keçirir. Bələdiyyələr öz vəzifələrini yerinə yetirmək məqsədi ilə onların qarşısında məsuliyyət daşıyan, daimi fəaliyyət göstərən işra strukturları yarada bilərlər.

Bələdiyyə – qanunla müəyyən edilmiş ərazi hüduqları daxilində yerli özü-nüidarəetmə formasıdır. Bələdiyyənin öz mülkiyyəti, yerli büdcəsi və seçkili bələdiyyə orqanları olur və o, hər bir ölkənin Konstitusiyası və bələdiyyələrin statusu haqqında müvafiq qanunu ilə səlahiyyətlərinə aid edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil surətdə həll edir. Bələdiyyələr bərabərlik əsasında qurulur və fəaliyyət göstərirlər. Bələdiyyə orqanları bələdiyyə tərəfindən yaradılan, yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək səlahiyyətləri verilən və dövlət orqanları sisteminə daxil olmayan seçkili orqanlardır.

Dövlət hakimiyyəti orqanları bələdiyyələrin təşəkkülü və inkişafı üçün zəruri, hüquqi, təşkilati və maddi-maliyyə şəraiti yaradır və yerli özünüidarə hüququnu həyata keçirməkdə əhəliyə kömək göstərirlər.

Bələdiyyələr öz fəaliyyətini əlaqələndirmək, hüquq və mənafeələrini daha səmərəli həyata keçirmək məqsədilə ittifaqlar yarada bilərlər. Həmin ittifaqlar qanunverijiliyə uyğun qaydada qeydiyyatla alınmalıdır. Bələdiyyə ittifaqlarına bələdiyyələrin səlahiyyətləri verilə bilməz.

Bələdiyyələr hüquqi şəxslərdir, onlaların öz möhürü, ştampları və bankda hesabı olur.

Yerli özünüidarəni qanunla təsdiq edilmiş ərazilərdə yaradılan bələdiyyələr həyata keçirirlər. Müəyyən ərazidə əhalinin sayına görə vətəndaşlar yerli özünüidarəni həyata keçirmək hüququndan məhrum edilə bilməzlər.

Bələdiyyə ərazilərinin müəyyənləşdirilməsi və dəyişdirilməsi, o jümlədən bələdiyyələr təşkil edilərkən, birləşdirilərkən, ayrılarkən, yenidən təşkil edilərkən və ya ləğv olunarkən onların hüduqlarının müəyyənləşdirilməsi və ya ləğv olunarkən onların hüduqlarının müəyyənləşdirilməsi və dəyişdirilməsi onlarda yaranan sosial-iqtisadi vəziyyət, tarixi və digər yerli xüsusiyyətləri, müvafiq ərazi əhalisinin rəyi nəzərə alınmaqla, qanunla müəyyən edilir.

Bələdiyyələr «Bələdiyyələrin statusu haqqında» və «Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında» qanunlar və özlərinin nizamnamələrinə əsasən təşkil edilən, bələdiyyə üzvlərindən ibarət olan seçkili yerli özünüidarə orqanlarıdır. Bələdiyyələrin say tərkibi «Bələdiyyə seçkilərin qaydaları haqqında» qanunla müəyyənləşdirilir. Bələdiyyələrin nizamnamələrinə uyğun olaraq bələdiyyə orqanları yaradılır və onlara yerli özünüidarə məsələlərini həll etmək üçün səlahiyyətlər verilir. Bələdiyyələr və onların orqanları dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminə daxil deyildir. Dövlət orqanları və dövlətin vəzifəli şəxsləri tərəfindən yerli özünüidarənin həyata keçirilməsinə yol verilmir. Bələdiyyələrin və onların strukturu «Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunla və bələdiyyələrin nizamnamələrinə uyğun müəyyənləşdirilir.

Bələdiyyə üzvü – bələdiyyə seçkilərində seçilmiş, mandatı ərazi seçki komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş şəxsdir. Bələdiyyənin işlərində bələdiyyə üzvünün müzakirə olunan məsələlər barəsində çıxış etmək, təkliflər və düzəlişlər vermək, qeydlər etmək, çıxış edənlərə və ya təyin edilməsinə razılıq verilən vəzifələrə göstərilmiş namizədlərə sual vermək, arayış vermək, səsvermədə iştirak etmək hüququ vardır. Əmək haqqını bələdiyyədən alan bələdiyyə üzvünün əsas iş yeri bələdiyyə hesab olunur. Əmək haqqı bələdiyyə tərəfindən ödənilməyən bələdiyyə

üzvü öz səlahiyyətini həyata keçirərkən istehsal və ya xidmət fəaliyyətini dayandırmır. Bələdiyyə üzvü bələdiyyənin və tərkibinə seçildiyi dairə komissiyasının iqlasları zamanı daimi iş yerində orta əmək haqqı saxlanılmaqla öz istehsal və ya xidmət vəzifəsini yerinə yetirməkdən azad edilir. Bələdiyyə üzvü bələdiyyənin, bələdiyyənin iqlasları arasındakı dövrdə isə bələdiyyə sədrinin qabaqjadan razılığı olmadan əmək müqaviləsi ilə işlədiyi yerdi müdiriyyətin təşəbbüsü ilə işdən çıxarıla bilməz, yaxud intizam tənbehi qaydasında azmaşlı işə keçirilə bilməz. Bələdiyyə üzvü 6 ayda bir dəfədən az olmayaraq seçijilərinə hesabat verir. Bələdiyyə üzvü daimi yaşamaq üçün bələdiyyənin hüddullarından kənara köçdükdə və ya başqa səbəblərdən öz bələdiyyə ərazisində bələdiyyə üzvlüyü vəzifələrini yerinə yetirə bilmədikdə bələdiyyə üzvlüyü səlahiyyətlərini öhdəsindən götürməsi haqqında bələdiyyəyə ərizə verir.

Bələdiyyənin növbəti yığıncağı bələdiyyə üzvünün ərizəsinə baxıb müvafiq qərar qəbul edir və bu qərarı həmin dairənin seçijilərinin nəzərinə çatdırır. Bələdiyyə üzvü səlahiyyət müddəti ərzində hər hansı səbəbdən bələdiyyə tərkibindən çıxdıqda müvafiq bələdiyyə ərazisində «Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında» müvafiq qanuna uyğun olaraq seçkilər keçirilir.

Bələdiyyənin iqlasları ayda bir dəfədən az olmayaraq bələdiyyənin sədri tərəfindən çağrılır. Bələdiyyənin iqlası bələdiyyə üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. Bələdiyyənin iqlasları bələdiyyə ərazisində yaşayan əhəlinin azı on faizinin, yaxud bələdiyyə üzvlərinin üçdə bir hissəsinin təşəbbüsü ilə çağrılır. Bələdiyyənin iqlaslarında bələdiyyə üzvlərinin və digər iştirakçıların məsuliyyəti bələdiyyənin nizamnaməsi ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 145-ji maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq, bələdiyyə iqlaslarında baxılan məsələlərə dair bələdiyyə üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qərarlar qəbul edilir. Bələdiyyənin bütün iqlasları protokollaşdırılır.

Bələdiyyə öz səlahiyyətinə aid məsələlərin qabaqjadan nəzərdən keçiril-məsi və hazırlanması üçün, habelə bələdiyyənin qərarlarının şəyata keçirilməsinə yardım göstərilməsi, bələdiyyənin tabeliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət üçün daimi və başqa komissiyalar yarada bilər. Daimi və başqa komissiyalar səlahiyyətləri daxilində fəaliyyətlərinin təşkili məqsədilə öz işinə ekspertlər jəlb edə bilər. Daimi və başqa komissiyalar yaradılarkən yerli əhəmiyyətli məsələlər nəzərə alınır və onlar «Bələdiyyənin daimi və başqa komissiyaları haqqında» əsasnamə, bələdiyyənin nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir. Bələdiyyənin daimi və başqa komissiyalarının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) yerli əhəmiyyətli sosial müdafiə və sosial inkişaf, ekologiya, iqtisadi inkişaf, yerli xidmət üzrə proqramlar hazırlayıb, bələdiyyənin iqlasına və ya yerli əhəlinin müzakirəsinə çıxarmaq;

2) yerli əhəmiyyətli məsələləri müzakirə etmək, bələdiyyə iqlaslarında müzakirə üçün proqramlar, arayışlar, qərar layihələri və başqa materiallar hazırlamaq;

3) bələdiyyə və onun ijrə aparatı üçün təkliflər hazırlamaq;

4) seçijilərin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin təşkilinə və yoxlanılmasına kömək etmək.

Daimi və başqa komissiyalar onları seçmiş bələdiyyə qarşısında məsuliyyət daşıyır və ona hesabat verir.

Bələdiyyənin ijrə orqanı onun ijrə aparatıdır. İjrə aparatı bələdiyyənin sədrindən «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanu-nu bu qanunla və bələdiyyənin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada for-malaşdırdığı struktur bölmələrindən və bələdiyyənin nizamnaməsinə müvafiq surətdə yaradılan digər ijrə strukturlarından ibarətdir. Bələdiyyənin ijrə aparatının fəaliyyətinə bələdiyyənin sədri rəhbərlik edir. Yerli əhəliyə xidmət, iqtisadi və sosial inkişaf proqramlarını həyata keçirmək üçün yaradılan ijrə

strukturlarının rəhbərlərini Bələdiyyə Şurasının qərarına əsasən bələdiyyənin sədri təyin edir.

Bələdiyyənin sədri yenə seçilmiş bələdiyyənin birinci iclasında bələdiyyə üzvləri sırasından açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Bələdiyyənin sədri bələdiyyə üzvlərinin yarısından çoxunun səsini topladıqda seçilmiş hesab olunur. Ehtiyaj olduqda bələdiyyə sədrin müavinlərini seçir. Bələdiyyə sədrinin müavinləri bələdiyyə üzvləri sırasından açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Bələdiyyə sədrin müavinləri bələdiyyə üzvlərinin yarısından çoxunun səsini topladıqda seçilmiş hesab olunur. Bələdiyyənin sədri və onun müavinləri vaxtından əvvəl vəzifədən azad edilə bilərlər. Bələdiyyənin sədri əmr və sərəncamlar verir, bələdiyyənin qərarlarını imzalayır. Bələdiyyə sədrinin müavini bələdiyyə sədrinin ona aid etdiyi məsələləri həll edir, bələdiyyə sədri olmadıqda onun səlahiyyətlərini həyata keçirir.

Bələdiyyə üzvlərinin, bələdiyyə orqanlarının seçkili vəzifəli şəxslərinin öz səlahiyyətlərinin maneəsiz və səmərəli həyata keçirilməsinə, hüquqlarının, şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinə dövlət təminat verir. Bələdiyyə üzvünün səlahiyyət müddəti beş ildir. Bələdiyyə üzvünün səlahiyyətləri onun seçildiyi gündən başlanır və bələdiyyənin yeni tərkibinin işə başladığı gün qurtarır. Bələdiyyə orqanlarının seçkili vəzifəli şəxsinin səlahiyyətləri onun vəzifəyə seçildiyi gündən başlanır və yeni vəzifəli şəxsin seçildiyi gün qurtarır. Bələdiyyə üzvləri, bələdiyyə orqanlarının seçkili vəzifəli şəxsləri bələdiyyənin nizamnaməsinə uyğun olaraq öz səlahiyyətlərini daimi əsasda icra edə bilərlər. Öz səlahiyyətlərini daimi əsasda icra edən bələdiyyə üzvlərinin, bələdiyyə orqanlarının seçkili vəzifəli şəxslərinin bu vəzifələrdə çalışmaqla bağlı sosial təminatları ölkələrin müvafiq qanunları və bələdiyyənin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Əhalisi 500 nəfərdən az olan bələdiyyələrdə yerli əhəmiyyətli məsələlərə münasibət bildirmək, təkliflər irəli sürmək, kollektiv rəy söyləmək, qərarlar qəbul etmək məqsədi ilə

həmin bələdiyyə ərazilərində vətəndaşlar öz yığıncaqlarını keçirə bilərlər. Vətəndaşların yığıncaqlarında həmin bələdiyyə ərazisində yaşayan 18 yaşlı tamam olmuş vətəndaşların iştirak etmək hüququ vardır. Vətəndaşların yığıncaqlarında bələdiyyənin nizamnaməsi və başqa qərarlar qəbul edilir, dəyişdirilir və ləğv olunur. Vətəndaşların yığıncaqları bələdiyyənin ərazisində yaşayan və səsvermə hüququ olan vətəndaşların azı 25 faizi iştirak etdikdə səlahiyyətli olur.

Bələdiyyənin nizamnaməsinə uyğun olaraq, əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərə dair bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü göstərmək hüququ vardır.

Yerli əhəmiyyətli məsələlər barəsində əhalinin bələdiyyələrə verdiyi bələdiyyə aktlarının layihələri hökmən əhalinin nümayəndələrinin iştirakı ilə açıq iclaslarda müzakirə olunmalı, nəticələri rəsmən elan edilməlidir.

Vətəndaşların bələdiyyələrə, bələdiyyə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə fərdi və kollektiv surətdə müraciət etmək hüququ vardır.

Qanuna uyğun olaraq bələdiyyələr təsərrüfat fəaliyyəti ilə və qanun-verijilikdə qadağan edilməmiş başqa fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müstəqil hüquqi şəxslər yarada bilər, onların yenidən təşkili və ləğvi məsələlərini həll edə bilərlər.

Bələdiyyələr yaratdıqları şüquqi şəxslərin fəaliyyət məqsədlərini, şərtlərini və qaydasını müəyyənləşdirir, onların məhsulunu (xidmətlərini) qiymətlərini və tariflərini tənzimləyir, nizamnamələrini təsdiq edir, rəhbərlərini təyin və azad edir, fəaliyyətinə dair hesabatlarını dinləyirlər. Bələdiyyələrin yaratdıqları hüquqi şəxslərin rəhbərləri ilə münasibətləri mülki və əmək qanunverijiliyinə uyğun olaraq qurulur.

Bələdiyyələrin digər hüquqi və fiziki şəxslərlə münasibətləri müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Bələdiyyə orqanları bələdiyyə ərazisinin kompleks sosial-iqtisadi inkişafında hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakını əlaqələndirə bilərlər. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla,

bələdiyyələr hüquqi və fizik şəxslərin təsərrüfat fəaliyyəti üçün məhdudiyətlər müyyənləşdirə bilməzlər.

Dövlət orqanları bələdiyyələrə verilmiş səlahiyyətlərin normal yerinə yetirilməsi kifayət edən yerli büdcələrin zəruri xərjlərinin ödənilməsi üçün gəlir mənbələrini təşkil etmək yolu ilə bələdiyyələrin büdcələrini formalaşdırırlar. Yerli büdcələrin mədaxil hissəsi dövlət büdcəsi qəbul edilərkən müvafiq bələdiyyələr üzrə hər il nəzərdə tutulur. Əgər minimum yerli büdcənin mədaxil hissəsi göstərilən gəlir mənbələri hesabına təmin edilə bilmirsə, onda dövlət orqanları dövlət büdcəsinin digər gəlir mənbələrini bələdiyyələrə verə bilərlər və bu zaman yerli büdcənin əvvəlki ildən keçən sərbəst qalıqları hesaba alınmır. Bələdiyyələr onların məşğuliyyət dairəsinə aid edilmiş sahələrdə əhalinin əsas yaşayış tələbatının ödənilməsinə dövlət sosial standartlarından aşağı səviyyədə təmin edə bilməzlər. Bu standartların yerinə yetirilməsində dövlət müvafiq ayırmaları yerli büdcələrin mədaxilinə təsbit etmək yolu ilə bələdiyyələrə kömək göstərə bilər. Bələdiyyələrin mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti gös-tərijlərinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qeydiyyatata alınması qaydaları qanunverijilik ilə müəyyən edilir.

Bələdiyyələr tərəfindən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün zəruri maliyyə vəsaiti hər il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulur.

Dövlət orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar nəticəsində bələdiyyənin məxariji artıb mədaxili azalarsa, qərarı qəbul etmiş orqanlar kompensasiya ödəyirlər. kompensasiyanın məbləği müvafiq qərarın qəbul olunması ilə bir vaxtda müəyyənəşdirilir. Bələdiyyələrin əlavə xərjlərinə səbəb olan dövlət orqanlarının qərarlarını bələdiyyələr onlara kompensasiya kimi verilmiş vəsait həddində həyata keçirirlər.

ƏDƏBİYYAT

«Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999.

2. «Yerli vergi və ödənişlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999.

3. «Bələdiyyələrin Nümunəvi Nizamnaməsi» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999.

4. «Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999.

5. «Bələdiyyə əraziləri və torpaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999.

6. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999.

7. «Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999.

8. «Bələdiyyələrin birgə fəaliyyəti, birləşməsi, ayrılması və ləğv edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2000.

9. «Bələdiyyə üzvünün statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2000.

AZAD SAHİBKARLIĞIN MÜHÜM ŞƏRTİ AZAD RƏQABƏTDİR

dos. Qalib Qitəliyev,
iqtisadi nəzəriyyə kafedrası, BDU

Dahi ingilis iqtisadçısı, klassik siyasi iqtisad məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Adam Smit hələ XVIII əsrin sonlarında yazmışdır ki, «hər bir sivil jəmiyyətdə» insanların istək və arzularından asılı olmayan, hər şeyə qadir və qarşısı alınmaz iqtisadi qanunlar fəaliyyət göstərir. Bu qanunların normal fəaliyyət göstərməsinin zəruri şərti isə azad rəqabətdir. Onun fikrinə, yalnız azad rəqabət bazar iştirakçılarını (satıcıları) qiymətlərə təsir etmək imkanından məhrum edə bilər. Satıcıların sayı nə qədər çox olarsa, inhisarçılıq meyllərinin meydana gəlməsi ehtimalı bir o qədər

az olar. İnhisarçılar bazarda süni şəkildə təklifi azaltmaqla daim məhsul qıtlığını yaradaraq həqiqi tələbi heç vaxt ödəmir, öz əmtəələrini təbii qiymətlərindən xeyli baha satmaqla gəlirlərini artırırlar.

Məlum olduğu kimi sahibkarların fəaliyyətlərinin, davranışlarının başlıca motivi, məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Dövlət isə milli sahibkarların bu mənafeləri naminə azad rəqabəti təmin və müdafiə etməlidir. Elə ijtimai şərait və qaydalar yaradılmalıdır ki, onların köməyi ilə sahibkarların azad rəqabəti sayəsində və onların xüsusi maraqları vasitəsilə bazar iqtisadiyyatı ijtimai vəzifələri daha yaxşı yerinə yetirə, şəxsi və kollektiv mənafeləri hamı və hər kəs üçün mümkün maksimal fayda əldə etməkdən ötrü ahəngdar surətdə birləşdirə bilsin. Başqa sözlə, azad rəqabət sahibkarları yüksək nəticələr əldə etməyə, jəmiyyəti ali məqsədlərə çatdırmağa doğru istiqamətləndirir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikamızda sağlam, azad rəqabət mühitinin təmin edilməməsi nəticəsində inhisarçılıq meyilləri güclənmiş, iqtisadiyyatı və idxalı inhisarçılar tərəfindən nəzarətə götürülmüş, nəticədə isə qiymət artımları artıq təhlükəli həddə çatmaq üzrədir.

Doğrudur, qiymətlərin artmasının qeyri-sağlam rəqabət, inhisarçılıq və s. kimi subyektiv səbəbləri ilə yanaşı, enerji daşıyıcıların qiymətinin artması kimi obyektiv səbəbləri də vardır. Lakin elə bu obyektiv səbəblərin özü də hökumətin həyata keçirdiyi qərarlardan irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı sistemində inzibati yollarla tənzimləmək olmaz. Qiymətləri bazar mexanizmi, tələblə təklifin nisbəti və sağlam (azad) rəqabət tənzimləyir. Hökumət isə azad rəqabət üçün normal şərait yaratmalı, inhisarların fəaliyyətinə nəzarət etməli, səmərəli antiinhisar tədbirlərini həyata keçirməli, yalnız təbii inhisarların qiymətlərini tənzimləməlidir.

Ölkədə inhisarların öz mənafeləri naminə istehlak bazarında qiymətlərin qaldırılması sürətli inflyasiyaya gətirib çıxarmışdır ki, bunun da qarşısını inzibati metodlarla almaq qeyri-mümkündür. Hazırda istehlak bazarında bahalaşmanı kompensasiya etmək məqsədilə nəzərdə tutulan əmək haqqı və pensiyaların artırılması da vəziyyəti düzəldə bilməyəjəkdir. Dünya təjribəsindən məlum olduğu kimi, inhisarların geniş əl-qol atdığı, fəallaşdığı şəraitdə əhalinin bəzi təbəqələrinin əmək haqlarının və pensiyaların artırılması çox vaxt əks effekt verir.

Qiymətlərin tənzimlənməsi prosesi yalnız azad rəqabət zəminində baş verə bilər.

BƏLƏDİYYƏLƏRİN MÜLKİYYƏTİ VƏ BÜDJƏLƏRİNİN TƏŞKİLİ MƏNBƏLƏRİ

Gənci Nəsən, iqtisadi
nəzəriyyə kafedrası, BDU

Demografik inkişaf yolunu müəyyənləşdirmiş müstəqil dövlətimizdə so-sial-iqtisadi problemlərin həlli vəzifə məsələlərdəndir. Ölkəmizdə bu problemlərin həlli dünya iqtisadi sisteminə bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inteqrasiya etməklə, demokratiyanın əlaməti olan əhyaliyyə özünüidarəetmə imkanının qanuni olaraq əhyata keçirilməsində nəzərdə tutulmuşdur. Konstitusiyamız yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkil olunmasında onların mülkiyyət və əmlaklarının qanuni olaraq müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Yeni yaradılacaq bu orqanlara maliyyə vəsaitinin ayrılması, onların maliyyə mənbələrinin müəyyənləşməsinin qanunla tənzimlənməsi də qarşıda duran vəzifə məsələlərdəndir. Yerli özünüidarəetmə

orqanlarının yaranmasında. Onların fəaliyyətlərinin formalaşmasında, təbii ki, ilkin maliyyə vəsaitinin ayrılması çox əhəmiyyətlidir. Bu tələbatın əhəmiyyətini nəzərə alaraq bələdiyyə üzrə seçkilər keçirildikdən sonra bir il ərzində dövlət tərəfindən onlara maliyyə vəsaitinin ayrılması daha münasibdir. Həmçinin növbəti seçkilərin keçirilməsi xərjləri bələdiyyələrin öz büdcələri hesabına ödəniləjəkdir. Məlumdur ki, bələdiyyələrin iqtisadi əsaslarını onların mülkiyyətin, əmlakları təşkil edir. Konstitusiyada bələdiyyə mülkiyyətinin nəzərdə tutulması, buna əsasən müvafiq qanun işlənilib hazırlanmasını qarşıda məqsəd qoymuşdur. Konstitusiyanın tələbini və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində, bələdiyyə idarəetməsində mülkiyyətin, əmlakın iqtisadi əsas kimi vəibliyini nəzərə alaraq konstitusiyamızda hazırlanan qanunda onun müəyyənəlməsi mənbələri, konkret sahələri öz əksini tapmışdır. Bu barədə «Azərbaycan» qəzetinin 31 avqust sayında «Bələdiyyə mülkiyyətinin müəyyənəlməsi» sərlövhəli məqalədə ətraflı qeyd edilmişdir. Əmlakla bağlı bir məsələni qeyd etmək istərdim. O da Yerli Sovetlərdən qalmış Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci ildə müvafiq sərənjamı ilə ijrə hakimiyyəti orqanlarına əmanət şəklində vrilmiş və ijrə hakimiyyəti orqanlarından yerli özünüidarəetmə orqanları təşkil olunanda onlara qaytarılması nəzərdə tutulmuş əmlaklardır. Bələdiyyələrin maliyyə mənbələri: əsasən yerli vergilər, rüsumlar, cərimələr və s. ibarətdir. Bələdiyyə idarəçiliyində maliyyə məsələlərinin vəibliyini nəzərə alaraq bələdiyyələrin maliyyə sisteminin formalaşması prinsipinin müəyyənəlməsi yerli büdcənin, yeni bələdiyyə büdcəsinin formalaşmasını konkret nəzərdə tutajaq.

Bələdiyyələr onlara məxsus olan yerli büdcəni qanunlar əsasında müstəqil surətdə təşkil edir, müzakirəyə qoyur, təsdiqləyir və ijrəsinə nəzarət edirlər. Bələdiyyələr qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada, yerli büdcənin ijrəsinə dair məlumatı statistika orqanlarına təqdim edirlər.

Yerli büdcələrin xərclərinin həcmi və istiqamətləri bələdiyyələr tərəfindən müəyyənəlməlidir.

Xərjlərin gəlirlərlə təmin olunmayan hissəsi, yəni yerli büdcənin kəsiri dövlət büdcəsindən alınan dotasiya ilə ödənilir. Əgər bələdiyyə büdcəsinin ijrəsi prosesində mədaxil mənbələri üzrə daxil olan vəsait azalarsa və bu, kəsirin son həddi aşmasına gətirib çıxarsa, məxarij ixtisar edilə bilər.

Məxarijin ixtisarı müdafiə olunmuş maddələr istisna olmaqla, büdcənin bütün maddələri üzrə məxarijin mütənasib surətdə azaldılmasından ibarətdir.

Yerli büdcənin icrasına, o cümlədən sərf edilən vəsaitin tədsq edilmiş büdcə göstərijilərin uyğunluğuna bələdiyyə nəzarət edir və bu məqsədlə müstəqil aduitleəri jəlb etmək hüququna malikdir.

Qanunverijilik və ijrə hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrə verdikləri səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaitindən istifadəyə həmin orqanlar nəzarət edirlər.

Azərbaycan Respublikası qanunverijilik və ijrə hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrin büdcə fəaliyyətinə müdaxiləsinə (Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla) yol verilmir.

Bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri və məxarijləri hesablanarkən bir sıra metodik məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Bələdiyyə torpaqlarının ijarəsində əldə olunan gəlirlər bələdiyyə büdcəsinin gəlirlər hissəsində öz əksini tapır.

Bunu daşınmaz mülkiyyətin ijarəsindən və istifadəsindən əldə olunan gəlirlər barədə də demək olar.

Torpaq vergisi üzrə proqnoz vergi idarəsinin və qəsəbə nümayəndəliyinin verdiyi siyahı əsasında qəsəbə daxilində fiziki şəxslərin istifadəsində, ijarəsində olan torpaq sahələrinin jəmi və ötən ildə faktiki daxilolma ilə müqayisə edilərək müəyyən olunmuşdur.

Əmlak vergisi üzrə proqnoz vergi idarəsinin, texniki inventar bürosu rayon şöbəsinin və vətəndaşların həmin idarələrdə olan siyahısına görə fiziki şəxslərin əmlaklarının orta dəyəri həjminin ötən ildə faktiki daxilolma ilə myqayisəsi əsasında, qalan rüsum və ödənişlər isə naturada yerlərdə baxış keçirilərək orta tarif qiyməti əsasında hazırlanır.

Yerli büdcələrdə toplanan vəsait bələdiyyə ərazilərində yaşayan sakinlərin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, dövlətin sosial siyasətini uğurla həyata keçirmək üçün çox böyük miqdarda maddi və maliyyə resursları tələb olunur.

Yerli büdcələrin gəlirləri bələdiyyələrin xüsusi pul vəsaitləri və tənzimediği mənbələrin gəlirləri hesabına yaradılır.

«Xüsusi və ya ayrılmış gəlirlər» məfhumu mahiyyət etibarilə büdcə səla-

hiyyətinin, büdcənin tam ixtiyarında olan vəsaitlərə deyilir. Xüsusi gəlirlərin əsasını yerli vergi və rüsumlar təşkil edir.

«Tənzimlədiği büdcə vəsaitləri» dedikdə isə dövlət və digər subyektlər tərəfindən yerli büdcəyə ayrılmış vəsaitlər nəzərdə tutulur.

Beləliklə, bu mənbələrdən yerli büdcələrə daxil olan vəsait bir növ büdcə fəaliyyətində tənzimləşdiriji rol oynayır.

Yerli büdcələrin xüsusi gəlirləri yerdi vergi və rüsumlardan ibarət olur. Məsələn, Şamaxı rayonundakı Çuxuryurd bələdiyyəsinin təjribəsi diqqəti cəlb edir. Burada yeraltı mineral su sərvətindən səmərəli istifadə etməklə böyük gəlir əldə olunur. Xüsusiləşdirilmiş Çuxuryurd ərazisində istehsal olunan «Çuxuryurd» mineral suyu müəliyə əhəmiyyətli su kimi əhali tərəfindən geniş istehlak olunur. Mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, «Çuxuryurd» mineral suyu bir çox xəstəliklər üçün çox şəfəhdir. Xüsusi ilə yoğun və nazik bağırsağ iltihabı, xroniki mədəaltı vəzi, qarajiyər xəstəliyi, öd və sidik yollarının tənzimlənməsi, maddələr

mübadiləsinin pozulması və digər xəstəliklərin sağalmasına, insan orqanizminin maddələr mübadiləsinin yaxşılaşdırılmasına öyük kömək göstərir. Bu kimi şəfa əhəmiyyətli mineral sular Ordubad, Naxçıvan, Julfa, Lənkəran, Lerik, Masallı, Astara və digər rayonların bələdiyyə ərazilərində də mövjudur. Lənkəran və Masallı rayonlarının bələdiyyə ərazilərində «İstisu» adı ilə çıxan su ilə müəliyə ojaqlarında hər il yüzlərlə insan ümalıyə olunur. Lakin bu çox azdır. Respublikamızın bələdiyyələri başçılıq etdikləri ərazilərdə yeraltı və yerüstü sərvətlərdən geniş miqyasda faydalanmağa səylərini artırmalıdılar.

Yerli özünüidarəetmə respublikamızın şəhər və kəndlərində bütün ərazilər üzrə yaradılır. Bələdiyyə qurumlarının əraziləri şəhər, qəsəbə (şəhər, kənd), şəhər və kənd rayonları və s. ibarətdir. Bütün bu ərazilərdə yerli özünüidarəetmə orqanlarının yaradılması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanılır. Hər bir özünüidarəetmə orqanının ərazi sərhədləri tarixi və yerli ənənələrə, joğrafi şəraitə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Hər bir bələdiyyə qurumu özünəməxsus təsərrüfat kompleksindən ibarətdir. Bu kompleksdən iqtisadiyyatın əsas və həllediji sahəsi müəyyən edilərək həmin istiqamətdə ixtisaslaşır. Həmin ixtisaslaşdırılmış sahə ilə yanaşı əlavə sahələr də inkişaf edilir. Əlavə sahələr ixtisaslaşdırılmış sahənin daha intensiv və iqtisadi jəhətdən səmərəli olmasına yardım göstərir. Misal üçün götürək Lənkərandakı, Vel bələdiyyəsini. Burada ixtisaslaşdırılmış sahə tərəvəzçilikdən ibarətdir. Lakin bostan-tərəvəz tullantılarından, ərazinin yem ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə maldarlıq da əlavə sahə kimi inkişaf etdirilir. Maldarlığın inkişaf etdirilməsi bir tərəfdən həmin ehtiyatlardan bəhrələnməyə səbəb olur, digər tərəfdən isə maldarlıq sahəsində əmələ gələn yüzvi gübrə bələdiyyə ərazisində tərəvəzin səmərəli və intensiv inkişafı üçün zəmin yaradır. Üzvi gübrələrdən istifadə etmək, ərazilərdə yetişdirilən faraş tərəvəzin, pomidorun, xyiarın, kələmin və digər bostan-tərəvəz bitkilərinin yüksək

keyfiyyətli, ekoloci jəhətdən faydalı olmasına səbəb olur. Ən başlıcası da budur ki, ərazidə heyvandarlığın inkişafı yerli əhalinin ət, yağ, süd, qatıq, pendir, yumurta və digər heyvandarlıq məhsulları ilə təmin olunmasına imkan verir. Burada istehsal edilən tərəvəz məhsulları, bazara çıxarılaqla yanaşı sakinlərin evlərində yüksək texnologiya ilə konservləşdirilir. Qış aylarında əhalinin turşuya qoyulmuş dadlı, ləzzətli tərəvəzə olan tələbatı uğurla ödənilir.

Hər bir bələdiyyə ərazisində infrastruktur təşəkkül tapır. İstər istehsal xa- rakterli infrasturktur və istərsə də srsial xarakterli infarsturktur yerli əhalinin az əmək və vəsaitlə çox yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları istehsal etməyə imkan verir. Məsələn, Quba rayonundakı birinci Nügədi bələdiyyəsi Amsar bələdiyyə ərazilərində mövjud bağların meyvələrindən xeyli miqdarda istehsal edirlər. Elektrik cihazlarının, çox qurudan maşınların mövjud olduğu şəraitdə bu istehsal sahəsi çox böyük fayda gətirir. Quba rayonu bələdiyyələrin ərazilərində min tonlarla yetişdirilən alma, armud, ərik və digər bu kimi ətirli meyvələrdən hazır-lanan pürelərdən jjem istehsalında, qənnadı məhsullarının istehsalında xammal kimi istifadə olunur.

Hazırda Quba, Qusar, Xaçmaz rayonları bələdiyyə ərazilərində yetişdirilən meyvələrdən xarici investoların iştirakı ilə istehsal olunan şirələr respublika barazlarında, mağazalarında, restoranlarında böyük həvəslə istehlak olunur.

Buradan belə bir nətiyyəyə jəlmək olar, respublikamızın bələdiyyə ərazilərində fəaliyyətdə olan təsərrüfatların vahid kompleks kimi təşəkkül tapması və respublikamızda əhalinin ərzaq və ekoloci təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yerlərdə istehsal və sosial infrastrukturun inkişafına diqqət artırılmalıdır.

Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsində artıq buna yol vermək olmaz. Bələdiyyə ərazisinin sakini evdə paltarı yüksək elektron maşınlarda yuduğu halda, təsərrüfatında saxladığı inək və jamişları əl ilə sağısın, primitiv qaydada müxtəlif cihazları uyğunlaşdırmaqla yağ istehsal etsin. Biz

burada nehrə yağının və ya motel pendirin yüksək keyfiyyətdə hazırlanmasının əhəmiyyətini əsla inkar etmirik. Əksinə, ənənəvi istehsal üsulları il əvə həmin üsullarla yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etməklə süfrələrimizin zənginləşdirilməsinə və əhalinin qida rasionunun keyfiyyəti daha çox yüksəldilməsinə nail olmalıyıq. Burada bizim apardığımız söhbət bələdiyyə ərazilərində kiçik, yüksək məhsuldar texnikanın tətbiqindən gedir. Biz çalışmalıyıq ki, bələdiyyə ərazisinin vətəndaşı hə səhər üzünü elektrik maşını ilə qırxdığı kimi, təsərrüfatında saxladığı qoyunları əllə deyil. Poprativ yun qırخان aqreqatlar vasitəsi ilə qırxsın. Meyvə və tərəvəz şirələrinin, kompot və digər ərzaq məhsullarının hazırlanması üçün tələb olunan maşın və avadanlıqlar ujuz qiymətə respublikanın öz zavodlarında azırlanaraq əhaliyə satılsın. Bu problemlərin həlli hər bir bələdiyyə ərazisinin kompleks təsərrüfat halında elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və mütərəqqi texnologiya əsasında inkişafına zəmin yaradar, onun iqtisadi faydalılığını artırır. Ərazilərdə təsərrüfat kompleksinin uğurlu inkişafı yerli əhalinin əmək qabiliyyə-tindən səmərəli istifadə olunması üçün də çox faydalıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Игнатов В.Г. Местное самоуправление. Ростов на Дону. Феникс, 2003.
2. Стратегия развития муниципалитета / Под ред. Гутмана Г.В. М., 2003.
3. Hüseynov R.Z. Bələdiyyələrin kənd təsərrüfatının çoxukladlılığının reallaşdırılmasındakı rolunun artırılması istiqamətləri // Azərb. ETKTİ və Tİ elmi əsərləri, II buraxılış, Bakı, 2008.
4. Bayramov Ə.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1997, 212 s.
5. Hajiyev Ş.H., Bayramov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Metodik göstərişlər. Bakı, 2000, 117 s.
6. Səmədzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər. XXI əsrin birinci onilliyində

iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr.
Azərbaycan XXI əsrin astanasında Bakı: Elm, 1997, s. 842.

«AÇIQ QAPI SIYASƏTİ» ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN HİMAYƏ EDİLMƏSİ

dosent Sarıyev K.A., Ümumi iqtisadiyyat
kafedrası, BDU

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə milli iqtisadiyyatın formalaşması prosesində mövcud sosial-iqtisadi çətinliklərin və problemlərin həll olunmasında «açıq qapı» siyasətinə daha çox üstünlük verilir. Hər bir müstəqil ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin tədricən həll olunması birinci növbədə «açıq qapı» siyasətinin tələblərinə uyğun olaraq açıq iqtisadiyyatı formalaşdırmaq və onun qlobal üstünlüklərindən istifadə etməklə bağlıdır. Azərbaycanın açıq iqtisadi sistemə keçid prosesini bazar münasibətlərinə keçidin ümumi bir qanunauyğunluğu kimi qəbul etmək olar. Ölkədə açıq iqtisadiyyatın formalaşması keçid dövrünün ümumi problemlərinə uyğun olaraq bir sıra inkişaf mərhələlərini əhatə edir. Açıq iqtisadiyyatın mərhələlərə bölünməsinə başlıca məqsəd ölkənin ayrı-ayrı vacib problemlərinin hansı dövrdə həll olunması ilə bağlıdır. Açıq iqtisadiyyata keçid mərhələlərinin əsaslı surətdə işlənilib hazırlanması dünya ölkələrinin mütərəqqi və qlobal təcrübəsinin vaxtında nəzərə alınmasına və milli iqtisadiyyata küllü miqdarda xarici kapitalın cəlb olunmasına əlverişli şərait yaradır. Açıq iqtisadiyyat şəraitində hər hansı bir ölkənin müəssisələri (firmaları) və ya istənilən təsərrüfat subyektləri başqa ölkələrin təsərrüfat subyektləri ilə maneəsiz olaraq əmtəə və xidmətlər sahəsində qarşılıqlı əlaqələrə daxil olur, kapitalın sərbəst olaraq beynəlxalq hərəkət formalarına şərait yaranır, iqtisadi resurslardan müstəqil istifadə olunma və ya mübadilətmə imkanı yaranır. Konkret olaraq, hər bir ölkədə

«açıq qapı» siyasətinin strateji məqsədi beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən ölkələrin milli iqtisadi mənafeələrinə uyğun olaraq istifadə olunmasını təmin etməlidir. Postsovet məkanında dövlətin «dəmir qapı» siyasəti ölkələrin iqtisadi fəaliyyət dairəsini tamamilə məhdud çərçivəyə salmış, milli iqtisadi mənafeələrin tələbləri pozulmuş (tapdalanmış), iqtisadiyyat əsasən inhisarlanmış struktura malik olmuşdur. Bununla yanaşı ölkədə hakim ideoloji doqmaya söykənən «dəmir qapı» siyasəti klassik iqtisadi nümayəndələrinin səmərəli nəzəriyyələrinin üstünlüklərindən istifadə olunmasına maneçilik törədirdi. Xüsusilə, həmin dövrdə klassik iqtisad nümayəndələrindən A.Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklək nəzəriyyəsinin, Q.Xaberlərin alternativ istehsal xərcləri modelinin, Hekşer-Olinin istehsal amillərindəki nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin, B.B.Leontyev təzadının tələbləri nəzərə alınmamışdır. Göstərilən dövrdə ölkələr arasında xarici ticarət siyasətinin prinsipləri əməl olunmasını, istehsal amillərinin və istehsal xərclərinin qeyri-bərabərliyi bir qanunauyğunluq kimi nəzərə alınmalıdır. Marahlı cəhət kimi köstərmək olar ki, vaxtilə klassik iqtisad nümayəndələri beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında dünya ölkələrinin açıq ticarət siyasətinin daha uğurlu və səmərəli istiqamətlərini irəli sürmüşlər.

Onlardan A.Smit beynəlxalq ticarətin inkişafı ilə bağlı olaraq mütləq xərclər konsepsiyasını irəli sürmüşdür ki, ölkələrarası idxal-ixrac əməliyyatlarının strukturu həmin amillə müəyyənləşir. [129,s.330-331]

A.Smitin bu fikrini inkişaf etdirərək D.Rikardo müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsində beynəlxalq ticarətin inkişaf prinsipinə başqa istiqamətdə yanaşmışdır. D.Rikardonun fikrincə hər bir ölkə elə məhsulların istehsalında ixtisaslaşmalıdır ki, həmin məhsulun istehsalı üzrə daha az (digər amillərə nisbətən) əmək və kapital sərf etsin. [129,s.33]

Ölkələrin beynəlxalq ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsində klassik iqtisad nümayəndələrinin səmərəli nəzəriyyələri və modellərinin təkamülü əsasında modifikasiya olunmuş müasir neoklassik nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Müasir şəraitdə dünya ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin əsasını istehsal xərclərindəki nisbi fərqin mövcud olması təşkil edir.

İsveç iqtisadçıları Hekşer-Olinin nəzəriyyəsinə görə ölkələr arasında istehsal xərclərindəki nisbi fərqin əsasını istehsal amillərinin dünyada qeyri-bərabər bölgüsü təşkil edir. İqtisadçıların bu fikirlərinə müsbət mənada yanaşmaqla belə nəticə çıxarmaq olar ki, həqiqətən bütün ölkələrdə istehsal amillərinin səviyyəsi eyni deyildir. Həmin səbəbdən də dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin formalaşması istehsal amilləri üzrə yaranan xərclərə görə müəyyən olunur.

Tanınmış amerika iqtisadçısı Q.Xaberlər xarici ticarət məsələləri ilə bağlı olaraq alternativ istehsal xərcləri modelini irəli sürərək ticarət olunan malların müqayisəli qiymətlərini istehsal xərclərində olan fərqlərlə izah edir. Göstərilən neoklassik istiqamətli statik modellərə dinamik xarakter vermək məqsədilə bir sıra amillərin də nəzərə alınması məqsəduyğun hesab edilmişdir. Məsələn: tələbin strukturunun dəyişməsi (D.Conson) kapital yığıcı (T.Rıbçinski teoremi, texniki tərəqqinin təsiri altında istehsal strukturunun təkamülü, S.Xiks, Q.Qribeç və başqaları). İrəli sürülən fikirlərdə beynəlxalq mübadilə prosesində məhsullara çəkilən istehsal xərcləri amili bütün ideyaların ağırlıq mərkəzini təşkil edir. Bütövlükdə, ölkələr arasında beynəlxalq ticarət əlaqələrinə dair klassik və müasir nəzəriyyələrdə dünya ticarət axınlarının strukturunun və istiqamətlərinin hansı amillərlə müəyyən olunması səbəbləri əsaslandırılmışdır. Lakin müasir dünya sistemində həmin nəzəriyyələrdə və modellərdə irəli sürülən konsepsiyalar bəzi cəhətlərə görə tam surətdə reallaşa bilməz. Beləki, klassik və neoklassik nəzəriyyələrdə irəli sürülmüş versiyalar əsasən

təklif üzərində cəmləşmiş, bütün ölkələrdə isə məhsul və xidmətlərə olan tələbin kəmiyyəti eyni səviyyədə qəbul edilir. Bununla yanaşı həmin nəzəriyyələrə görə əlverişli ticarət yalnız iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən maksimum fərqlənən ölkələr arasında həyata keçirilə bilər. Daha sonra onlar ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmaları yalnız barter formasında nəzərdə tutmuş, ölkələrarası kapital ixracı və iş qüvvəsinin miqrasiyasına diqqət yetirməmişlər. Müasir dünyanın global inkişaf meylləri, klassik və neoklassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin tələb və prinsipləri əsas götürülməklə xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin bir sıra xarakterik cəhətləri və xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1.Müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyan ölkələr iqtisadi əlaqələrin ideologiyalaşmış çərçivəsindən çıxmış və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşmışlar;
- 2.Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələr cəlb olunur və onlar arasında şəffaf açıq iqtisadiyyat üçün əlverişli şərait yaranır;

Мцасир дцнйа юлкяляри системини 2 гцтблц игтисади ялагяляр системи кими характеризя етмяк олар. Биринъи гцтбдя дцнйа сянайе истецсальнын 4/5 щиссясини вя дцнйа тибяратинин 2/3-ни юзцндя ъямлямиш 10 юлкянин щеземонлуъу , икинъи гцтбдя ися зяиф инкишаф етмиш юлкялярин инкишаф етмиш юлкялярдян идхал асылылыъы баш верип.

Belə bir şəraitdə ölkələrarası iqtisadi əlaqələr prosesində «açıq qapı» və «himayədarlıq» siyasəti özünü daha qabarıq surətdə təzahür edir.

- 3.Dünya ölkələrinin iqtisadi qloballaşma prosesində rolu və iştirak imkanları daha da genişlənilir. Xüsusilə, dünya ölkələri arasında istehsal amillərinin qeyri-bərabər bölgüsü açıq iqtisadiyyat prosesində onların iştirakını zəruri edir və iqtisadi qloballaşmaya doğru meylini daha da gücləndirir.

4. Müasir şəraitdə dünya ölkələrinin iqtisadi əlaqələr sistemində beynəlxalq biznesin rolu və fəaliyyət mexanizmi daha da artır. Hazırki şəraitdə beynəlxalq biznesin ağırlıq mərkəzi mikroiqtsadi səviyyəyə keçirilərək transmilli korporasiyaların fəaliyyət dairəsi daha da genişlənmişdir. Transmilli korporasiyalar beynəlxalq biznes subyektlərinin «açıq qapı» siyasətinin reallaşmasındakı rolunu daha da gücləndirirlər. Transmilli korporasiyaların kapitalı istənilən ölkənin iqtisadiyyatını ələ alır və onun «sah damarını» təşkil edir. Beynəlxalq səviyyədə beynəlxalq müqayisə əsasında transmilli kapitalın geniş fəaliyyət dairəsini və iqtisadi gücünü təhlil etdikdə aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Müasir ən iri on transmilli korporasiyaların iqtisadi potensialı, ABŞ və bir neçə böyük ölkə istisna olmaqla hər hansı bir ölkənin potensialından çoxdur. Dünya sənaye istehsalının 1/3-ü, dünya ticarətinin 1/2- si yeni texnika və texnologiyalar üzrə patentlərin 80 faizi onların payına düşür.

ABŞ-da xarici bazar subyektlərinə mənsub olan mülkiyyətin dəyəri- 3,5 milyon dollara çatmışdır. ABŞ-ın özünün «ikinci iqtisadiyyatı» yəni onun transmilli korporasiyalarına məxsus olan və xaricdə yerləşən mülkiyyəti dəyər etibararı ilə Qərbi Avropa ölkələrinin bütövlükdə məcmu milli məhsulundan çoxdu. [40,s.9]

Dünya miqyasında transmilli korporasiyaların rolunun və mövqeyinin gündən günə artması və xüsusilə zəif inkişaf etmiş müstəqil dövlətlərin iqtisadiyyatına nüfuz etməsi müasir şəraitdə «açıq qapı» siyasətinin daha da fəallaşmasını xarakterizə edir.

Digər cəhətlərdən də biri istehsalın və kapitalın beynəlmilləşmə səviyyəsinin artması və integrasiya prosesinin daha da güclənməsidir.

Dünya iqtisadiyyatında integrasiya qruplaşmasının yaranması əsasən üç istiqamətdə baş verir. Onlara: NAFTA, Avropa İttifaqı və Sakit Okean hövzəsi blokuna daxil olan ölkələr arasında gedən integrasiya əlaqələrini aid etmək olar.

Müasir beynəlxalq birliklər arasında integrasiya əlaqələri keyfiyyətcə yeni mərhələyə çatmışdır. Beləki, müasir integrasiya prosesi bloklara daxil olan ölkələr arasında sosial-iqtisadi, elmi-texniki, kooperasiya, əmtəə mübadiləsi və valyuta münasibətlərinin daha da intensivləşdirilməsi, genişləndirilməsinə təsir göstərir.

Azərbaycan müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra onun təbii iqtisadi və elmi-texniki potensialı (resursları) dünya ölkələri arasında tədricən iqtisadi əlaqələrin yaranmasını zəruri etdi. Xüsusilə, respublikada keçid iqtisadiyyatı dövründə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə bir sıra dünya ölkələri ilə müxtəlif istiqamətdə iqtisadi əlaqələrin yaradılmasına ehtiyac duyulurdu.

Keçid dövrünün mövcud çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq daxili investisiya mənbələri daha zəif olduğuna görə, respublikanın təbii-iqtisadi sərvətləri xarici investorları özünə daha çox cəlb edirdi. Xüsusilə, Azərbaycanda tədricən yerli, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması daxili və xarici investisiyaların gücündən daha geniş istifadə olunmasını tələb edirdi. Yerli sahibkarlar əvvəlcə ticarət, xidmət, ictimai işə, tikinti və qismən də istehsal fəaliyyətilə məşğul olmağa səy göstərirdilər. Xarici investisiyaların cəlb olunması nəticəsində neft sənayesində və iqtisadiyyatın digər sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinə daha geniş imkanlar açıldı.

Azərbaycanda iqtisadiyyata daxili və xarici investisiya qoyuluşu sayəsində kiçik və orta sahibkarların fəaliyyətinə daha geniş meydan verildi. Xüsusilə, dünya ölkələri ilə açıq iqtisadiyyatın əlverişli imkanları nəticəsində tədricən milli iqtisadiyyatın və milli bazarın formalaşmasına real zəmin yarandı.

Göstərilən zəruri məqamlar bir daha respublikada «açıq qapı» siyasətinin tələbləri əsasında açıq iqtisadiyyata daha geniş meydan verilməsinə əlverişli şərait yaratdı.

«Açıq qapı» siyasəti keçid iqtisadiyyatı dövründə ölkənin dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyasının daha da

güclənməsinə, qarşıda duran makroiqtisadi problemlərin vaxtında reallaşmasına zəruri vasitədir. Lakin bu siyasətin ölkə iqtisadiyyatı üçün mütərəqqi nəticələrinə baxmayaraq milli iqtisadi mənafehləri üstələyən, ona toxunan və mənfi (ziyanlı) cəhətləri də vardır. Beləki, 1994-cü ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunması və ondan iqtisadiyyatın birtərəfli surətdə inkişaf etdirilməsi məqsədi üçün istifadə olunması milli sahibkarlığın inkişaf siyasəti ilə zəif formada əlaqələndirilmiş və milli sahibkarlıq konsepsiyasının və strategiyasının reallaşmasına məhdudlaşdırıcı təsir göstərmişdir. «Açıq qapı» siyasəti hesabına milli sahibkarlıq fəaliyyətinə şərait yaradılması ölkənin daxili bazarının əsasən xaricdə istehsal olunan mallarla bollaşdırılmasına, idxal və ixrac əməliyyatlarının nisbətində kəskin surətdə idxalın xeyrinə dəyişməsinə, iqtisadi asılılığın daha da güclənməsinə təsir göstərir. Burada bir cəhət xüsusi qeyd olunmalıdır ki, uzun müddət təcrübəyə və güclü kapitalla malik olan xarici investorlarla və iş adamları ilə belə bir şəraitdə milli bazarda sağlam qərarət mühiti yaratmaq qeyri mümkündür. İndiyə kimi respublikada aparılan «açıq qapı» siyasətinə uyğun olaraq, ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmuş xarici investisiyaların ümumi məbləği 12393,3 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş, ondan kredit hesabına konkret layihələr üzrə ayrılmış məbləğ 1974,1 milyon ABŞ dolları, birbaşa xarici investisiyaların cəmi 10414,2 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu günə qədər Beynəlxalq inkişaf Assosiasiyası tərəfindən 22 layihə üzrə 585 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit ayrılmışdır.

Azərbaycanda «açıq qapı» siyasətinin doğurduğu mənfi nəticələrdən biri də son dövrlərə kimi idxal potensialının ixraca nisbətən üstünlük təşkil etməsi olmuşdur. 1993-1999-cu illərdə ölkənin idxal və ixrac əməliyyatlarının nisbəti əsasən idxalın xeyrinə həll olunmuş və mənfi saldo qalığı ilə nəticələnmişdir. 1999-cu ildə idxalın həcmi 1035888,8 min ABŞ dolları, idxalın həcmi isə 929663,6 min ABŞ dolları

olmuşdur. Həmin dövrdə mənfi saldo qalığı 106225,2 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2002-ci ildə isə idxalın həcmi 1665484,2 min ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 2167399,7 ABŞ dolları olmuşdur. Bu ildə müsbət saldo qalığı 501935,9 min ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. 2003-cü ilə idxalın həcmi 2626427,3 ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 2591719,4 ABŞ dolları olmuşdur. Deməli, 2003-cü ildə Azərbaycanın dünya ölkələri ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin 49,7 faizini ixrac, 50,3 faizini idxal təşkil etmişdir. 2006-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarət səviyyəsində ixracı 13014633, idxal isə 5269338 min ABŞ dolları olmuşdur. Göstərilən dövrdə ölkədə ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmində artmasında transmilli şirkətlərin fəaliyyət sahələrinə qoyduqları xarici kapitalın mühüm rolu olmuşdur. 2000-2006-cı illərdə ölkənin daxili bazarında xarici kapitalın iştirakı ilə fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyətini təhlil etdikdə «açıq qapı» siyasətinin təzahürləri daha şəffaf görünür. 1999-cu ildə respublikada həmin transmilli şirkətlərin sayı 775, 2000-ci ildə 551, 2001-ci ildə 609, 2002-ci ildə isə 748-ə və 2003-cü ildə 809-a, 2006-cı ildə 863-ə bərabər olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatında həmin transmilli şirkətlərin müxtəlif fəaliyyət sahələrində daha geniş iştirak etmələri daha çox öz mənafehlərinin reallaşmasına xidmət etmişdir. Azərbaycana məxsus olan zəngin təbii sərvətlər, əmək, iqtisadi və elmi-texniki potensialın mövcudluğu və onların digər ölkələrə nisbətən xeyli dərəcədə ucuz olması xarici transmilli şirkətlərin daha çox gəlir (mənfəət) əldə etmələrinə və sövqədiçi motivlərinin reallaşdırılmalarına əlverişli şərait yaratmışdır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq milli sahibkarlığın inkişafı naminə ölkədə fəaliyyət göstərən çox saylı şirkətlərin daxili və xarici maraqlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmi işlənilməlidir. Bunun üçün xarici investisiyalı şirkətləri (birgə müəssisələr) əsasən aşağıdakı iş prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməlidir.

-xarici şirkətlər dövlət qeydiyyatından keçərkən onun milli iş prinsipləri və strateji məqsədləri müəyyən edən xüsusi qanunvericilik aktları qəbul olunmalıdır;

-xarici şirkətlərin (birgə müəssisələrin) kapital yönəltdiyi fəaliyyət sferaları və yerli iş qüvvəsi potensialından istifadə imkanlarına diqqət yetirilməlidir;

-həmin şirkətlərin fəaliyyətində strateji və ixrac yönümlü müxtəlif çeşidli məhsulların istehsalı üstünlük təşkil etməlidir;

-onlara milli iqtisadiyyatda yeni iş yerlərinin yaradılmasına və milli müəssisələrin yenidən qurulmasına geniş kapital qoyuluşu məqsədilə konkret tələblər qoyulmalıdır;

-ölkədə ixrac yönümlü sektorun rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə istehsal, bazar və sosial infrastruktur sisteminə güclü kapital qoyuluşu həyata keçirilməlidir;

Respublikada bazar strukturlarının formalaşdığı və daha da fəallaşdığı şəraitdə daxili bazarı xarici transmilli kapitalın güclü qərabətindən qorumaq məqsədilə dövlət tərəfindən səmərəli himayədarlıq siyasəti aparılmalı və makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilən «açıq qapı» siyasəti ilə qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməlidir.

Himayədarlıq siyasəti ölkənin iqtisadiyyatının xarici kapital rəqabətindən qorunmasına, yüksək rəqabət qabiliyyətli xarici məhsullarla müqayisədə milli məhsulların rəqabət yükünün artırılmasına, daxili bazara xarici məhsulların cəlb olunmasının məhdudlaşdırılmasına, idxal əvəz edə bilən məhsulların istehsalına daha çox üstünlük verilməsinə, milli sahibkarlığın və iş adamlarının fəallığının daha da artmasına və milli mənafehlərin reallaşmasına əlverişli şərait yaradır. Himayədarlıq siyasəti milli iqtisadiyyatda qərarlaşan xarici şirkətlərin inhisarçı mövqelərini nisbətən zəiflədir və xarici kapitalın ölkədaxili məkanda mürtəce roluna təsir göstərir.

Bununla yanaşı dünya ölkələrində tətbiq olunan himayədarlıq siyasətinin ölkə iqtisadiyyatında doğurduğu bir

sıra mənfi nəticələrə də ras gəlmək mümkündür. Beləki, bu siyasətin daha da fəallaşması onun obyektinə kimi çıxış edən ayrı-ayrı məhsul növlərinin və iqtisadi fəaliyyətin bəzi formalarının bir tərəfli inkişafına səbəb olur. Eyni zamanda himayədarlıq siyasəti perspektivdə iqtisadiyyatda durğunluq meylini artırır və himayə olunan iş yerlərinin fəaliyyətsiz qalmasına və xeyli dərəcədə işçilərin öz şirkətlərini itirməsinə şərait yaradır.

Göstərilən arzuolunmaz nəticələrdən azad olmaq məqsədilə ölkədə milli sahibkarlığın daha da inkişafı və fəallaşması məqsədilə dövlət tərəfindən «açıq qapı» siyasəti ilə «himayədarlıq siyasəti» qarşılıqlı və ardıcıl surətdə əlaqələndirilməli və optimal surətdə tənzimlənməlidir.

POLİTOLDOĞIYA

SİYASİ LİDER VƏ LİDERLİK

Məlikli Günel, politologiya
və sosiologiya kafedrası, BDU

Ümumiyyətlə lider hərfi mənada ingilis dilində (leader) sözü olub, rəhbər, başçı, aparıcı deməkdir. Politoloji lüğətdə isə lider müştərək fəaliyyəti təşkil etmək məqsədilə başqalarına təsir göstərmək qabiliyyətinə malik olan və müvafiq toplumu maraqlarını istiqamətləndirməyə qabil olan bir şəxs kimi dəyərləndirilir. Buradan da «siyasi lider» ifadəsini belə izah etmək olar: siyasi lider cəmiyyətdə insanların müəyyən qrupların, təşkilatların hərəkətlərini birləşdirir, istiqamətləndirir, bütövlükdə dövlət səviyyəsində cəmiyyətə rəhbərliyi ifadə edir. Siyasi lider cəmiyyətin, qrupun, təşkilatın elə bir avtoritetliyin üzvüdür ki, şəxsi nüfuzu ona siyasi proseslərdə mühüm rol oynamağa imkan

yaradır. Siyasi liderlərin böyük sosial qrupların maraqlarına cavab verən aydın siyasi proqramın iradəsi, iti ağı, siyasi intizamı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, natiqlik bacarığı olmalıdır.

Ən əsası belə söyləmək olar ki, hakimiyyət və idarəçilik olan yerdə liderlik də mövcuddur. Siyasi liderlə yanaşı, biznes sahəsində ailədə tələbə qrupundan və digər sahələrdə liderlər mövcuddur.

Liderlik vəzifə deyil, həyat tərzidir və insanların həyatının hər bir aspektinə aid olan prosesdir. Yəni, insanları adi halda etməyəcəkləri işləri görməyə həvəsləndirmək və nüfuz etmək sənəti və elmidir. Əsasən liderlik aqalığa, əmretmə deyil. Çünki ən yaxşı liderlər öz adamlarını aşağı hiss etməyə qoymurlar və əllərindən gələni edirlər ki, öz ətrafındakıların liderlik bacarıqları inkişaf etdirilsin. Ümumiyyətlə öz komanda üzvlərinə yaxşı işləmək və məqsədlərə nail olmaq üçün nüfuz edirlər.

Liderlik bir sosial hadisə kimi mürəkkəb təşkil olunmuş sistemlərin müəyyən obyektiv tələbatlarına əsaslanır və onun mövqelərini dəqiqliklə seçib ayırması sistemi təşkil edən toplumun tipindən asılıdır. Müasir elmdə siyasi liderliyin müəyyən edilməsində bir neçə üsul mövcuddur. Onlardan biri öz diqqətini başqa insanlara təsir göstərmək aspektində cəmləşdirir. Lakin heç də hər hansı təsir yaxud liderliyi təmin etmir. Bunun üçün üç əsas xüsusiyyətə xas olmaq lazımdır. Birincisi, təsir daimi olmalıdır. Siyasi proseslərə birdəfəlik təsir göstərən insanı siyasi liderlərə aid etmək olar. İkincisi, liderin rəhbərlik təsiri bütövlükdə cəmiyyətə sirayət etməlidir. Üçüncüsü, liderin nüfuzu xüsusi olaraq fərqlənməlidir. Lider və onun ardıcılıarı arasındakı üzvlərinə təsirində bir istiqamətlik olmalıdır. Digər üsul liderlikdə idarəçilik statusunu vurğulayır. İdarəçilik rollarının yerinə yetirilməsi cari sistemdə mövqelərin tutulması insana lider statusu verir. Başqa sözlə, demiş olsaq liderlik bu mövqeyi tutmuş şəxsin, cəmiyyətin bir qisim yaxud bütün ümidlərinin kollektiv davranışlarını təşkil etmək, istiqamətlənmiş qabiliyyətinə

malik olan insanın toplumdakı yeri deməkdir. Siyasi lider sadəcə olaraq siyasi proseslərə rəhbərlik edən cəmiyyətin idarə olunması funksiyalarını həyata keçirən siyasi təşkilatları və hərəkətləri öz ardınca aparən şəxs deyil. O, hər şeydən əvvəl hadisələrin gedişini dəyişdirməyə siyasi prosesləri istiqamətləndirməyə qadir olan adamdır. Heç də təsadüfi deyil ki, hər bir baş nazir parlamentin spikeri siyasi lider hesab olunur. Siyasi liderlər cəmiyyətdə siyasi prosesləri fəallaşdırmağa nail olurlar.

Ümumiyyətlə, əla liderlərin səkkiz xüsusiyyətini göstərmək olar:

I. Onlar yüksək optimistli realistlərdir. Müsbət enerji və optimizm verməklə ümitsizlik və sinizm əla liderlərin həyatında yer tutmur. Bitməyən optimizmi saxlayaraq onlar məqsədləri qarşısında duran maneələri və reallığı dərk edirlər. Yorulmadan onları dəyişməyə və məğlub etməyə çalışırlar.

II. Əla liderlər davamlı həyat boyunca öyrənən şəxslərdir. Yəni hər bir zaman nə isə yeni bir şey oxuyub, mütəmadi olaraq yeni bir şeylər, bacarıqlar mənimsəmək üçün çalışırlar. Davamlı olaraq özlərini narahat etməkdən çəkinməyib yeni təcrübələr, biliklər toplamağa çalışırlar. Çünki nə qədər öyrənirsənsə, bir o qədər anlayırsan ki, nə qədər az bilirsən.

III. Özünə inamlı və çox az zəiflikləri olan şəxslər lider ola bilər. Sözsüz ki, heç kəs özünə inamı olmayan şəxsi arxasınca aparmaq istəməz. Özünə əmin lakin öz şəxsi zəifliklərini dərk etməyən lider çox dağıdıcı qüvvədir. Lider öz çatışmazlıqlarını daim axtarıb onların güclü cəhətlərinə çevirməyəndək öz üzərində işləyirlər.

IV. Əla liderlər digər insanlara inanırlar və öz ətrafında olan insanların bacarıq, bilik təcrübələrini artırmağa çalışırlar. Onlar ətrafında olan insanların rifahına qayğı ilə yanaşır, şəxsi inkişaf üçün şərait yaradır və anlayırlar ki, potensial və davranış tam fərqli xüsusiyyətlərdir və digərlərin görünməyən potensialını inkişaf etməyə diqqət yetirilir. Ən

əsası əla liderlər təşkilatın davamlı uğurunun yalnız özlərində deyil, cəlb etdiyi insanlarda görüb və onların uğurlarına sevinirlər.

V. Onlar həyatlarına missiya kimi baxırlar. Əla liderlər həyata və işə karyera kimi yox, missiya kimi yanaşırlar. Bu yüksək səviyyədə daxili xarakterə çevrilmiş dünya baxışı və motivasiyadır. Bunun kökündə özündə öncə digərlərə xidmət hissi istədiyi insanlara bu xidməti düzgün və mükəmməl çatdırmaq istəyi durur. Hökumət işində olarkən əla liderlər heç vaxt varlanmağı gözləmir. Bəlkə onlar şəxsi zənginləşmə haqqında hökumət işindən öncə və sonra düşünülər və amma hökumət işində olarkən – heç vaxt.

VI. Səmimilikdir. Çünki səmimiliyin olmaması ideyaların və adaptasiyanın qarşısını alıb və işin sürətini zəiflədir.

VII. Gələcəyə hədəflənən şəxslərdir. Onlar hal-hazırda mövcud olmayan və keçmişdə də yaşanmayan şeylərin gələcəkdə baş verə biləcəyini görürlər və daha bir vacib məqam odur ki, onlar bu gələcəyə necə çatacaqlarını görürlər. Bu proses hər bir insanda inkişaf etdirilə bilər. Əgər biz öz karyeramız və onun necə inkişaf etdirmək barədə düşünə biliriksə, onda biz təşkilat barədə də gələcəyə baxış yarada bilə, bir çox gənclərə xeyir verə bilərik.

VIII. Saatsazlar. Əla liderlər öz-özünə çalışan bilən bir təşkilatı mexanizm qurmağa çox böyük önəm verirlər. Onlar təşkilatı qurmağa və ya yenidən qurmağa başlayanda ilk öncə özlərinin təsəvvür etdikləri son nəticəni gözləri önünə gətirərək təşkilatın dəyərləri və missiyasını müəyyən edirlər. Liderlik, dürüstlük, yaradıcılıq və əzmkarlıq ən yaxşı təşkilatda tapılan tipik xüsusiyyətlərdir və bunlar bəni lider gedəndən sonra da qalır.

Beləliklə liderin fəaliyyətinin universallığı bununla şərtlənir ki, adamların, qrupların, təşkilatların və hərəkatların fəaliyyətinin bütün növləri liderə ehtiyac duyur. Yəni ictimai həyatın müxtəlif sferalarını lidersiz təsəvvür qeyri-

mümkündür. Çünki lider başqalarından öz idarəetmə fəaliyyətinə görə fərqlənir və kollektiv qrupu öz ardınca aparıb onları daha da qabiliyyətləndirir və nəhayət öz üstün keyfiyyətlərin onlarda da mövcud olmasına səy göstərir. Ümumiyyətlə 1940-cı ildə Amerika psixoloqu liderlik xüsusiyyətlərinin 79 keyfiyyətinin siyahısını tutmağa müvəffəq olmuşdur: ağıllı, möhkəm iradə məsuliyyətli, gələcəyi görmə qabiliyyəti və s.

Siyasətdə isə fəaliyyətin xarakterinə görə 3 səviyyəli liderləri bir-birindən ayırırlar:

1. Kiçik qrup insanların lideri - bu təqdirdə lider işgüzar, intellektual lider kimi dəyərləndirilir.

2. İctimai hərəkatın lideri. Bu cür səviyyəli lider dəstəkləyən qrupun ona etimad göstərməsi sayəsində təsir göstərir.

3. Hakimiyyət münasibətlərin sistemində fəaliyyət göstərən siyasətçidir. Bu halda siyasi liderlik sosial təsisat kimi çıxış edir.

Tarix göstərir ki, ən görkəmli siyasi liderlər ictimai inkişafın böhranlı dönüş mərhələlərində təzahür edir. Onlar cəmiyyəti böyük çətinliklərdən xilas olmağa kömək edən siyasi proqramların təşəbbüsçüsü kimi çıxış edirlər. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev, Atatürk, Ruzvelt və başqaları məhz belə siyasi lider olmuşlar. Ruzveltin əsasən Amerikanın yenidən qurulmasında böyük xidməti olmuşdur. Məhz elə Azərbaycan xalqının çətin, təhlükəli günlərinin keçirdiyi dövəmdə ümumxalq mənafeyini üstün tutan, xalq üçün çalışın, onun müstəqilliyini qoruyan Heydər Əliyev kimi dahi uzaqgörən siyasətçiyə ehtiyac duyulurdu. Dahi lider xalqının ağır vəziyyətdə qoymayıb onun köməyinə çatdı. Böyük siyasi lider Heydər Əliyev həmişə cəsarətli, güclü, parlaq şəxsiyyət olmuşdur. O, insanların bütün ehtiyaclarını ödəyib, xalqı ağır vəziyyətdən xilas etdi.

Mən də gənc bir siyasətşünas kimi Azərbaycanın yenidən qurulması, onun müstəqilliyinin qazanılmasını Heydər Əliyevin iradəsi, səyi nəticəsində görürəm.

1993-cü il Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə o, gözəl fraza işlətməmişdir: «Dağıtmaq asan işdir, amma yaratmaq çox çətindir. Tarix, insanlar isə həmişə quranları, yaradanları qiymətləndirir. Məhz Heydər Əliyev belə şəxsiyyət olmuşdur. O, tarixdə silinməz Azərbaycan xalqına müstəqillik gətirən, onu bəlalardan qoruyan fenomen, dahi lider kimi iz buraxmışdır. Mən də dahi liderə hər zaman pərəstiş edib onun bütün çıxışlarını izləmişəm. Çünki hər zaman ona qulaq asanda onun hər kəlməsində yenilik, dürüstlük, istedad götürmüşəm. Mən bu məqaləmdə bütün gəncləri istedadlı, uzaqgörən lider olmağa çağırıram. Çünki liderlər həm doğulurlar, həm də olurlar. Yəni, insan özü-özündə çalışıb, oxuyub vətəninə faydalı ola bilər. Ən vacibi insan çalışmalıdır ki, hansı sahədə olursa-olsun yüksək səviyyədə çalışıb, müvəffəqiyyət qazanıb lider olsun və digər insanları da öz arxasınca apara bilsin. Mən hər bir zaman bunları özümdə istifadə edirəm. Çünki mən də gələcəkdə dahi Heydər Əliyev kimi vicdanlı, dürüst, xalqıma yararlı şəxsiyyət olmaq istəyirəm.

SOSIOLOGIYA
MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MİLLİ-ETNİK
MÜNAQIŞƏLƏRİN
KƏSKİNLƏŞMƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ

Dörsent T.B.Ağayev,
II kurs magistr Ş.B.Vəliyeva, sosiologiya kafedrası

Milli-etnik münaqişələr müəyyən səviyyədə cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində mövcud olmuşdur. Bunun əsas səbəblərini inkişafın qeyri-bərabərliyi, ərazi, dil,

mənəvi həyat və adət-ənənələrin müxtəlifliyi, milli mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunun qorunması, sosial nemətlərə nail olmaqda fərqlər, öz problemlərini digər xalqların hesabına həll etmək cəhdləri təşkil edir.

Bəzi müəlliflər müxtəlif konsepsiya, nəzəriyyə və təlimlərin köməyi ilə sosial-etnik münaqişələrə haqq qazandırmaya çalışırlar. Bu zaman zorakılığın müxtəlif formaları, fərdlərin, qrupların və təbəqələrin inkişafındakı qeyri-bərabərliyi təsdiq edən faktlar əsas götürülür. Bunların sırasına birinci növbədə müxtəlif sosial-irqi nəzəriyyələri, o cümlədən faşizmi və s. aid etmək olar.

Keçmiş SSRİ-də milli siyasət və milli suverenliklə bağlı buraxılmış səhvlər bu gün mövcud olan konfliktlərin əsas səbəblərini şərtləndirir. Xüsusilə həmin dövrdə millətlərin milli suveren hüquqları – hər bir millətin öz sosial-siyasi quruluşunu seçmək azadlığı, ərazi bütövlüyü, iqtisadi sərbəstliyi və s. hüquqları kobud surətdə pozulmuşdur.

Məhz buna görə də keçmiş sovet məkanında etnik və millətlərarası münaqişələrin kəskinləşməsi səbəbləri üzərində daha ətraflı dayanmaq məqsədəuyğundur. Aydındır ki, Sovet İttifaqının dağılmasının əsas səbəblərindən biri onun ərazisində yaşayan müxtəlif xalqlar, millətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsi olmuşdur. Həm mərkəzdə, həm də müttəfiq respublikalarda müəyyən qüvvələr öz dar milli maraqlarını təmin etmək üçün köhnə haqq-hesabları və borcları ilə bağlı problemləri qabartmaya çalışırdılar. Bu isə qarşılıqlı narazılıqları gücləndirirdi. Digər səbəb sovet cəmiyyətinin iqtisadi, sosial və mənəvi tərəqqisində milli mədəniyyətlərin, milli dillərin və s. inkişafında buraxılmış nöqsanlar və səhvlər idi.

Şübhəsiz, millətlərarası münaqişələrin yaranmasına şəxsiyyət pərəstiş illərində milli problemlərin həllində yol verilmiş ciddi səhvlər və əyintilər də öz mənfi təsirini göstərmişdi. Xüsusilə, artıq 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq guya SSRİ-də milli məsələnin həll olunması ilə əlaqədar

olaraq ayrı-ayrı müttəfiq respublikalarda fəaliyyət göstərən milli şöbələr ləğv edilmiş, millətlərin qovuşması prosesi süni surətdə gücləndirilmişdir. Əgər 1926-cı ildə siyahıya alınma zamanı SSRİ-də 200-ə yaxın millət, xalq, etnik qrup qeydə alınmışdırsa, 1939-cu ildə bunların sayı 99-a endirilmişdir. Deməli, 13 il ərzində bu göstərici 2 dəfə azalmışdır. Xalqların etnik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması, süni surətdə assimilyasiya ayrı-ayrı sosial-etnik qrupların bir-birindən uzaqlaşmasını, yadlaşmasını və son nəticədə ciddi sosial narazılıqları şərtləndirirdi. Burada həmçinin kütləvi repressiyalar, bütöv xalqların öz ənənəvi yaşayış yerlərindən köçürülməsi, bir çox partiya və dövlət xadiminin, milli ziyahların təqib olunması kimi neqativ proseslər də nəzərə alınmalıdır.

Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi həm də dövlətin, mərkəzin yeritdiyi siyasətdə regionların maraqlarının lazımi dərəcədə nəzərə alınmaması, nazirliklər və idarələr tərəfindən müttəfiq respublikaların, eləcə də digər ərazi-dövlət qurumlarının mənafeələrinin pozulması ilə əlaqədar idi.

Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinin səbəblərindən biri də 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlində Sovet İttifaqına rəhbərlik etmiş şəxslərin korrupsiyaya qurşanmasının, vəziyyəti real qiymətləndirə bilməməsinin, ayrı-ayrı mafioz qruplarla əlaqələrinin, millətçilik təzahürlərinə qarşı ardıcıl mübarizə aparılmamasının nəticəsi idi. Həmin dövrdə ölkəyə rəhbərlik etmiş şəxslərdən biri Y.K.Liqaçov 1989-cu ilin sentyabrında etiraf etmişdi ki, «ötən ilin yazında mən Zaqafqaziyanın iki respublikasının sərhədlərinin dəyişdirilməsinin əleyhinə olduğumu birmənalı şəkildə deyən kimi bu, millətçiləri hövsələdən çıxardı və onların bəd əməllərini çox gözləmək lazım gəlmədi».

Millətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsinin mühüm səbəblərindən biri sovet cəmiyyətinin uzunmüddətli böhran vəziyyəti olmuşdur. Sosial problemlərin həllindəki

çətinliklər, inflyasiya, cinayətkarlığın geniş vüsət alması və s. nəinki xalqlar arasında münasibətləri pisləşdirdi, həm də böyük bir ölkənin bir sıra regionlarında genişmiqyaslı məlum konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Milli-etnik münasibətlərdəki münaqişələrin səbəblərindən danışarkən müstəqil dövlətlərin bir çox liderlərinin və parlament üzvlərinin yerli millətə başqalarına nisbətən üstün yer verməsi kimi yanlış siyasəti də qeyd etmək lazımdır (Pribaltika, Rusiya, Ermənistan, Gürcüstan və s.). Bu, məsələn, bir sıra MDB dövlətlərinin qanunvericiliyində ayrı - seçkilik hallarına yol verilməsində, milli mənsubiyyətə görə adamların işdən çıxarılmasında, qeyri-yerli əhalinin hüquqlarının pozulmasında, milli şovinizmdə və s. özünü göstərir.

Etnik münaqişələrin qızışdırılmasında bir sıra kütləvi informasiya vasitələri də əhəmiyyətli rol oynayıblar və indi də belə bir rol oynamaqda davam edirlər. Bəzən informasiya vasitələrində verilən məlumatlar qərəzli olur, bir xalqın digərinə qarşı nifrətini formalaşdırmağa xidmət edir.

Nəhayət, milli-etnik münasibətlərin müasir mərhələdəki böhranlı məqamlarını ictimai proseslərin idarə olunmasının qeyri-effektivliyi, hakimiyyətin müxtəlif strukturlarının fəaliyyətinin bir-biri ilə razılaşdırılmaması, hətta bəzi hallarda qarşı-qarşıya durması, yaranmış problemlərin həlli texnologiyasının olmaması, bəzən beynəlxalq təşkilatların bu münaqişələrə ikili standartlarla yanaşması, bu və ya digər səbəblərdən onların həllini istəməməsi ilə izah edilməlidir. Beynəlxalq dünya birliyinə və keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, artıq yaranmış və kəskinləşən etnik konfliktlərə tezliklə, fəvqəladə dərəcədə çevik reaksiya verən mexanizmlərin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mexanizmlər münaqişəli vəziyyətlərin qarşısını ala bilən xüsusi özünümüdafiə dəstələrinin yaradılmasını, ayrı-ayrı rayonlarda fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsini, qanunsuz silahlı birləşmələrin buraxılmasını,

cinayət işlərinin dərhal açılmasını və s. birləşdirə bilər. Tam qətiyyətlə demək olar ki, əgər bu tədbirlərin bir hissəsi vaxtında Dağlıq Qarabağda (Xankəndində) tətbiq edilsəydi, vəziyyət nəzarətdən çıxmaz və məlum hadisələr baş verməzdi. Bu baxımdan etnik, millətlərarası münaqişələrin həlli ilə bağlı beynəlxalq və ölkədaxili təcrübənin nəzərə alınması vacibdir.

Milli-etnik münaqişələrin qarşısının alınmasında müxtəlif yönümlü ictimai birliklər, sosial institutlar, elm və incəsənət xadimləri, görkəmli yazıçılar, tanınmış mədəniyyət xadimləri mühüm rol oynaya bilərlər. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Dağlıq Qarabağla bağlı məlum hadisələr zamanı erməni ziyalıları bu proseslərdə tamamilə əks-fəitnəkar mövqedən çıxış etmişdilər.

İqtisadi sahədə sosial-etnik birliklər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, iqtisadi - təsərrüfat əlaqələri təbii-coğrafi, milli-tarixi və tarixən yaranmış əmək bölgüsünü nəzərə alaraq yaradılmalıdır. Xüsusilə bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində millətlərarası iqtisadi münasibətlər etnik birliklərin iqtisadi tələbatının təmin olunmasına yönəlməlidir.

Azsaylı və kiçik xalqların əksəriyyətinin yaşadığı ərazilərə xüsusi diqqət verilməlidir. Burada insanların sosial vəziyyətinə təsir edən təbii iqlim şəraitinin, demoqrafik situasiyanın nəzərə alınması sözügedən zəmində yarana bilən münaqişələrin qarşısının alınmasını şərtləndirən mühüm vasitələrdən biridir.

Mənəvi, ideoloji fəaliyyət sahəsində etnik konfliktlərin qarşısının alınmasına tarixin «ağ ləkələrin»in aşkar edilməsi, ayrı-ayrı etnik birliklərin tarixinin, mədəniyyətinin, adət - ənənələrinin öyrənilməsi və həqiqəti əks etdirən elmi əsərlərin, dərsliklərin yazılması köməklik edə bilər. Bütün bunlar xalqların mənəvi sahədə qarşılıqlı zənginləşməsinə, eyni zamanda onların milli özünəməxsusluğunun saxlanılması və inkişafına zəmin yaradır. Milli mənəvi mədəniyyət adətən kifayət qədər zəngin, eləcə də çoxplanlı hadisə olmaqla, cəmiyyətdəki

yətdəki iqtisadi, siyasi, əxlaqi, dini və digər ictimai münasibətlər kontekstində inkişaf edir, öz üzərində onların təsirini hiss edir, hətta müəyyən dərəcədə onlardan asılıdır.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlarda milli özünüdərk, sağlam, sivil münasibətlər mədəniyyəti erkən yaşlarda formalaşmağa başlayır. Buna görə də ailədə, uşaq müəssisələrində, məktəblərdə və s. müvafiq tərbiyəvi işlər aparılmalıdır.

Milli-etnik qrupların nümayəndələrinin bir-biri ilə ünsiyyət məsələlərinin həllində kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Bu, başlıca olaraq aşağıdakı amillə izah edilir. Azlıq təşkil edən etnik qruplar həm bir-birindən fərqləndiyi üçün, həm də yerli əhalinin dilini pis bildiyi üçün onların ünsiyyəti əsas etibarilə yerli millətin nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də kütləvi informasiya vasitələrinin nəinki yerli millətin dilində, həm də bu ərazidə yaşayan digər milli-etnik birliklərin dillərində fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğundur.

Etnik münasibətlərlə bağlı problemlərin nəzərdən keçirilən həlli yollarının reallaşmasında konkret sosioloji tədqiqatlar əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar cəmiyyət həyatının konkret siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi sahələrində etnik münasibətlərin daha aktual aspektlərini aşkar etməyə, bununla da bu münasibətlərin gələcəkdəki inkişafını proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Milli-etnik münasibətlərin bütün kompleksinin ahəngdarlığının təmin olunması yalnız xalqlar arasındakı sosial-siyasi və digər münasibətlərin demokratikləşdirilməsi şəraitində mümkündür. Bu istiqamətdə görülən işlər bütün xalqların mənafeyinə cavab verir və millətlərarası münasibətlərin obyektiv inkişaf meyllərinin təsir imkanlarını genişləndirir. Həmin meyllərdən biri millətlərin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin inkişafında, dövlətçiliyin təkmilləşməsində və onların mənəvi mədəniyyətinin inkişafında ifadə

olunur. Başqa bir meyl böyük və kiçik xalqların qarşılıqlı surətdə bir-birinə yaxınlaşmasında, onların əməkdaşlığının dərinləşməsində, iqtisadi və siyasi strukturların integrasiyasında özünü göstərir.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bu meyllər bütün dünyada gedən milli proseslərdə təzahür edir. Hər bir dövlət özünün milli strategiyasını işləyib hazırlayarkən və həyata keçirərkən bu meylləri nəzərə almalıdır.

CƏMIYYƏT-TƏBİƏT MÜNƏSİBƏTLƏRİ QLOBAL İCTİMAİ PROBLEM KİMİ

dos. A.N.Məmmədova,
sosiologiya kafedrası, BDU

Elmi araşdırmalar göstərir ki, müasir industrial inkişaf nəticəsində ekoloji müvazinətin pozulması ilə şərtlənən müəyyən məqamlar insan-cəmiyyət-təbiət münasibətlərində ciddi təhlükələr doğurur. Bu təhlükələr aşağıdakılarda təzahür edir:

- ◆ müasir industrial sistemin əsas enerji mənbəyi olan neft və qaz ehtiyatlarının azalması;
- ◆ havanın, suyun, torpağın çirklənməsi səviyyəsində zəruri normaların keçilməsi;
- ◆ çirklənmənin iqlimə və kənd təsərrüfatı istehsalına neqativ təsirinə güclənməsi;
- ◆ ərzaq məhsulları istehsalının əhali artımı ilə müqayisədə kifayətsizliyi;
- ◆ həyat üçün zəruri təbii sistemlərlə bəşəriyyətin texnoloji və demoqrafik tələbatları arasında müvazinətin pozulması;
- ◆ yararlı ətraf mühitin məhdudlaşması;
- ◆ cəmiyyətdə hədsiz əhali sıxlığı, sürətli həyat ritmi, ictimai münasibətlərin mürəkkəbləşməsi sayəsində

neqativ hadisələrin çoxalması.

Müasir texniki-texnoloji inkişafın təbiət-cəmiyyət münasibətlərinə təsiri necədir? Bu suala fərqli cavablar verilir:

Mövqelərdən birincisi ondan ibarətdir ki, texnikanın və texnologiyanın inkişafı təbii mühitin deqradasiyasından «müdafiə sistemi» qurulmasını mümkün edəcəkdir.

İkincisi, iqtisadi inkişafı, texniki-texnoloji işləmələri və onların tətbiqini zəiflətməklə ekoloji tarazlığı saxlamaq olar.

Üçüncüsü, təbiətdəki pozulmalarla texnoloji inkişaf arasında tarazlıq qərarlaşmalıdır. Bu, keyfiyyətli həyat, daha yaxşı həyat və əmək şəraiti məqsədində xidmət etməlidir.

Hazırda sonuncu nöqteyi-nəzər daha geniş yayılmışdır. İstehsalın əsas məqsədi əsil insani tələbatların bilavasitə ödənilməsi (gəlirlərin artırılması yox) olmalı, təbii ehtiyatlara qənaət edə bilən texnologiyaların inkişafı təmin edilməlidir. Təbii sərvətlər məhduddur – bu, təbiət-cəmiyyət münasibətlərində nəzərə alınmalıdır. İnsanlar öz tələbatlarını təbii mühitin sərvətləri ilə uzlaşdırmalıdır. Bu işdə insanın və təbiətin ahəngdar yaşamasını tələb edən ekoloji hərəkətlərin özünəməxsus yeri vardır. Bu hərəkətlər ekoloji təhlükənin universal xarakter almasına xüsusi diqqət yetirir, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mühüm dövlət, dövlətlərarası və beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirlər.

Mütəxəssislərin fikrincə, ekoloji böhranın həlli üçün obyektiv imkanlar mövcuddur. Məsələn, Günəş enerjisindən istifadə, tullantıların istilik və elektrik enerjisinə çevrilməsi, geotermal və nüvə enerjisindən istifadə, xammal və ərzaq problemlərinin həlli, çirklənmənin bəzi növlərinin azaldılması istiqamətində də axtarışlar aparılır.

Lakin nəzərə alınmalıdır ki, müasir dünya ölkələrinin problemləri çoxdur. Onların hamısını ekoloji problemlərə müncər etmək olmaz. Meydana çıxan problemlər vaxtında hərtərəfli təhlil olunmalı, insanın təbiətlə yüksək səviyyəli təmasını təmin edən yeni humanist vəziyyətinin reallaşdırılması zərurəti dərk edilməlidir. Çünki inkişaf

çoxfunksiyalı prosesdir. İqtisadi inkişaf, ictimai tərəqqi kontekstində yeni tələbat artıq heç kəsdə şübhə doğurmur: insanın və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri humanistləşdirilməlidir.

Ötən əsrin 50-ci illərindən etibarən cəmiyyət-təbiət münasibətlərinə, bu münasibətlər sistemində insanın spesifik vəziyyətinə diqqət xeyli gücləndi, elmi-tədqiqatlar əhəmiyyətli dərəcədə intensivləşdi. Bu baxımdan «Roma klubu»nun fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. 1968-ci ilin aprelinde İtaliyanın FIAT avtomobil konserninin vitse-prezidenti A. Pilçei ekoloji problemləri nəzərdən keçirmək üçün müxtəlif ölkələrdən olan iqtisadçıların, genetiklərin, politoloqların, sosioloqların, menecerlərin və elmi-tədqiqat institutları rəhbərlərinin konfransını təşkil etdi. Konfransda «Roma klubu» beynəlxalq tədqiqat mərkəzi təsbit olundu. Onun qarşısına dəqiq elmi metodlarla ətraf mühitin vəziyyətini tədqiq etmək və ekoloji problemləri həll etmək üçün ən rəşional strategiya təklif etmək vəzifəsi qoyuldu. Klubun ilk təsis yığıncağında iki nəticəyə diqqət cəlb olundu:

Birincisi, əhalinin artım sürəti, təbii ehtiyatlardan istifadə olunması və ətraf mühitin dəyişilməsi təbii ehtiyatların tezliklə tükənəcəyini göstərir. Bu, maddi tərəqqinin zəifləməsinə, ictimai konfliktlərə, əhalinin yoxsullaşmasına doğru aparır.

İkincisi, müasir cəmiyyətdə bu problemlər qlobal planda kifayət qədər ciddi qəbul olunmur. Bu səbəblərlə əlaqədar olaraq klub dünya şöhrətli ən məşhur alimləri qlobal planda ekoloji problemlərin tədqiqinə cəlb etməyi, həmin tədqiqatların nəticələri ilə geniş ictimaiyyəti tanış etməyi qərara aldı. Ona görə də klub ABŞ-dakı Massaçuseti Texnologiya İnstitutundan bir qrup alimi tədqiqatlara cəlb etdi. Həmin İnstitutun bir qrup əməkdaşı D. Medouzun rəhbərliyi ilə «Roma klubu»nun ilk məruzəsini hazırladı. Məruzə «İnkişaf həddləri» adı ilə ayrıca kitab şəklində 1972-ci ildə nəşr olundu. Məruzənin müəllifləri tədqiqatda beş

başlıca istiqaməti nəzərdən keçirmişdilər: sürətli sənayeləşmə; əhalinin sayca artması; dünyada qeyri-qənaətbəxş qidalanma; bərpa olunmayan təbii ehtiyatların tükənməsi; ətraf mühitdə müvazinətin pozulması. Müəlliflər işləyib hazırladıqları modeldə həmin meyllərin səbəblərini, qarşılıqlı asılılığını və sonrakı yüz il ərzində təzahürlərini aşkara çıxarmağa səy göstərmişlər. Müəlliflərin çıxardıqları nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, həmin meyllər dəyişməz qalarsa, Yer üzərində inkişaf həddləri sonrakı yüz ildə əldə ediləcəkdir. Bu baş verərsə, çox ehtimal ki, bütün dünyada əhalinin sayı və sənayenin inkişaf imkanları azalacaqdır.

İkincisi, əhalinin artım dinamikasını dəyişdirmək, ekoloji və iqtisadi stabillik şəraitini təmin etmək mümkündür. Bəndan əlavə, qlobal müvazinət vəziyyətini elə müəyyənləşdirmək olar ki, Yer üzündə hər bir adamın elementar maddi tələbatları ödənilə bilsin, hər bir adam öz fərdi potensialını reallaşdırmaq üçün eyni imkanlara malik olsun.

Üçüncüsü, bəşəriyyət öz seçimini birinci yox, ikinci variant üzərində cəmləşdirsə, ona nail olmaq üçün fəaliyyət göstərsə, o zaman onun uğur qazanmağa daha böyük şansları olacaqdır.

Deməli, iqtisadi inkişafda ekoloji imkanlar uzlaşdırılmalıdır. Məruzəni hazırlayanlar cəmiyyətin inkişafında üç alternativə istinad edirlər: qeyri-məhdud inkişaf; inkişafın şüurlu sürətdə məhdudlaşdırılması; inkişafın təbiətlə şərtlənən məhdudlaşdırılması. Onların fikrincə, ancaq iki sonuncu alternativ mümkündür. Bunların da içərisində ən məqbulu ikincidir. Bu alternativ hər kəsə uzunömürlülüğü təmin etməli və Yer üzündə müvazinət vəziyyətini mühafizə etməlidir. Buna nail olmaq üçün üç şərt əməl edilməlidir:

- ◆ ölüm doğumdan üstün olmamalıdır;
- ◆ kapital qoyuluşunun artım sürəti onun dəyərsizləşməsi sürəti ilə tarazlı olmalıdır;

◆ inkişafın və geriləmənin bütün göstəriciləri (doğum, ölüm, investisiya qoyuluşu, dəyərsizləşmə) minimum həddə olmalıdır;

◆ kapitalın və əhalinin mövcud səviyyəsi və onların qarşılıqlı münasibətləri cəmiyyətin dəyərləri ilə uzlaşdırılmalıdır.

Bu şərtlər dinamik müvazinəti, tam azadlığı təmin edir. Təbiidir ki, məruzə müxtəlif mövqelərdən tənqid olunmuşdur. Tənqid olunan başlıca məqamlar sırasına bunlar aid edilə bilər: iqtisadi inkişafın məhdudlaşdırılması, texnoloji inkişafın kənd təsərrüfatına təsirinin şişirdilməsi, yoxlanılmamış məlumatlardan istifadə edilməsi, cəmiyyətin dəyərləri və onların dəyişilməsi probleminin dərinədən təhlil olunmaması və s.

a) ikinci məruzə – «Bəşəriyyətin yol ayrıcında». Müəllifləri: M.Mesaroviç (ABŞ-da Klivlenddə sistemli təhlil Mərkəzinin rəhbəri) və E.Pestel (AFR-də Hannoverdəki Texnologiya İnstitutunun professoru). Onlar birinci məruzədəki bədbin nəticələri bir qədər yumşaltmağa səy göstərmişlər.

b) Üçüncü məruzə – «RIO - Beynəlxalq qaydanın yenidən qurulması». Yan Tenberqin rəhbərliyi ilə müəlliflər kollektivi tərəfindən hazırlanmışdır. Onların fikrincə, müasir bəşəriyyətin başlıca problemi qüdrət və sərvətin fərqli bölüşdürülməsidir. Ona görə də beynəlxalq qaydanın, nizamın yenidən qurulmasına, yeni humanist bəşəri birliyin qərarlaşmasına ehtiyac vardır. Ekoloji problemlər «hərbi dövrün təfəkkür üsulundan dinc dövrün təfəkkür üsuluna keçmək» vasitəsilə həll oluna bilər.

c) Dördüncü məruzə – «Bəşəriyyətin məqsədləri». Ervin Laslonun rəhbərliyi ilə müəlliflər kollektivi tərəfindən hazırlanmışdır. Məruzədə coğrafi-regional, siyasi, ideoloji, dini cəhətdən fərqli dünya xalqları üçün ümumi olan maraqlar ön plana çəkilmişdir. Müəlliflərin fikrincə, gələcək dünyada xalqları global təhlükəsizlik məqsədləri birləşdirməlidir. Bu təhlükəsizliyin ilkin şərti isə sülhün qorunub saxlanmasıdır.

Bütün bəşəriyyətin ərzaqla, enerji ilə təminatı, təbii ehtiyatlara, ətraf mühitin təmizliyinə qayğı göstərilməsi də global məsələlərdir.

ç) Beşinci məruzə – «İsrafçılıq erasından sonra». Müəllifləri D.Qabor, U.Kolombo, A.Kinq və R.Qallidir. Onlar özlərini «texniki nikbinlər» adlandırırlar. Onların fikrincə, istənilən məhsulun alternativini tapıla bilər.

Bütövlükdə «Roma klubu»nun məruzələri təkcə elm nümayəndələri tərəfindən deyil, həm də geniş ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Təbiidir ki, tərəfdarlar olduğu kimi əleyhdarlar da tapıldı. Müxtəlif mövqelərdən tənqid olunmasına baxmayaraq, «Roma klubu»nun məruzələri ekoloji problemlərin həllinə öz töhfəsini vermişdir: bəşəriyyəti düşündürən suallara zəngin faktik materiallar əsasında cavablar axtarılmasına kömək etmiş, ekoloji böhranın həlli imkanlarını əsaslandırmağa səy göstərmişdir. Lakin məruzədə təklif olunan proqnozların, modellərin tənqidi təhlilinə ehtiyac vardır.

Ekoloji problemlərin həlli istiqamətində axtarışlar müxtəlif yanaşmaları əhatə edir. Bu yanaşmalar əsasında ictimai inkişafın elə modelini işləyib hazırlamağa səy göstərilir ki, orada təbiət-cəmiyyət münasibətləri ahəngdar olsun. Deməli, ekoloji problemlərin dərk olunmasına yeni yanaşma lazımdır. Çünki mənfəət ardınca getmək bəşəriyyəti sosial-ekoloji fəlakət həddinə gətirib çıxarmışdır. Sənaye-texnologiya aləminin xarakteri yeniləşməli, ekoloji şəraitlə uzlaşmalıdır. Bu proses elə şərait yaratmalıdır ki, insan cəmiyyətin ən yüksək sərvəti kimi təşəkkül tapıb inkişaf edə, zənginləşə bilsin.

Təbiətə yeni münasibət mənfəət əldə etmək səyi əvəzinə ekoloji meyarın tətbiqini tələb edir. Bu, mütərəqqi, təbii ehtiyatlara qənaət edən texnologiyanın inkişafını stimullaşdırmalı, keyfiyyətin təminatı üçün axtarışlara kömək etməlidir. İqtisadi vasitələrdən (məsələn, vergilərdən) istifadə etməklə xammal az işlədən, ətraf mühitin təmizliyinə xələl gətirmə-

yən istehsal sahələrinin inkişafı üçün maksimum əlverişli şərait yaradılmalıdır. İnkişafın kəmiyyət yox, keyfiyyət göstəricilərinə, insan tələbatlarının getdikcə daha dolğun ödənilməsinə üstünlük verilməlidir.

BAKİ DÜNƏN VƏ BU GÜN (SOSİOLOJİ ETÜD)

S.Səlimova, Bakı Dövlət Universiteti

Bir vaxt soruşsaydılar ki, yer üzündə ən qəşəng, ən yaxşı şəhər hansıdır?- heç düşünmədən cavab verərdim: Bakı. Deməyin ki, yəqin çox az şəhər görmüşdüm, çox az yeri görmüşdüm... Əksinə, kifayət qədər şəhər görmüşdüm. Kiçik yaşlarımdan bir qayda olaraq yayı Böyük Qafqaz dağlarının şimalında Yessentuki, Kislovodsk, Pyatigorskda keçirirdik. On yaşından sonra isə marşrutlar dəyişdi. Tətilərdə Kiyev, Kiyev yaxınlığında Puşevoditsa, Moskva, Leninqrad (indiki Sank-Peterburq), Pribaltika, Orta Asiya respublikalarında, Volqa boyu-Kazanda və s. yerlərdə olmuşam, gəzib görmüşəm, dincəlmişəm. Valideynlərim çox oxuduğumuza görə düşünüb-çalışıb təbiətinə və ya tarixinə, mövqeyinə görə, imkan daxilində, bizə çox yeri göstərməyə çalışırdılar. Bir yay düz otuz beş gün Leninqradda yaşadım. Hər günə plan tutub bütün muzeyləri, parkları, görməli yerləri gəzirdik. Leninqradda ailəmlə birlikdə keçirdiyim hər bir gün olduğu kimi yaddaşıma yazılmışdır. Bu gün də o xatirələri yaddaşımda yaşadırıram. XX əsrin 90-cı illərinin lap sonunda yenidən Sank-Peterburqda oldum, çox heyfşiləndim ki, şəhərin belə günü gördüm. Bu başqa bir mövzudur, o barədə danışmaq istəmirəm. Həmin zamanda Tallin şəhərində də yenidən oldum, amma o diskomfortu yaşamadım. Mən bu sətirləri yazmaqla demək istəyirəm ki, çox şəhərlər, məkanlar görmüşdüm. Hətta bir ümumittifaq müsabiqənin laureatı olduğum üçün, xaricə səyahətə çıxmışdım. Bolqarıstanın bir

çox şəhərlərini, kəndlərini, dağlarını gəzib görmüşdüm. Bunun öz şəhərinə doğma münasibət bəsləməyə, onu üstün tutmağa heç bir dəxli yox imiş.

20-25 yaşlarında mənə tez-tez deyərlər ki, sən şəhəri (Bakı) yaxşı tanıyırsan. Nəyin harada yerləşdiyini, ora çatan marşrutları bilirsən. İnandırırım sizi ki, mən küçədə-bayırda çox olan adam deyildim. Burada insanın fərdi qabiliyyətindən başqa münasibəti böyük rol oynayırdı. Hər bir köhnə tikililər haqqında biliklərimin üstünə gəlirdi yeni tikililər, proyektlər, dəyişikliklərə marağım. Mən yaşadığım şəhərə biganə deyildim.

Bu ilin yazında qızım Şirvanşahlar sarayına getdik. Orada bir yer var ki, mən dayanıb ətrafı, şəhəri seyr etməyi çox xoşlayıram. Bakının teleqülləsi və çox hündür binalar oradan heç də hündür görünmür. Şirvanşahlar sarayının təmiri gedir. XII-XV əsr və tərtəmiz şirmayı divarlar, burada bir kəskin ziddiyyət, barışmazlıq yaradır, bu da insana təzyiqli göstərir. Heç sən düşünüb daşınmadan özündəki daxili tarazlığı itirirsən. Fransanın qərbində bir Verden (Verdun) şəhəri var, orada Şirvanşahlarla yaşlı Şahzadənin sarayı (Le Palais de Prince) yerləşir. Orada bayırdan baxdıqda daşların üzərində əsrlərin imzası olan rəng çalarları – qara, boz, lap qara, tünd qara rənglərdən başqa rəngə rast gəlmirsən. Amma içəridən, təptəzə parketin həm rəngi, həm qoxusu insanın ovqatını yaxşılaşdırır, bu günün reallığına qayıdırsan. Əlbəttə ki, bu saray qədim qalaları, binaları, kilsəsi ilə birlikdə dəfələrlə üç tərəfdən təmir olunub, müəyyən dayaqlara bərkidilib və s. bayır tərəfdən isə heç bir lövhəni oxumaq lazım gəlmir, qədimdir, qədim olduğu qədər.

Düşünürəm ki, bizim Şirvanşahlar sarayını yəqin ki, restavrasiya etmək artıq mümkün deyildi. Ona içəridən əl vursaydılar tökülüb gedə bilərdi. Onun formasını qorumaq üçün həm bayırdan, həm də içəridən yaxşıca suvaq mala çəkiblər. Bəlkə də bu günə çatdırılmış Şirvanşahlar xanının sarayını heç belə restavrasiya etmək lazım deyildi. Qoymaq

lazım idi ki, uçub dağılsın, sonra isə onun xarabalıqlarını nümayiş etdirək. Bu seçim humanistlikdən uzaq görünsə də, belə şirmayı üst örtüyü olan binanın qədim zamanlara aid olmasını düşüncə ilə qəbul etmək də bir qədər çətindir. Düzdür fotolar, şəkillər, qədimliyi təsdiq edən sənədlər saxlanılır ki, bu da kütləvi şəkildə tamaşaya gələnlər üçün deyil. Onlar sadəcə qədimliyi gözlə görmək istəyirlər. Belə bir misal gətirmək istəyirəm. Hər gün yanından ötüb keçdiyin bir ağacın külək yıxdığını görəndə çox təəssüflənirsən. Ağac səkini, maşın yolunu kəsib, o biri səkiyə çatdığını görəndə düşünürsən ki, bu ağac heç belə hündür görünmürdü. Bu ağacın fəzada (üç ölçüdə) və müstəvidə (iki ölçüdə) görünüşü arasındakı fərq adamı təəcübləndirir. Ağac dayanarkən kiçik görünürdü, uzanarkən isə ondan çox böyük görünür. Bu fərqi çox dəqiqliklə başa düşən adam da belə özünü bir qədər narahat hiss edir. Gözləri onu aldadırmış. Aqlın qəbul etdiyi bu həqiqəti hissləri qəbul etmək istəmir. Qədimliklə bərabər üst hamarlığı da belə vəziyyət yaradır. Birinci növbədə insanı narahat edən «yalan» faktoru ilə üz bəz qalmasıdır.

İnsan yeniliyi həvəslə qəbul eləməlidir. Yeniyə, rahata adamlar tez öyrənir. Narahatlığa da insan alışır. Əlbəttə, şəhərin küçələrində şütüyən trolleybuslar kiçik avtobuslarla əvəz ediləndə fikirləşirdim ki, bu müvəqqətidir. Doğrudan da son zamanlar Bakıda abadlaşdırma işlərinin sürəti xeyli artmışdır. Yeni, iri avtobuslar şəhərimizin mərkəzi küçələrinə yaraşlıq verir, bizə rahatlıq gətirir. Tikililərin də vahid şəhər layihəsi əsasında aparılması zərurəti haqqında sadəcə bəkililər öz fikirlərinin dəfələrlə bildirmişlər, bu istiqamətdə də lazımı işlər aparılır.

C.Cabbarlının «Firuzə» hekayəsində uzun müddət vaxt keçəndən sonra Bakıya qayıdan adam, onun çox dəyişdiyinin şahidi olur. O zaman, elə bu gün də köhnə, rahatlığı olmayan tikililəri söküüb yerinə təmiz, işıqlı rahat evlərin tikilməsi hər kəsi, hamını razı salır, sevindirir.

Bir jurnalda oxumuşdum ki, Almaniyada təzə bir bina tikdikdə onun əsas yolla ətrafdakı işə obyektləri və mağazalarla birləşdirən yollarını planlaşdırmırlar. Təxmini bir-iki yol çəkirlər və gözləyirlər. Sakinlər ən rahat yolla hərəkət edirlər, cıgırlar açırlar. Bax, inşaatçılar qayıdıb həmin cıgırları möhkəm yollara çevirirlər. Çünki tikinti ilə məşğul olan adamların ən birinci işi sakinlərin, yəni vətəndaşların rahatlığını təmin etməkdir. Frankfurtda (Almaniya) olanda lazım ola bilən yerdə telefon budkası, yaxınlıqda danışmaq üçün lazım olan kart satışı, düşünülmüş rahathqları görəndə fikirləşirsən ki, nə yaxşı, nə düzgün, bunu hansı gözə-görünməz sehirbaz düzüb qoşmuşdur.

Nə isə... Bakının yaşı çoxdur, İçərişəhərin abidələri müxtəlif dövrlərdə inşa edilmişdir (IX, XII, XV əsrlər). Yəqin zaman-zaman sakinlərinin ona münasibəti də müxtəlif olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərinin lap əvvəllərində Bakını tərkdib getmiş adamların şəhərə münasibəti çox ilıq, çox doğma olaraq qalmışdır. Lakin burada yaşamağa davam edənlərin münasibəti əlbəttə ki, pisləşmişdir. Bəkililər kiçik avtobuslara alışdıqları kimi, biganə olmağa da alışdılar. Əgər şəhərinə məhəbbətini saxlamaq istəyirdinsə, sadəcə ona münasibətini dəyişdirmək lazımdır. Gəlin şəhərimizi sevə-sevə abadlaşdıraq, onu dünyanın ən mədəni və sürətlə inkişaf edən, ən təmiz və sakinləri mehriban olan şəhərə çevirək!

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ƏLİLLƏRİ İLƏ SOSİAL İŞ

maqistrant Əliyeva Aytac Pərviz qızı
Bakı Dövlət Universiteti

Hər hansı bir mövzu haqqında fikir mübadiləsi aparmaq, problemi tədqiq etmək, eyni məsələyə müxtəlif cür yanaşmaq

daha səmərəli və effektiv nəticə verir. Dövlət fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən, funksiyalarından birini də sosial siyasət təşkil edir. Sosial siyasət cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin ən geniş fəaliyyət sahəsi olub, cəmiyyətin bütün təbəqələrini, bütün əhalini əhatə edir. (**4, səh. 130**) Sosial siyasət siyasi hakimiyyətin özünümüdafiə sistemində mühüm vasitə rolunu oynayır. Sosial siyasət hakimiyyətin xalqla bağlılığını, xalqın ehtiyac və tələbatlarını dərk etdiyini, ona qayğı ilə yanaşdığını sübuta yetirən ən təsirli mexanizmdir. Sosial tədbirlər vasitəsilə siyasi hakimiyyət özünün sosial bazasını genişləndirir və əhali arasında geniş dəstək əldə edir. Səmərəli sosial siyasət cəmiyyətdə siyasi sabitliyi təmin edən ən güclü amil rolunu oynayır.

Müasir şəraitdə sosial problemlərin həllinə diqqətin artması, dövlətin sosial funksiyalarının rol və əhəmiyyətinin güclənməsi dövlətin öz təbiətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu dəyişikliklərin məntiqi nəticəsi sosial dövlət anlayışının meydana gəlməsidir. Sosial dövlət elə bir dövlətdir ki, hər bir vətəndaşa layiqli həyat səviyyəsi, sosial müdafiə, istehsalda iştirakçılıq, habelə bir ideal olaraq, bərabər imkanlar təmin etməyə çalışır. (**4, səh. 136**) Sosial dövlət mövcud bütün problemlərin həlli üçün daima axtarışdadır. Belə ki, günümüzdə müxtəlif qəbildən olan sosial problemlərin professional səviyyədə həlli bu sahədə səriştəli kadrlara – sosial işçilərə zəruri tələbat doğurur.

Dövlətin meydana gəlməsi ilə sosial sosial köməyin məzmununun və formasının dəyişməsinə, onun get – gedə sistemli xarakter almasına, köməyin göstərilməsində yalnız dövlət və dini qurumların deyil, eləcə də müxtəlif xeyriyyəçi, maarifçi və feminist təşkilatların da böyük rol oynamasına baxmayaraq, cəmiyyətin müxtəlif kateqoriyadan olan vətəndaşlarına professional köməyin göstərilməsi mümkün

deyil. Məhz bu səbəbdəndir ki, inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə sosial işçilər hazırlayan xüsusi ali məktəblər, müvafiq fakültələr, liseylər və s. fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, cəmiyyətin müxtəlif kateqoriyadan olan vətəndaşları daima sosial köməyə ehtiyac duyurlar. Bu kimi insanlar içərisində əlillər və onların ailələri xüsusi qeyd olunur.

“Əlillik” termini dünyanın istənilən ölkəsinin əhalisi arasında baş verən müxtəlif funksional məhdudiyətlərin məcmusunu ifadə edir. İnsanlar fiziki, intellektual zədələnmə və ya əqli xəstəlik nəticəsində əlil ola bilərlər. Bu cür zədələr, vəziyyətlər və ya xəstəliklər təbiətə daimi və ya müvəqqəti ola bilər. (**6**)

Müxtəlif əsaslara görə əlillər bir necə qrupa bölünür. Yaşa görə əlil – uşaq və yaşlı əlillər; Əlilliyin mənşəyinə görə – uşaqlıqdan əlil olan, müharibə əlili, əməyə görə əlil, ümumi xəstəliyə görə əlil, Əməyə qabillik dərəcəsinə görə – əmək qabiliyyəti olan əlillər, I qrup əlillər (əmək qabiliyyəti olmayan əlillər), II qrup əlillər (müvəqqəti olaraq, əmək qabiliyyəti olmayanlar və yaxud məhdud sahələrdə əmək qabiliyyəti olanlar), III qrup əlillər (əməyin mühafizə olunması şəraitində əmək qabiliyyəti olanlar); Xəstəliyin xarakterinə görə əlil – mobil əlillər, az mobil, yaxud hərəkətsiz əlillər. (**2, səh. 253**)

Əlillərə, xüsusilə də müharibə nəticəsində sağlamlığına ciddi zərər dəyən şəxslərə və onların ailələrinə dövlət qayğısə məsələsi primitiv formada olsa da, hələ Qədim Romada sosial siyasətin tərkib hissəsi idi. XIX əsrdə Avropada sənaye ingilabının həyata keçməsindən sonra, xüsusilə də II Dünya Müharibəsinin qurtarmasından etibarən əlillərin sosial müdafiəsi bu günkü müasir inkişaf mərhələsinə qədər uzun tarixi bir yol keçmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaranandan sonra (1945) bu istiqamətdə dövlətlərin ayrı – ayrılıqda həyata keçirdiyi sosial siyasət beynəlxalq hüquq tərəfindən tənzimlənmiş, standartlar

müəyyənləşdirilmiş və bir sıra mühüm sənədlər imzalanmışdır. Onlar arasında aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək olar:

“Əlillərin ixtisas dəyişməsi haqqında məsləhətlər” (1955), Baş Assambleyanın 3447 (XXX) sayılı qətnaməsi ilə təsdiqlənmiş “Əlillərin hüquqları haqqında deklarasiya” (9 dekabr, 1975), “Əlilliyin öyrənilməsi qarşısının alınması hərəkətləri və strategiyası və əlillərin cəmiyyətin həyatına daxil edilməsinə həsr olunmuş Deklarasiya” (Sanberg Deklarasiyası – 7 noyabr, 1981), baş Assambleyanın 37/52 qərarı ilə qəbul olunmuş “Əlillərlə münasibətdə Ümumdünya hərəkət proqramı – 2000 – ci ilədək və sonrakı dövrlərdə əlillərlə münasibətdə Ümumdünya hərəkət proqramının həyata keçirilməsinin uzun müddətli strategiyası” (3 dekabr, 1982), “Əlillərin peşə bərpası və məşğulluğu haqqında Konvensiya” (1 iyun, 1983), “Əlillərin peşə bərpası və məşğulluğu haqqında məsləhət” (1988), Əlillərə tətbiq olunan insan ehtiyatlarının inkişafı sahəsində fəaliyyəti üçün “Tallin əsas prinsipləri” (1989), “Əlillər üçün bərabər imkanların təmin edilməsinin standart qaydaları” (1993), “Əlillərin hüququ haqqında konvensiya” (13 dekabr, 2006), Ekspertlər qrupu tərəfindən “Əlillərin hüququ haqqında Konvensiyanın həyata keçirilməsində Vətəndaş Cəmiyyətinin iştirakı – bu, nəticə verməlidir” adı altında qəbul olan “madrid Deklarasiyası” (27 noyabr, 2007). (5)

Yuxarıda sadalanan sənədlər müxtəlif kateqoriyadan olan bütün əlillərin hüquqlarını və onların cəmiyyətin tərkibi olduqlarını müdafiə edir və onlara lazımı imtiyazların verilməsində köməkçi olur. Nəzərə alsaq ki, hazırda dünyada 650 milyona yaxın əlil var və bura onların ailə üzvlərini də daxil etsək və bu problemlə bilavasitə əlaqədar olan müvafiq qrupun sayı təxminən 2 milyard nəfərə çatacaq ki, onda qeyd olunan rəsmi sənədlərin sayının artırılmasına ehtiyac duyulduğunu anlamış olarıq.

Artıq qeyd olunduğu kimi, əlilliyin mənşəyinə görə müharibə əlillərini də ayırırlar. Hər bir cəmiyyətin özəyində

onların xüsusi çəkisi var. Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində əlil olmuş vətəndaşlarımızın sayı kifayət qədərdir ki, onların da hüquqları dövlət tərəfindən müdafiə olunur.

1991 – ci ilin sonlarında SSRİ – nin dağılması ilə keçmiş Sovet məkanında yeni geosiyasi şərait yarandı. Ermənistan, faktiki olaraq, Azərbaycana qarşı açıq və ədalətsiz müharibəyə başladı. Ermənistanın hərbi birləşmələri Azərbaycan sərhədlərini pozub, Qarabağa daxil oldular və Dağlıq Qarabağın erməni seperatçı – terrorçuları ilə birləşərək Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladılar. Müharibə nəticəsində 20 min azərbaycanlı şəhid oldu, 100 min nəfər yaralandı, 50 min nəfər isə əlil oldu. (7)

Azərbaycana qarşı ədalətsiz müharibə aparıldığını, onun ərazi bütövlüyünün pozulmasını və torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal olunduğunu Bişləmiş Millətlər Təşkilatı təsdiq etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini tərk etməsi haqqında 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 sayılı) qəbul etdi. Əfsuslar olsun ki, bu günədək erməni işğalçıları bütün hüququ normalara zidd hərəkət edərək, sözügedən qətnamələri yerinə yetirməyiblər.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1995 – ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ölkə vətəndaşlarına sosial təminat hüququ verilir ki, digər vətəndaşlarda olduğu kimi əlillərin də sosial yardımdan istifadə hüquqları burada qeyd olunur: “**Maddə 38. Sosial Təminat hüququ/III** – Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, *əlilliyinə*, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyinə görə və bununla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir.” (1, səh. 16)

Bundan əlavə, “Əlillərin sosial hüququ haqqında” AR Qanunu da (25 avqust, 1992 – ci il, № 285) mövcuddur ki, bu da əlillərin sosial müdafiəsinin təmini baxımından olduqca

lazımı və zəruri sənəddir. Belə ki, “Əlilliyin qarşısının alınması, əlilliyin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” AR – də əlillər barəsində dövlət siyasətini müəyyən edir. Qanun əlilliyi doğuran səbəblərin aradan qaldırılmasına, əlillərin reabilitasiyasına, ictimai həyatın bütün sahələrində iştirak etmək üçün əlillərin digər başqa vətəndaşlarla bərabər imkanlar almasına, öz fərdi qabiliyyətinə və maraqlarına müvafiq sürətdə dolğun həyat sürməsinə kömək göstərən lazımı şəraitin yaradılmasına təminat verir. **(3, səh. 5 – 6)** Qanunda əlillərin sosial müdafiəsi aşağıdakı kimi izah olunur: “Əlillərin sosial müdafiəsi - əlillərin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasını, kompensasiya edilməsini, cəmiyyətin həyatında onlara digər vətəndaşlarla bərabər imkanlar yaradılmasını nəzərdə tutan iqtisadi, sosial və hüquqi dövlət təminatları sistemidir.”

Mənşəyinə görə müharibə əlilləri də mövcuddur ki, ölkəmizdə Qarabağ müharibəsi əlillərinin xüsusi çəkisi vardır. Digər əlillərdə olduğu kimi, Qarabağ müharibəsi əlillərinin hüquqları AR Prezidenti, AR Sosial Müdafiə Nazirliyi, AR Milli Məclisi və onun Sosial Siyasət daimi komitəsi, eləcə də İnsan hüquqları daimi komitəsi, həmçinin, sırf bu sahə ilə əlaqədar olaraq fəaliyyət göstərən qeyri – hökumət təşkilatları (QHT) tərəfindən müdafiə olunur.

Sevindirici haldır ki, Qarabağ müharibəsi əlillərinə dövlət səviyyəsində sosial yardımın göstərilməsi, onlarla sosial işin aparılması, artıq ənənə halını almışdır. Belə ki, əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, bu gün isə Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı, ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasət nəticəsində hər il Qarabağ müharibəsi əlilləri dövlət hesabına tikilən yeni mənzillərlə, “Oka” markalı avtomobillərlə, yüksək məbləqli müavinətlərlə təmin olunurlar.

Düzdür, bütün digər inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə olduğu kimi, respublikamızda da bu sahə üzrə kifayət qədər problemlər, çatışmazlıqlar mövcuddur. Məhz bu səbəbdəndir ki, AR – sı BMT – nin qəbul etdiyi bir çox konvensiyaya qoşularaq, protokol imzalanmasında iştirak edir, bununla da ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin effektiv nəticə verməsinə, daha çox səmərəli olmasına can atır. Bunları nəzərə alaraq, ümid etmək olar ki, başqa sahələrdə olduğu kimi Qarabağ müharibəsi əlilləri ilə sosial iş sahəsində də mövcud problemlər yaxın zamanlarda həll olunacaq, onlara olan dövlət qayğısı daha da artırılacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri – AR – nın Konstitusiyası, 2002, Bakı, AR Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi, 116 səhifə.
2. Bakı Təhsil Məlumat Mərkəzi və BDU, Sosial İşin Əsasları 1, 2006, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 359 səhifə.
3. Əlilliyin qarşısının alınması, Əlillərin Reabilitasiyası və Sosial Müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 23 səhifə.
4. H.İ. Şirəliyev, Ə.C. Əhmədov, Politologiya, 1997, Bakı, Təbib nəşriyyatı, 416 səhifə.
5. www.un.org/russian/document/declarat/disabledmenu.htm
6. www.unpo.az/qanunlar/bs_x02.html
7. www.yap.org.az/view.php?lang=az&menu=58&id=91

